تاریخ طبع مثنوی دولرانی و خضرخان، از حافظ محمد اسلم صاحب جیراجپوری

الا ای آنکه داری مایهٔ ذوق | بخوان این دفتر افسانهٔ شوق
ببین این قصهٔ نغز کهن را | ببین نیرنگی رنگ سخن را
ببین انداز سحر سامری چیست؟ | ببین اعجاز فن شاعری چیست؟
ببین تا خامهٔ خسرو چه چیز است؟ | که در مصر سخن همچون عزیز است
سواد او زلال زندگانی است | که آب خضر در ظلمت نهانی است
اگرچه آن صوفی اندر گلیم است | ولیکن طور معنی را کلیم است
کلامش در بلندی عرش پایه | فروتر نهد از بام فلک پایه
چو طوطی است شکرافشانیش مشهور | بشیرینی گرو برد از لب حور
ازان مشهور در ایرانیان است | که خسرو طوطی هندوستان است

مسلم نزد استادان نامی است | که شاه مثنوی گویان نظامی است
چراکو در سخن عالی مقام است | جهان نظم را ازوی نظام است
جوابش گرچه افزون از حساب است | هنوز آن خمسهٔ او لاجواب است
ولی بعد از نظامی خسرو ماست | که در ملک سخن مسند برآراست
زبانش ملک معنی کرد تسخیر | به تیغ هندی خود شد جهانگیر

ندیدم سے بہر حاجت کہ رادم　　رہمراہاں و رہبر پردور مادم

سے آلی چو گم شد استر مست　　لقراں دادیتی ارتردیہ دست

یس ار من ھر کہ آید یا گر آید　　یے اندر یے رسد آنجا کہ شاید

مرا ایں عول لفر ں دیو بیدرا　　فگندا ندر حہ راہہائے بیار

۵ کنوں زیں مادیہ تا کاررو ام　　گر کرگس رسا مداز تحو ام

وسلے اینمہ امید دارم　　کہ عاقل سہ رہرار ہارم

رصالح ناقہ گرتنگ ردبعر سنگ　　برآرد ناقہ و صالح ار سنگ

رہی کو راہ جست اریبق واریں　　عصائے راہ او چوب تاں یس

شدم تسلیم پس او وا مدویس　　کر من ایں رہ یارم رفتن ار خویش

۱۰ ادو ھصل حر ایم کرد تسلیم　　ہم او صدق و یم تحت ۔ ۔ تعلیم

حدا و مدا لبو ، ر رہ نمایم　　کہ ما ایں رہ نما سوئے تو آیم

ہمہ کس حاجتے آرد دریتیس　　چہ حاجت من کہ گویم حاجت خویش

نمی خواہم ز تو چیزی پر کس

تو خسرو را چہ مے بخشی ہماں بس

۱- مارا دم سا ح ح ع ح = سرادم ف ۲- لقراں دادش ف ۳- ہرجا کہ خواہد ف ۴- دیو کرد ار سا
۸- رے کوبی حد = رکورا رحد سا ۹- سدم تسلم پیراو دادہ دمیں سا ح ح ع ف ۱۰- صدق دیم
سا ف ۱۲- ہمہ کس چو ہر کس سا سا ع ح ف۔

زدل سختی تر م آید کردار — ازین سو روشن و زانسو زنگار
بدین بازی که طفلان را فریب — نه دانا بار شد آنکو ناشکیبا
گرفتم خود گرفت آوناق حرف م — برآید بر فلک نام شگرف م
چه سود م زین چو گاه ر گاری — نیابم زو بری جز شرمساری
۵ چه خوش گردم کنون زین نغمهٔ خوش — که پاکو باندم مردا بر آتش
دوا یه حاصل شعر ادر دهر — بهر دو نیز زامید دزیان بهر
یکم مالی که سلطان بخ شد و میر — دوم نامی که گرد د آسمان گیر
بچشم ه ر دو در راه خطرناک — غبار دان کز این باد تن آن خاک
رهم تیرو فراز و دیده پر گرد — فرس هم کو ر جولان چون توان کرد
۱۰ چو این لاشه بچ پاه افتد نگونسار — نه سلطان دس تر من گیرد نه سالار
چو فردا از زمین بالا ن م ش — چه باک ش خاکسار باد در مشت
خداوندی که ما را کار با اوست — بهر نیک و بدم گفتار با اوست
بود و اج کزین نقد ش ن تبا هم — نگرداند بج ش مرو یا هم
برد در دو زخم با آتش ین بند — گلو ته دروغین دفتر چند
۱۵ دریغ ما رهبر داننده در پیش — دل من هم بران گمراهی خویش
چو من خود را ز ره یک و فگ دم — گنه بر دامن رهبر مرچه دم

۶ - ازامیدان بهر سال ح = امیدامان بهر ستا = زامیدواماں بهر ب ۸ - بچشم آن هر دو ست = بچشم هر دو ح ع = بچشم هر دو سال ح ج ع ۱۳ - حرف تبا هم ب -

گرفته اختر چو خورشید زمینت   گرفته اختران باد اهمینت

عزمِ سلطانِ عالم در عالم دیگر و سلطنت کردنِ کافور مجبوب به رعایتِ فحولِ ملک و به روشنائی در چشم ملوک نشستن و دیده قرة العین علائی را کافور وام گردانیدن و درار قهار

دیده و مهر بر باد دادن

گرت در دیده چشم هست روشن   بعبرت بین درین فیروزه گلشن

ازین گلها که بینی گلشن آباد   برنگ و بوی چون طفلان مشو شاد

که بادِ تندِ این خاکِ خطرناک   چنین گلها بسی کردست خاشاک

نگر تا چند گلبن تازه بشگفت   که از یک صدمهٔ قهر بر زمین خفت

۱۰ نگر تا چند سرو آزاد برخاست   که شد پست از خزان باد برخاست

نگه کن تا کیان را زآفرینش   درین نزهتگه آمد چشم بینش

نگر تا چند در خشک و تر بادی   خرامید اندرین صحرای شادی

مه و مهر که زین سبز آشیان تافت   نگه کن تا به بالا تا کیان تافت

۱- باد اهمینت ب = باشد همینت ح (۳ اور ع۲ میں کاتبوں نے اس شعر کو بالکل غلط کر دیا ہے)
۸- زین خاک ع۲ = این خاک ح۲ = رخاک ع ۱۱- نگه کن تا کیان را ح ح۲ ع = نگر تا کیان را (اس صورت میں شعر موزوں نہیں رہتا) = نگر گر تا کیان را ع
۱۴- سبز اشیان ع۲ = سبز آسمان ح ح۲ ع (یہ شعر دیوان نہایت الکمال میں بھی موجود ہے)

زخونِ دیده دیدم مهرِ آن راز   هم از خونِ دو دیده کردمش باز

چو آن رازِ نهانم برملا آمد   باستقبال جانم برملا آمد

هم از دیدن چنان بیخویش بودم   که بر دل خواستم بر دیده سودم

همی بوسیدم و دیده جگر بار   همی سودم رقم بر دیده هر بار

۵ درآن بوسیدن و سودن همه شب   لب از دیده بر شکر دیده از لب

بسانِ هدیهٔ طفلان ازین چهر   سیاه و کج گشت آن نامهٔ مهر

نشست از هر رقم بر سینه داغ   چو پر پهلو و پشتِ مرده زاغ

بران داغ از مژه گشتم نمک ریز   که تا سوزم بتر زان سوزشِ تیز

رقم کردی که در باغ و بستان   حریفِ لعبتانِ نارپستان

۱۰ بلا دارم به بستان و چمن جای   ولیکن گل بچشم و خار در پای

گل نورسته ام در دیده خار است   درختِ نارم اندر سینه نار است

بیاد دوست چون کنم در گل نظاره   کنم چون گل گریبان پاره پاره

مگر لاله چو من شد عشق پیشه   که داغم در جگر دارد همیشه

مگر چون من بنفشه دید موی است   که پیچیده است چون زلفت دو توی است

۱۵ اگر صد نار پستان در پیشه ام   کم از یک نار پستان در پیشه ام

۳- بیخویش س۲ س۳ ح د ب = بیهوش ع = بیذوق ع۲ ۴- دیده جگربار س۳ = دیدم دگربار س ح
د ۵- بوسیدن و دیدن ب ۷- دیده دا غ س۳ ۸- شوزش ت م تیز س
۹- حرافِ س۳ ۱۳- گل لاله س ع۲ ۱۴- کرخم شد ت س س۲ س۳ -

کجا شاید ز عقل دانش آموز | که در افسانه و افسون رود دور

تنم را دهر زان سوز و فتنه حا[illegible] | دلم را زین طرف زنجیر دریای

نگه کن کین کتا کز رنج سالست | کاحل زآنسوی کل ریشو کتا[illegible]

تنی کش درکشش دور رشته مدند | همه سد تن نحولی گریه جند مد

٥ سخن گر خود همه سحر مبین است | فراوان موم و اندک انگبین است

گلی نشگفت ازین خرم بهارم | که ضایع گشت روز و روزگارم

چو من آلوده دامن گل نباشد | سیه روتر ز من بلبل نباشد

نگر تا چند راه افسون یافت [illegible] دام | که این طوطی شد آن بلبل نام

رسانیدم سخن را تا بدان جا[illegible] | که آنجا گم شود اندیشه را پا[illegible]

١٠ نه در ملک عرب تیریم کند است | که رخشم گاه رم و گاه تند است

چو از لعبت بسی نامد خیالم | نخاسی رضا ندهد کمالم

دری را خود دری شد ناز نرمش | که غیری را رسید ناز نرمش

خدایم داد خو چندان معانی | که گر فرق[illegible] بساط این جهانی

دریغ آن سو ندارم مایه ما خویش | علف در خانه خوردم راه در پیش

۴۔ تنی کش درکش سا سا شا خ۲ ھا = تنی کاندرکشش ع الیضاً نحون گریہ ب ۷۔ بلبل نباشد
خ ۸۔ افسون دام شا ع۱ ۱۰۔ نہ رخشم ب ع ۱۱۔ بامد کمالم شا خ۲ الیضاً نخاسی یک صد دہ کمالم
شا ۱۳۔ خدای معانی سا سا ع = چدام معانی شا ۱۴۔ مایهٔ خویش شا شا = مایه ا خویش سا
خ۲ ع = پاره روییں ع = مایه ا خویش خ۔

نه از ذیلِ عنایت سایه جستم　　نه در ظلِّ حمایت پایه جستم

همه جا بودم از بخت پر امید　　عطارد وار همزانوی خورشید

بهر که جا بسر کردم یاسمین وار　　زبردست زبردستان نگین وار

ولی با این فریبش گشته مغرور　　به آسان چون توانم کردنش دور

۵ ندانم چون بجا آرد سزایم　　فرامش کاری شکرِ خدایم

برین بس نیست دیگر خلقِ نادان　　به تحسین دادنم دارند شادان

مرا خود دوزخ کرده فنِ زشت　　دگر ایشان بدم سازند انگشت

یکی از من غزل جوید دگر بیت　　فشاندم بر آتش روغنِ زیت

بدو دانگی نیرزی زینگونه سوزی　　حدیثِ من بدان ماند که روزی

۱۰

حکایت

یکی را خانه بود آتش گرفته　　دلش را شعله ناخوش گرفته

دوان با چشمِ گریان و دلِ ریش　　به آب دیده میکشت آتشِ خویش

برو بگذشت ناگه ابلهی مست　　نمک ناخورده کبابی کرده بر دست

بدو گفت ای که آتش میکشی تند　　بیا وین شعله چند از مکن کند

۱۵ که من بر آتش اندازم کبابی　　ترا نیز اندرین باشد ثوابی

همین است اندرین گفتار حالم　　که خلق از من خوش و من در وبالم

۶- به تحسینم دلم ب = به تحسین وزیهم ش　۸- غزل خواهد یکی ب —

شد سرشته ز دست از جانم | که برسد رنج هم ور حیاتم

ز حرفے کاں سوک جامه دادم | سیه شد نامهٔ من چون سوادم

رفیق بدر [illegible] توه آمد قلم گیر | نماند اندر صحیفه جائے تحریر

درستم چون بریزم رخت زیرد | که دیوار سرایم میگیرد

۵ درین سودا دلِ دیوانه در باد | درین قلما قلم افگنده سرباد

عوضهائے که رونق بخشد این سوے | همه در یتیم آمد رو [illegible] در روئے

مراد ارگه [illegible] گر کام کشاد است | گرفتم هرچه در عالم مراد است

کشتم من را بر بحر [illegible] یاران | را امید من افزون ریخت باران

بزرگان کرده از دستم چو دریا | مرادِ خاطرم یکیک مهیا

۱۰ مرا دادراستی که اهم غنچه بستم | چو گل در بزم سلطانان [illegible] تم

نسیم راحیان شد تحت خواهان | که گشت این غنچه دستبوسے شاهان

مرا او دار حسین فرخنده کارے | کلاهِ عزت از هر [illegible] تاجدارے

زهر شاه آمدم هر [illegible] دم خرامان | چو سوئے سرح رفتے ورر داماں

نه اهر مشتری کردم قرا [illegible] | نه هر مریخ را دادم عاسے

۲- چوں سوادم سا شا حج حج = راں سوادم ب = در سوادم ع ۴- دل درمانده شا شا
ایضاً در س ظلماں د = درس قلا حج = دریں کالاشا ۷- مرادرگف شا حج = مرادارگف
سا شا ب ۸- امید کمیاراں سا شا حج حج ع ب = رار کمتاراں ح ع
۱۰- بزم سلطانے شا شا ب ۱۳- آیدم شا

فروغ از رو و رو تاب از تن تهی گشت — چراغ دیده را روغن تهی گشت

خزاں در باغِ هستی غارت آورد — سمن پژمرده گشت و ارغواں زرد

غرض را در خزینه ماند عقدے — نماند از آرزو در سینه نقدے

بزنگ آورد روے آئینه هوش — سخن را راه می ندهد بخود گوشم

۵ صدف‌ها را مهر زد لبهاے خنداں — تزلزل یافت گوهرهاے دنداں

نوید یادِ درد الکم ز هر باب — صلا گفت از برادر خواندهٔ خواب

متاعِ عیش را بازار بشکست — تمنا را کلیدِ کار بشکست

همه سرو خراماں ماند بر جاے — تواں از دست رفت و جنبش از پاے

دو زانو ضعف خود کردند معلوم — شدند آئینه‌هاے آهنیں موم

۱۰ دریں هنگام کامد گاهِ آنم — ق که در جنبیدن آید کار بانم

چه جاے آنست وه کیں نفسِ خودکام — نهد بنیادهاے ناسرانجام

برغبت بست دل در هرزه چند — نه شرم از خویش و نه بیم از خداوند

گهے یارِ جوانانِ غزل گوے — گهے در بندِ طفلانِ نکو روے

گهے بادی درآرم در سر از گفت — گهے گویم ندارم در جهاں جفت

۱۵ همیشه بازنخ بود است کارم — سراسر در زنخ شد روزگارم

۳- برخزانه ۳ = برخزینه ح ۲ د، ایضاً درکیسه نقدی س ۱ ح ح ۲ = درسینه نقدی ۳ ع

۱۰- درجنبیدن آید ۳ ح ۲ = درجنبیدن آمد س س ۲ ح ع —

مدل ریح آرد و درد یمه رحت　　　　حسد رام رہم وحساں راحت

تنادیہا دہد درغم یاری　　　　کسد ہنگام عمہا عمگساری

سے حواراں دہد داروئے مستی　　　　کو کواراں صلائے ست پرستی

حسگرہا رسد آتش لتا ند　　　　مک رر حسۂ دلہا دہ ا بد

۵ رہی آتش فشاں دیا حۂ درد　　　　کردہم بادۂ وہم حوں تواں حورد

سکر پرورده حورسد بتانی ار بار　　　　کہ حو اند سوئے حو د حا نرانہ آوار

مفرح سرستہ کاری چو دریں　　　　تو دارمیں حوردں قسگی میں

تو سیدار عشق وعقل در حواب　　　　ہوس مشتق و اندیشہ سیراب

فسردہ دل بیار ادیں گردد　　　　بیاری رابسیار تن میں گردد

۱۰ دروحاں و دلے مسرل کمدراست　　　　چو فرر ندے کہ یابد تن لصد حواست

مرا گرچہ دریں گفتار دل درد　　　　بہر حرفے سر د صد گنج رر مزد

یم یا ایمہ ریں گفت و گوشاد　　　　کہ ہنگام پرندں میست ریں باد

نسرشد نوبت خشی و حوالی　　　　نماند آسے کو ۱ ر ند گا لی

شد ارمن روزگار خرمی دور　　　　ندل کرد آسماں مستکم دکا ور

۱۵ سروں شد ما ہے امیدم ارتست　　　　ساد رحسار ہفتا دیو سر ۱

۲- ست پرسی ۳ ۲ عح حعا = تسپرسی ع ۶- حائے آوار حا

۹- یار سے میں ساف ۱۰- دروں حاں و دل ۳ ۲ حرف = دروحاں و دلے ع

۱۱- بہر حرفے رمد ف

ہ را نگو ہ گمشہ ہائے کہ سگی | گرفت ار پرتو حورسید رگی
گہرہائے تتاب ار بورحا وید | گراں رنگ آورد یاقوت حورسید
حورا لائے رقم سنجان تقدیر | ق نگارش یافت ایں وحسہ دہ تحریر
عروسے سد جمال سایۂ عشق | رسرتا پا ۔ ر دریہ مایۂ عشق
۵ قلم ر میار در سودا فروست ہد | کہ رلف آرائے ایں حورسید روتسد
توگوئی صورت یوسف دریں رو | روں وصاد کردہ حیت م دارو
رہی لعہ ۔ کہ گاہ گس حرامے | تو دار عمرہ رصدویں رامے
دریں وقت ار تحیر د وامق ارگل | ار آں عذرا ریں عذرا ہد دل
ہم ایجا لیلی و مجہ ہوں گرو سد | ہم ار سیریں وحسرو قصۂ بوتسد
۱ اگر اول بود عیطیوستس را حوتی | لسد حاصل رہمں بوست ت ایں بوتی
دگر ار ورقہ و گلش کسی یاد | ہم ار حسن سحن افتاد مباد
تو ایں دیبا نگر رانصاف سیں | کہ ورص ہست آفریں را آفریں
دریں گیتی لتا دی و ترتدہ ے | کسے کم حواہد ر میاں در دمندے
بہرحرفش دروں دہ نامۂ شوق | بہرلفظش نہاں صد عالم ذوق
۱۵ مرقع صحن ہر میتی حو فردوس | دقایق جمع حوں رخسیں درقوس

۵۔ ظلی آرائے ف ۶۔ سورۂ یوسف س سا سا حم حم ع ف = صورب وسف ع ۸۔ گس حرامے سا سا
حم حم ع ا = ووس حرامے سا ع ۱۰۔ عیطیوش حم الیضاً وس ں بوس حم سا ۱۱۔ نعادمیاد حم
= افتادہ میاد س ۱۲۔ ایں دیباے الیضاً و گروصب سالی را دمیں سا۔

اگر چون من شوی روشن بجمع | توئی شمعی که افروزد ز شمع
وگر بر من نشیند از تو داغ | تو آن دودی که زاید از چراغ
زبان تلخ خیزد خواری شاخ | ز شمع مرده کی روشن شود کاخ
ترا میگویم این پند دل افروز | که دارم بهر تو سوز جگر سوز
۵ توئی چون مردم چشمم ز تقدیر | بچشم مردمی این سرمه بپذیر
اگر زین توتیا روشن کنی چشم | به بینش باز دانی گوهر از پشم
وگر زین روشنی بی نور مانی | من آن خورشید تن کردم تو دانی

در اختتام این سواد پر آب زندگانی که ماجرای خضر خان و دولرانی و خضر خان نامه مسمّاست بعمر آخر رسید

۱۰ بحمد الله که از عون الهی | بپایان آمد این منشور شاهی
بقدر چار ماه و چند روزی | فروزان شد چنین گیتی فروزی
درو کردم تمام گنجینه صرف | که عمری گرد کردش حرف بر حرف
بنجح این مدعای دیر حاصل | عطارد را زبان داد و مرا دل
گهر کامد دریغ از مهر و میغش | درین شد خرج یکیک بی دریغش

۱- بوئی شمع س۳ ع۲ ۴- بو ... ر دو د ر ... = توئی دود ... ر س ر س۲ حا حا ع۱ د ... = تو آن دود ... ع
۴- مهر ... جگر سوز س۳ حاشیه ۸- در اختتام کتاب و تعداد ابیات حا۲ = در ختم کتاب ع ۱۱- گوهر فروز ... ب
۱۴- صرف س س۲ ع۱ ب = خرج س۳ حا حا۱ ع-

ارآں حام ارد ہدت تر ستے بو ‌ ‌ ریری حـ ـرعۂ رحاک حسرو

دل داناتساسد کیں حیه رار است ‌ ‌ نالہ گفتن آ ـ ی درحوار است

حساں ایں حسـ ـرہ را قیمت مداسد ‌ ‌ کہ دریاک را حرحـ ـرہ حواسد

کس ایں گوھـ ـر بگوش حرحہ سدد ‌ ‌ کہ رسدندہ گوھـ ـر بحند و

۵ اگر حفـ ـسدہ ناحـ ـر رار گوید ‌ ‌ حرش ارراہ دیگر بار گوید

نگحی کش نباید مشک دادن ‌ ‌ بکامش تشہ لیـ ـتر حنک دادن

تف حور تیرک راسـ ـلہ گیرد ‌ ‌ مُغل گر و ـ ے گل یاد میـ ـرد

بریست ایں و داراں می فتام ‌ ‌ کہ ہست آرار تو آرار حسام

اگر کس حسـ ـم عیر ـے را کند ریش ‌ ‌ ساند حوں حراش ویدۂ حویش

۱۰ ورآتش حـ ـرمن بیگانہ سورد ‌ ‌ حیاں سو د کہ رحت حانہ سورد

مرامی است روش تر رحور سـ ـید ‌ ‌ تو روش کن کہ ہست ایں عمر حاوید

وجودت گرحہ ارمن گشت موجود ‌ ‌ مدانگو نہ کہ نام نیکو ار حود

میداری کہ ریر نیکوں نام ‌ ‌ ز نام من ترا روسـ ـن تو نام

درحتے ستو کہ ار حو د میوہ ریرد ‌ ‌ نہ میوہ کر درحتش نام حیـ ـرد

۱۵ حراع باش کافرورد حھساں را ‌ ‌ نہ آں شعلہ کہ سورد حاں و ماں را

متو تاریک رُ د حوں بوم وحفاش ‌ ‌ حو نار یادتا فرحسدہ روباش

۲ ـ نیکو مداسد ب ۸ ـ برشام ج ۱۲ ـ ام یک ب ۱۶ ـ تاریک حو شا ـ

رهی رو کش بسر پرهیزت برجا ❊ بهر رخت مشو چون مار بر پا

همین ره شارع پرهیزگاری است ❊ همان ره رو که اقبال یاری است

لگام شرع کن نفس حرون را ❊ برون از فتنه میدان درون را

نخواهی کار در جویت شود کم ❊ بناهای شریعت دار محکم

۵ بلندی بایدت افگندگی کن ❊ خدا را باش و کار بندگی کن

بعشق آویز در کار الهی ❊ مجو از زهد خشک آنچه که خواهی

نه عشق است آنکه باید خورد خون تر ❊ ز پرچینی و یا گلخن درون تر

همان عشق است که برگیرد از خاک ❊ برد پاکت بسوی عالم پاک

که کیمیایش از دل بکار است ❊ رخ زردش زر کامل عیار است

۱۰ زقلب این کیمیا در دل نمی سلب ❊ که هست آن کیمیا در دگر قلب

فشاند این جرعه بر من پیر هشیار ❊ کم از مستی زهستی کرد بیزار

غلط کردم تفاوت چند گویم ❊ نه بخشیدند زان گلزار بویم

چه لافد آنکه تردامن چو میغ است ❊ که این بو از همه پاکان دریغ است

خوش آن پاکان که کردند این قدح نوش ❊ وزین می جاودان ماندند مدهوش

۱۵ خدا روزی کند زان پرشرابی ❊ دلت را مستی و خمار از خرابی

۱- بسر پرهیزت ... ح ... = برپاست ع ... ۷- اینکه برخیزد زخون ...

۹- بکار است ... ح ع = نگار است ... ح ۱۱- کم از مستی ب = کم این مستی ع = که این مستی ع ح

۱۴- خاموش ب —

بسرمہ سود ور بینائی است موجود   زن ارشے ریب جوید مرد ارو سود

تبر زالے باشد در خورِ کوس   ولیکن نیست باشد بانگِ کوس

خراں را زیب بدہد گوہریں ساخت   ولے پالاں نو زیبد گہِ تاخت

بپائے جفت راں منگر کہ رستست   تو دیتق بیں کہ دست افرار گیتست

۵ عمل گر بہرہ اندک در فروں داد   بامیدی دوا است آدمی را داد

یکے گوہر ز دریے کندن کاں   یکے راہم نکاں کندن رود جاں

چو بے روزی کسے کم یافت بار   چہ بیہودہ باید کند جاں

نکارے دست زن کار ز در کمی   نگِل کندن بہ ہر کس یافت گنجی

چو در ہر پیشہ یکی ودی ہست   میدیش آنگہ اندر پیشہ زن دست

۱۰ نگیر از خویتن زر در کاری   کہ مرکب ن بدا ندے سواری

چو دل خواہی بمردی شاد کردن   بباید خدمت استاد کردن

چو گیری پیشہ اے استاد لازم   کہ وقت چوب گردد چوب ہیزم

گلابی کاید از گلہا بہ خود رو   نہ در خوردِ دلِ مردم دہد بو

نگیر آئینِ راہ از بیسکر داں   عناں از راہِ بد مرداں بگرداں

۱۵ کسے کو در پئے غولاں نہد گام   کند ریگِ بیاباں خویش آشام

۲- نیست باید سا   ۵- یک وندی ہست سا ع۲   ۱۴- آئیں یک اریکرداں سا

۱۵- خویش آشام سا شا جو—

برسمِ عادت ملال بگزار تن را | بکن خدمت هوای خویشتن را

ز شهوتها که بر کار است مستی | عنانِ بادپا گِرد آر رستی

مدان قطره که جست از مرد چون برق | کز آن طوفان همه آفاق شد غرق

زنان را آن یکی قطره به گلشن | به از صد سلک مروارید روشن

۵ عروسی کز جهان نم ماند بی بهر | بکامش چشمهٔ حیوان شود زهر

کنیزی کو ز آتش گشت در تاب | سبوش از مشکِ سقایان بَرد آب

هر آن مردی که شاهد جوی باشد | چو شاهد مستِ رنگ و بوی باشد

بود مردِ جنون کرپاس بر دوش | هم آغوشِ زنان ابریشمی پوش

ز دانش کن لباسِ تن که زیباست | نسیج و پرنیان ابله فریب است

۱۰ خردمند از لباسی چون شود شاد | که کرمیش از تنِ دیگر برون داد

به پشمی بس کن ار داری بدل چشم | که ابله حُلّه پوشد کاروان پشم

حریرِ عنکبوت و جامهٔ غوک | نزیبد جز باندامِ خرد و کوک

اگر زیور سزد بر جهرهٔ خر | به از خرمهره نبود هیچ زیور

بهر جانب که شغلت دارد آسیب | متاعِ سود جو فرمایه زیب

۱۵ همه کس گرچه در زیبا پسندیست | ز زیبا هر نکوتر سودمندیست

۲ - چو بر کار است، حج حج۲ ب ۳ - مدان قطره س۲ س ع۱ = هر آن قطره حج = بدان قطره حج۱ ع ۶ - پر ز مشک سقایان س، س۲ حج ع۱ ب = مشک سقایان س۲ = در مشک سقایان حج۲ ۹ - لباس خود س۳ ۱۲ - خردلوک س۲

۱۴ - سودا ع - کر باقی تمام نسخوں میں "دارد" ہے۔

چو نافرجام را بر سر کنی جای — مشو رنجه گرت بر سر نهد پای

فغان زان سیل کاندم کاندر آید — ز پلوان بگذرد بر پل بر آید

بزرگ از بردباری گرد باخرد — ز سنگش خیزد گشت و از کلد مرد

نکوخویان سفیهان را زبونند — که اینان را هوا، آنان خردمند

۵ بسگ گفتند کاشتر سرفراز است — بخندید گفت سگ گردن دراز است

شگال از پیش بزگوید سرودی — ز چشم آرد ز بهر رود ده رود

زشوخی کادمی را از زبان جست — همه حال از تحمل و اتوان رست

زتندی گرچه کارت را بلندی است — سبک بودن نه رسم هوشمندی است

چو کوه از سنگ باید بست بنیاد — ز شاید شد چو خس بازیچهٔ باد

۱۰ به پرسنگی مکن بس بنیاد درویش — کزان پرسنگ بینی خانهٔ خویش

برسم بد مشو در خانه عامر — که زود افتد چو سوگند مقامر

چو گل برگ گرکن از پاکی جهیدا — مبین رقص خسان بر رود دریا

قناعت را الفت می کن بردوز — بپرجستن مشو دل را بدآموز

چه بینی خانه زن را گنج در زیر — که قصابیست از تف کرده شمشیر

۱۵ زیکدست تن خون فشاند تیغ در مشت — بیک خامه سپاهی را توان کشت

۶- زخشم آرد بهر یک چشم رود رود رعا ۷- از زبان خست حرک = جست ع حرع ۱۰- به پرسنگی سا، سا حر حرع = پرسنگی ع ۱۲- برگے شو از پاکی مسے = برگ گرکن از پاکی حر = کن سے از پاکی ک ایضاً مبین در رقص خس ع ۱۴- که جلاد یست ک —

بدامان تو خواهم کرد پیوند | ز اندرز و نصیحت رقعهٔ چند
چو جان خواهی همیشه زندگانی | بجانان دوز اینهمه پیوند جانی
وصیت‌ها اینست کاندر گلشن دهر | بنا رستی شکرّین بشناسی از زهر
نه بندی دل برایوانی که در وی | چو در رفتی برون آئی پیاپی
۵ نمو داری که بینی زهر بار | خیال آئینه است صورت خواب
درین آئینه روی گر نمائی پیش | که تا زو کژ نه بینی صورت خویش
مبین خوار پریشان درق کس | کاثر نیز از پریشانی دهد بس
که کور ابزرق و قلب یار است | چو آب بر قلب کاران قلب کار است
بخوار آنکو دهد وامی بابن باز | در آید تو اند یافتن باز
۱۰ دراز کس برتو جوری رفت بنجواهی | چو قصدی نیست زآن بربادیت حاجت
بدی گرزد بخواب طعنه در جنگ | به بیداری بدش گوئی خوری سنگ
گران سنگی گزین چون کوه خارا | که گوهر نجسته از سنگ آشکارا
که کرت بشکند از سنگ دندان | تو از لبها برو دُر بار خندان
همی خور سنگ و سنگ خود نگه دار | که اینجا شو و گوهر پدیدار
۱۵ هر دامن که در خواهی زدن چنگ | متاع صلح جو نه مایهٔ جنگ

۱- نکتهٔ چند سا حج ۲- بجان دوز سا حج حج۲ = بجان دار سا۲ ع ع۲ ع
۴- نسخهٔ ع۲ میں یہاں - ۲ ۳ ۴ شعر ندارد ہیں ۱۰- جوری شد ز بنجواہ ... سا۲
۱۵- کہ خواہی در زدن سا۳

مدیده حاک رامہ ہرل گریم | کہ ے او روئے گیتی را نہ بیم
چو ریرحاک حہ آں مسد آرائے | میانِ دیدہ ریدحاک راحائے
وگرایں ہے ہرگز ارمد گردں | ہمیں حا ماوحوں حود مگردں
ریم امدرحہ مگرہا دِست ہ تیر | چو تیریں درریارت گاہ یردیر
۵ بروں ریریم حوں عکس ارپوست | بحونِ گرم یوبدیم با دوست
تاں را اگرچہ گاہ رد ہ کمدں | لمو یہ رسم باید موئے کمدں
چہ باید کمدں گیسو ہ درہم | مراگیسو بُرید ارتیع وسرہم
کہ چوں سرفت باہمسر تباہم | وصالِ ہمسرِ حود باریابیم
بدیں مرگ اروفا دلسوریم باد | ہم امروراین سعادت روریم باد

۱۰ بخشیدنِ برکت ویمن فرزند یمین الدین مبارک را ازین پندنامہ میمون
تا درنقشِ ایں پند فروشود و ازبندِ نفس بروں آید

ایاحت مم وحہ مراغ دیدہ مں | رحت نتاں و باغِ دیدۂ مں
مبارک نام تو را ایرد تبارک | چو نامت بر پدرگرد مبارک
تو لیٔ چوں پارۂ ارحاں ماں | رتیمارِ تو حاں رائیہ حیاں

۲- ریرحاکِ رقت سہ حرع ۱۰ ایصیحت ورریدولعد طاب اللہ عن الآفات ب یصیحت وررید قرۃ العیوں عیں الدیں مبارک طاب اللہ عن جمیع الآفات والعاہات ک یصیحت درحق ورریدولعد حودگوید حر

۱۴ - ریں حاں پارہ سرا

که می آید بهشتی رو بر شاهی　　که خواهد کردن آنجا پادشاهی

روان شو خوش خوش ای بادِ بهشتی　　ز جوی جنبش پیش آر کشتی

که این خضر آب حیوان را رها کرد　　بکوثر خواهد امروز آشنا کرد

گهی جوید بکشتی عیش سازی　　گه از عشرت کند در آب بازی

۵ بهر نزهت گهی گاه تماشا　　رحیق آرد بکه ز باده حا شا

شوید از نغمهای مرغانِ فردوس　　بکمانچه کش لبانِ زهره در قوس

نوا شیرین کشید اندر بم و زیر　　ز جوی انگبین و زچشمهٔ شیر

چو پیشِ مشهدش مشعل فروزند　　کنیزش را بپایانش بسوزند

که رسم هندوانِ آتش افروز　　چنین باشد بسوزِ خویشتن سوز

۱۰ بدینسان سوختن در روشنائی　　به از سوزش بر شبهای جدائی

نه پروانه کز شمع او فتد دور　　نخیزد از شهادتگاهِ او نور

وگر در دین نباشد رسم گبران　　ق　که سوزند آهوان را با هژبران

براندازیم ستر عصمت از زر و سیم　　برون افتیم در بازار و در کوی

بخوانید از برون مویه گران را　　که کوبانند سرهای سران را

۱۵ میانِ خاکهای خس بخشیده　　بغلطیم و بغلطیم نیز هم دیده

۲- روان شو خوش خوش سا ۱ سا ۳ مح مح ۲ ع ۲. ای = روان خوشخو ع ۴ - از عشرت سا ۱ سا ۲ سا ۳
مح مح ۲ ع ۲. ای = از غیرت ع ۱۳ - ستر عصمت، آنسو ... سا ۳ --

که در هر بیت آن او پوشیده کاریست | زخونِ عاشقان نقشی و نگاریست
وگر زین نامه تو نویسی بجز نام | که کاهل را سفر باشد دو سه گام
چو خواهی عشق را پاینده بنیاد | ز تلقینِ خرد گیر این غزل یاد

غزل از زبان عاشق

۵ برو ای جانِ دور افتاده از من | بران جانی که دور افتاده از تن
دعا از خوانش از سوزِ درونم | سلامی گویش آلوده بخونم
پس از خونم جگر هر چه که داری | رسان پیشِ تو گدایش بزاری
بگویش کز من مانده چنان دور | که گنجیده دو عالم نور تا نور
میانِ ما که پیرا هن بدی بار | دو عالم در میان شد چون بود کار
۱۰ فلک بین تا چه سان بر ما جفا کرد | که هر یک را بدین دوری جدا کرد
دو گل بودیم با هم رسته در باغ | چو نسرین خوش نه چون لاله بدل داغ
که داند صرصرِ هجر از کجا جست | که شاخِ وصل ما را خورد بشکست
ترا ور محنت آبادی در افگند | مرا خود در جهانی دیگر افگند
چو گشت از لوحِ هستی نامِ من پاک | تو باقی مان که ما رفتیم در خاک
۱۵ زمانه گر مرا زد زخم جانی | ترا پاینده باد از زندگانی

۲- نه نویشی ۳ـ حـ د. لـ = نوشتی حـ ۱ـ = نویسی ـ ۲ـ ع ۲ = ۵ـ ـ بران جانی ۳ـ حـ حـ ۲ ب لـ ع ۲ = بدان جانی ع ۸ ـ کا ـ چنان مانده زمن ب ایضاً نور با نور لـ = نور تا دور ع ۲ ۱۲ ـ کجا خارت ـ بشگافت د. ـ

بجز مندر که برده جز زان حصار است ق شهان را کاندر آن جای قرار است

در آن بردند شان ریزان ز چشم آب که خسپند اندران شاهان خوشخواب

بنگین حجره در فرجهٔ تنگ نهان کردند شان چون لعل در سنگ

بجز شیر هر یکی خوار بد عدم بود ولیکن خونِ شان را خوار کم بود

۵ نگر کان خون که خوابش رفت زامید کیان را خواست دادن خواب جاوید

چو پنهان گشت در سنگ آن گهرها جدا شد مهرهٔ دولت ز سرها

فرو ماندند ز آسیب زمانه فراموش اندران فرموش خانه

فراوان یاد دارد چرخ بدخو فرامش گشتگان زینسان بهر کوی

ز حالِ آن فراموشان به یک بهر همیگوید دراز افسانهٔ دهر

۱۰ بدانسان مشنو این افسانهٔ راز که خسپی و نگردی پیش بیدار

مخسپ از داری اندر سینه جان درین افسانه میکن هوش ها نی

که چندان خفته خواهی بر ته تاب که بیداری نخواهی دید در خواب

مشو مغرورِ دهر از حاصلِ او که چون سیم قمار است تیغِ او

چو بینی چرخ را زانگونه خندان نگر کش در شکم چند است دندان

۱۵ خردمندی که بندد در جهان دل دل از نامِ خردمندیش بگسل

۱- بجز مندل حا ایضاً شهرا کاندران س ب = شهر را کاید آن ی حج۲ حج ع۱ = که شاهان را دران س۲

۵- خوابش رفته س۲ حج ک ۸- بهر سو ۱ س۳ ب ک حا ۹- بر بهر س۲ س۳ حج حج۲ ع۱ د ح = به بهر

ع ۱۴- چه بینی س س۳ ع۲ حج۲ ک = چو بینی س۲ حج ع-

ر رحیم ماه و دهـ ـیکاں　　بصد یاره رحے چوں اهیان
ر رحے کا مدراں رحساره میتـد　　دل حورسـ ـیصد حا یاره میتد
ہ راں رحساره میتد یارهٔ دور　　کرا رمه دور میتد یارهٔ بور
صباحت هم بر آں رُحسار کلگوں　　همیکرد ار جراحت گریهٔ حوں
۵ رحیتم و رُح که حوں یروں همیرفت　　بهر سو سیلهائے حوں همیرفت
رکولش بر رُح یرحوں ورنگیں　　حسامی لست بر دستِ نگاریں
یگاں یحیه که عاشق را داں لست　　همی کند وهمی یحیه یـد بردست
لساعد مو یها ' ' ریح کرده　　چو ماراں گرد صدل یح حورده
سیادِ یحیه مو ' ' که حاں داد　　ہ یحا پیچ مومیخواست حاں داد
۱ دراں موها که یح سیکراں بود　　دل حاں حُست و حالش همدراں بود
واداں رشے و موکند ار سر درد　　ہ اوتها چو او صد ماریر ورد
سُلے حوں رفتہ را بار آمدں نیست　　عـ بُرم بیهوده حریح مدں نیست
حوحال ایست ہ کرطـ ـع ماسار　　روم اندر سـ ـہ گفتار حود مار
چو تید هنگامِ آں کاں کُستهٔ چند　　ق بردانِ اند ماسد در سد
۱۵ تهیداں را رمست ، ہ گاه حو بریر　　رواں کردند سوئے حوانگه سر

۴ جراحت همراں ع ك ح ح = صباحت د آ
۵- هم دراں س۲ ۷- ـلے سحیه ك = ماں موئے س۳ حاتیه ۱۰- بیکراں ماںت- همدراں یافت
س۲ ج ع۲ ب ك ی = بود- بود ع = داد- داد س۳ ۱۲- رویم س س۳ ع۲ ۱۴- کاں گشته
س س۳ ع۲ ج۲ = کرکته ج ب = سرگشته ع-

شهابی کز سر نیزه ش ن بود گردی | چکیدا و نیز از آن جو آبخوردی
چو شد خون شهیدان مشهد افروز | برآمد شور توران در آن سوز
که کاواز شان دیوار شنید | زبانگ و نعرهٔ شان دیوار بدرید
زپرده مهوشان بیرون فتادند | چو خورشید از شفق در خون فتادند
۵ بچشم آب و بر رو خون همگان را | عجب خونابه رود ادستان را
زچهره هر بت پر کاله میکند | زرو هر لاله برگ لاله میکند
کنان هر موکه بر دلها نومید | غم را دیده پیوند اوید
زمو بر کنده و خون روانه | زخون و مشک پر شد صحن خانه
جهان در دیدهٔ مادر شده تار | که از چشمش دو مردم رفت یکبار
۱۰ هوس بهر هلاک خویش می برد | همی مرد از پی مرگ و نمرد
فتاده لعبتان چون خاک بر در | بجای گل فگنده خاک بر سر
فرشته گریه همچون ابر می کرد | بالا بردن جان می کرد
همیکرد این ندا هاتف ز بالا | سلام علیها من ربی تعالی
دو لرانی دران خونابه گم | ق چو ماه چارده در جمع انجم
۱۵ زتار مهر در صف مای وتا پاک | چو تار مهر افتاد بر خاک

۴- آواز شان دیار ك ۶- هر بت ... = هر ... = هر شب ع
۱۰- از پی مردن ب ك ۱۴- چرخ انجم ... ۔

چو عاشق را سا ستد جاں گذاری | ہوس ماری بود رہ عت تماری
مراہم ہست ازیں پیکاں جراحتی | کہ سحرم در جگر رد دوراحتی
بحسرو نکہ و عا دم دریں گِل | کرے سگم عے چوں کوہ بر دل
رید دیتِ کس جوے رریستم | کہ ہم خود موس عمہائے خویستم
ستے دارم چو بخت خود سیہ ور | دلم در روے چراغ خویتس سور
دو دست بیداری آمد بر عالم | یکے بیدارئے تا دی دگر غم
من ارشتہائے غم را گو بستا دم | کہ ارستہائے شادی نیست یادم
دو تاریکی است پیش چشم مشتاق | ق کہ تاریک ہست ازاں در چشم آفاق
یکے ستہا کہ آں خالی رماہ ہست | دگر دور حیاتش کاں سیاہ ہست
احطو رلفے کہ ماہ جہاں راست | ملاو فتنہ ہر عقل و جاں راست
رزلف پر ملا ہر موئے ماریست | رحط ہر موئے اژدرہا شکاریست
ازاں لب جوں مردم چوں رہد چوں | کہ گر تیر ت رہمی جوں چکد جوں
حضر جاں کا حیواں نبود درجام | دریں دریائے جوں گم شد سرانجام
عرض جوں حضر خورد آں شربتِ خور | ہماں سے خورد تا دی جاں ہم از دَر

۶- یکے شہاے سادی و دگر غم ف ۸- چشم مشتاق س ۱ س ۲ ح ح ۲ ع ۱ = چشم عشاق ح ع ایضاً کہ تاریکست
ازاں در چشم آفاق س ۱ س ۲ ح ف = کہ تاریکی است زاں در چشم آفاق ع = دشمن آفاق ع ۲ ۹- یکے شہا کہ او س ۱ س ۲
لش ع ۱ = یکے شہا کہ آں س ۲ ح ف = یکے شہائے او ح = یکے شب آنکہ آں ع ۱۳- آب حیواں دست
ستا = حواست ح ۲ = نبود س ۱ س ۲ ح ع ۲ ع ف د

جدائی ہا بہ ہر پیوندم از بند ۔۔۔ نہ چون درد جدائی شد ز پیوند

ورآگہ نیست آن ماہ قصب پوش ۔۔۔ ق کہ خونم بر زمین چون میکند جوش

بخوانیدش کہ آید از سر سوز ۔۔۔ شہید خویش را بیند بدین روز

بسی یارا آیید بزم بہمن و کی ۔۔۔ کہ من از خون خود خوش میخورم می

۵ منم فرق سران را گوہر زرین تاج ۔۔۔ کہ بر اوج سریرم بود معراج

کنون آن تاج خواہد با گل آمیخت ۔۔۔ کہ دُرّش گم شد و لعلش فرو ریخت

ہر آن قطرہ کہ از خونم زمین خورد ۔۔۔ گہرہای مرا یاد نگین کرد

دلم کز سوز غم ہر تابہ بود ۔۔۔ از و ہر دم چکان خونابہ بود

ندانم کاسمان را دور چون گشت ۔۔۔ کہ آن خونابۂ من موج خون گشت

۱۰ گذشتیم از جہان و خار ت ہوس ۔۔۔ نماند از ما بجز باجز آرزوی

نمود ہستیم شد ہیچ در ہیچ ۔۔۔ ہنوزم قصۂ دل پیچ در پیچ

کرا گویم کہ شرح این حرف مستور ۔۔۔ من از جان دور و جانان ہم ز من دور

تعالی اللہ چہ شعلہ است این کہ ہر جاں ۔۔۔ بداں نہ ارزو کہ گردد ہیزم آں

بسا دلہای پاکان کز چنین داغ ۔۔۔ بصحرای بلا شد طعمۂ زاغ

۱۵ جگرسوزی بداغ ناخوش من دل ۔۔۔ جگر پختن بود بر آتش من دل

۱- ہر پیوند ۔ سا سا ع[۱] = ہر پیوند حج[۲] ۲- میزند جوش سا سا سا سہ ۔ بیارائید سا حج حج ع = بیارائید ع ۷- فرو ریخت ۔ نگیں ریخت ، (بلا قافیہ) ب ۱۱- نمود ہستیم سا ۱۳- چہ شعلہ سا سا سا حج ع ب = چہ شغل حج ع ۱۵- جگر پختن سا سا سا حج حج ع ب ک = جگر بخشی ع -

بہر جائے کہ حوں راند ایں ت پاک — گیاہ مہر حواہد رُ ت ار حاک

رحوں و حاکم ایں رنگیں گیا حوئے — اراں گوگرد سرح ایں کیمیا حوئے

یکے حواب مں آں بودے کہ پیوست — بزم عشرت ارمے حفتے مست

یکے حواب ایکہ بستر ـ در گردم — سے عشرت رحوں حویش حوردم

۵ چہ حوش سے حسیم اندر عشرت و بار — بدیں حوالی کہ تواں حاسـ تن بار

حوتم با ایمہ کامد رتف و تاب — حیال یار حو دیم دریں حواب

رحوں حواب آید ایمعی چیاں گشت — کہ حوم رفت و حوانم حاوداں گشت

کہ بیدارم کند ریں حواب با حوش — کہ تو بیدارمں ایں حواب با حوش

چو یارم گشت رو حوم محو شد — دریں حوں روئے گلگوں متوشد

۱ الکا تند آں بت حو بادہ توشیم — کر آب دیدہ توید دل رر دیم

حیالش کاتسـادر حوں مں کرد — ساید حواست عدرار عوطہ حورد

دریں حور یر حام تنگ حویست — کہ حون شیر مرداں آرزویست

وے مُردم دریں حو بادۂ حویش — کہ دور افتادم ار ہمحوابۂ حویش

بہ مرگست ایں کہ عمر آید بپایاں — ولے مرگست دوری ز آشنایاں

۲- حوں حاکم سا ۳ حج ۲ ع ۲ = حوں و حاکم سا حج صاع ۳- برم عش ف ۴- تدبستر شا ع ۲
ایضاً ے عتف ب ۷- چیاں است- حاوداں است ف ۹- دریں روحوں ف
۱۰- سیاید سا حج ۲ ع ۲ اف = کاتسد سا سا حج ع د
۱۱- آر حویست سا ۳ ۲ حج ۲

ز ہر خونابۂ مردم کہ گردوں　　　زشیرش پرورد آنگہ خورد خوں

نگر تا چند گردد دور افلاک　　　کہ یک نو بادہ بیروں آرد از خاک

چو گشت این سرو بن در زیور زیب　　　بخاک اندازدش بازاز یک آسیب

کسے کو کرد کاسی بہر خوردن　　　ق　شکستن ہست آساں تر ز کردن

۵　کسے تیمار دارد زیں کم و کاست　　　کہ نتواند از آنساں دیگر آراست

چو ہستش ساختن چوں شکستن آساں　　　زبیش و کم چرا باشد ہراساں

چہ باشد خضر خاں بل صد خضر نیز　　　ازیں خضرائے رنگیں گشتہ نا چیز

پس آں بہ کآدمی در جاں سپردن　　　بقائے خضر یابد بعد مردن

زہر خونِ فسردہ زیرِ گردی　　　سگفتہ گور بر دمد یا سرخ مردی

۱۰　اعجب خونی دریں فرخندہ جائے　　　کزاں خوں بر دمد مردم گیائے

چو خونِ خضر خاں در خاک در شد　　　زخونش ہر گیا خضرے دگر شد

بگردِ یارِ خود میگشت چوں جانش　　　ہمی گفت ایں حکایت از زبانش

کہ اے جانِ من و آشوب جانم　　　کہ در کارِ تو شد جان و جہانم

چو من بہرت زجاں کردم جدائی　　　مبری زآشنایاں آشنائی

ہ۔ ب اور ک میں دوسرا مصراع یوں ہے = نہدہم بر سرآں کاسہ گردن (ک میں قافیہ بجائے گردن کے خوردن ہے) ۱۳۔ صرف نسخہ ۳ اور ب میں یہاں حسب ذیل عنوان لکھا ہے: غزل از زبانِ جانِ عاشق میری نزدیک یہ عنوان بے محل ہے اور یہاں کسی عنوان کی ضرورت بھی نہیں ۱۴۔ چو من کردم زجاں بہرت جدائی ۳
ایضاً مبری زآشنایاں ۳ حج ب = بنری ۳ حج = مبرا زع۔

بحون تستں براں شدحیسج دولاب — کہ سار دچشمۂ خورت یدراآب
ولے چوں درتن ارحاں دم سودش — بروں حاصرتن تستں چہ سودش
دولالی کہ از فرخندگی بود — حصر خاں را زُلالِ زندگی بود
چو خضر حیب ہج مااو درکمیں گشت — ہماں آبِ حیاتش تیغ کیں گشت
۵ چو دیدم اندریں رتبہ بہ تمیُز — بسے ہست آبِ حیواں حصر کُش نیز
برآمد جانِ عاشق چوں فتاماں — ولے میگشت گِرداگردِ جاناں
گلے کرد و چکیدار قطرۂ خونے — ق فتا دی خوں چو صد سدہ بدر
بجائے آب اراں گل خوں کشیدند — نگہ کن تا گلابش چوں کشیدند
بریدہ دستِ آں بے مہر جو بریر — کہ زد بر گردنِ او حنجر تیز
۱۰ دلش چوں خوں شد ار لالہ پیکر — کہ ارسوس دروداں لالۂ تر
اجل کو ہست خنداں بر زن و مرد — بر آں خنداں لب او گریہ میکرد
بجاں بردن سروتی کامدش پیش — نثار آوردہ صد جانِ دگر بیش
زتن خوں و دم ار جانِ رمیدہ — چو بیروں خستہ برمانِ دو دیدہ
ستیزۂ کاسیبِ گُل بودے دریغش — فلک میں تا چساں رو در حم تیغش

۱۔ براں شد سا، شا حہ جحۃ ع ٚ ٚ ٚ ف = چناں شد شا ع ۲ ۔ ولے چوں درتن اوحاں مودش سع
۴ ۔ تیغ کیں سا، شا حہ جحۃ ع ف عطا = آب کیں ع ۷ ۔ چکیدار سا = چکیدے شا = چکیدہ
ف حۃ = چکیداں حہ = چکیدار ع ع ۱۲ ۔ جاں و دلش میں سا، شا حہ ف = جاں و دل پیش
ع ۱۴ ۔ آسیب دل سا ع ع ۔

در فردوس رضواں باز کردہ | ہمہ حوراں دُرود آغاز کردہ
ازاں بانگ شہادت کامد از شاہ | شہادت گوئی شد ہم مہر و ہم ماہ
چو بر شد خنجر و شہ جہد بر داشت | ق در آں منظر فغاں چوں رعد بر داشت
سپر می کرد خور شید از تن خویش | ولے تقدیر یکسو کرد شاں از پیش
نہ کند تیغ قہر آنجا چوں قطع اُمید | نہ مہ داند سپر کردن نہ خورشید
بیک ضربت کہ آں نامہرباں کرد | سر شہ در کنار ش میہماں کرد
قضا کامد ز بہرش ز آسماں زیر | قلم چوں راندہ بودش راند شمشیر
ز خون او چو رنگیں کرد جا را | ہم از خونش نوشت ایں ماجرا را
چو از تیغ آں سر والا قلم شد | خط مشکین او خونیں رقم شد
چو گرد رویش از خوں سیل در گشت | گل لعل و ر از خوں لعل تر گشت
ز فعل خود چو دل از تن خجل رفت | رواں شد جان و ہم دنبال دل رفت
ز گردن موج خوں کش پیش میرفت | دواں سوئے نگار خویش میرفت
دل خوں گشتہ کش از پیش بگریخت | دو ید ایں خون و با آں خوں در آمیخت
صراحی عمر بروں دادہ زر | نہفتہ زیر پا قورت آبگینہ

۳۔ دَرو منظر ۳ = درِدمنظر حم = دروخاطرك ۵۔ سپر گشتن حم۲ع۲ب ۱۵۵ ۹۔ زتیغ آں سرو بالا چوں قلم شد ۳ حاشیہ ۱۱۔ از خود خجل ۳ = از و رخجل ع۲ ایضاً خجل ماند ۔ دل ماند د ۱۲۔ زگردن س۲ ۳ حم۲ع۲ د = زگردوں حم ع ایضاً دواں ۳ حم۲ع۲ د ۔ ۳ = رواں حم ع ۔

چو جست آواز بر رحمی ز خنجر | در آمد خون شد بر رحمت از در
جهانی مایهٔ غم شادیش نام | مخالف چون خط مهر غم و دام
نه شادی بلکه غم با او سرشته مدغم | ازو شادی گریزان بلکه غم هم
جبینش تند چون سرکین جلاد | نگاهش تیز چون تیشهٔ فرهاد
۵ بفن وجه حلال را معزول کرده | بشکل ابلیس را مخذول کرده
بهر یک جانب از رو رفته میغ | ز هر یک موی ابرو رسته تیغ
دهانش از خشم تا گوشش خندان | گرفته خشم لبهایش بدندان
همه قهر و سیاست رغبت و رای | همه نفرین و نفرت فرق تا پای
اشارت کرده سر سوراندن تیغ | نشد برق کسی در جنبشم از میغ
۱۰ عفا الله بر چنان روها پری چون ماه | کسی چون برکشد شمشیر کین خواه
کرا در دل نیاید سوز جانی | ز افسوس چنان عمر و جوانی
فلک را با دیار بسینه صد چاک | کزینسان ارجمندان را کند خاک
بخون قصاب را رحمت چه جوئی | که خواهد تیغ خود را سرخروئی
چو گل بندد بسر جلاد خونریز | ز اندام چو گل نبود پرهیز

۱- چو جست آواز پر زخم ز خنجر ح۲ ۲- خط مهر و غم و دام سباء ح۲ ع = خط بر مهر غم و دام ح۲ = خط همزه کج اندام ۳- ایها هم ۴- نه بتند سا ح ح۲ = بیند س۲ = نهاد س۳ = جبینش ع ۵- منحول س۳ ح ح۲ د. ک = مخذول ع = محمول س۲ ۶- خفته میغ س۳ و ح۲ = جسته س۲ ع = رفته ع = بهرجانب زبانگ آشفته میغ ب ک ۸- نفرین و لعنت س۳ حاشیه ۱۴- چو بگ بندد س

شاروزی رید آں چید و سنگ — رسید و رر رکردارتہ آہنگ

رسایید آیچہ درماں لو دش ارتحت — شد اہلِ قلعہ درکار ر یحاں سخت

دروں رفتند سرہنگاں بیباک — بہ بیاکی درآں عصمتگہِ پاک

رُو پوشیدگاں ہوئی درافتاد — کراں ہُولرہ دربام و درافتاد

۵ درآں یح ارشعب ہر تیر شد قوس — قیامت میہاں آمد لعہ یروس

رکیحِ حجرہا ماصد تیرد ر — روں جستند رستیراں بہ تندی

رہا رو رو وارش تاب رفتہ — قواں مردہ حرد درحواب رفتہ

شد امد رعصہ سادی حاںِ والا — مددحہ تاریاہِ حق تعالیٰ

شک درکو تواں آویحت تادیر — تہ اگلدش کمتش حُست تمر یر

۱۰ چو تمیزِ طفل مرگم گشتہ لودس ں — اراں بیروئے بیحاصل چہ سودش

عواماں در دو ید مدارحیب درہست — درافتادند وآں افتادہ رحاست

بہر یک تیر دہگاں سنگ درآویحت — نگرسنگ راکہ بر تیراں عصب ریحت

رہی سنگباریِ حپ ح روں گیر — کہ تیراں راسگاں سار دیحیر

چو بستند آں دو دولتمند راسحت — رما بہ بست دستِ دولت وحت

۱۵ فتادند آں شگرفاں دررو سے — برآمد سو سوست تیرحو نر

۴- رو پوشیدگاں سا سا ح ف ك ے = رآں پوشیدگاں حج ع ۶- روں رفتند ف
= مدحسد سا ۹- حست تمیز سا ع ح ح ف ك = رادسا = حواست سا ۱۲- بہر سرادہ دہگاں
۱۳- سگباری سا سا ح ف ےا = سگاری سا حج ع ے-

برآں شد تاکر ۔ دارکیں سگالی | راسارایِ ملک اقلیم حالی

بہاں سوئے حصرحاں کس فرستاد | بموداری بعدرار دل روں داد

کدای شمع رمحلس دورمانده | تست میتاب درخ بے نورمانده

تومیدانی که ارمن نیست این کار | ستم کش باد و یکسو ۔ ید ستمگار

۵ گرت سدی است ارگیتی خد ۔ داوند | چو وقت آید همت کمتا یداین سد

نمی شاید دریں اندیشه تعجیل | نهسارا روحل بر ۔ یرین رودیل

کنوں ماهم درآں هنجارِ کاریم | بهاری ارین سدت برآریم

چو درخوردی که باشی مسند آرائے | برای قلیمی کیمت کارفرما ۔ ے

وے جهر کسے کا بدر دلت رست | ۔ه درخورِ علوِ همتِ تست

۱۰ ذولالی که در بیشت کیر نیست | کیرار مه بود هم سهل خیر نیست

شنیدم کآنچنان گشت ارجمندت | که شد یا بوسِ او سر بلندت

۔ه س ریا بود کر حیت ۔ ه کوتاه | پرستارِ پرستاری شود شاه

کذو در صحنِ بستاں کیست مارے | کرجوید سربلندی باحیار ۔ ے

حسے کو برلبِ دریا بهد پاے | بردباد شق برحم ۔ ے ۔ یلہ ارجائے

۱۵ تماشائے دلِ بامیکشد خواست | که راں راو نیتیں برباید حاصت

۲- بعد رسته خم ۷- ماهم ساستا حج حج ب- ماهم ع الیصا که ماهماراران ب
۹- علو سرل سنه ۱۲- بود شاه ب
۱۴- برکبِ دریاست = برسر دریا ب ـ

دو دیدند آن همه فرمان پذیران | که از آهن کمربندان قلعه بیران

چو دید آن مهربان بیمهری دوست | چو مه در ملح بیرون آمد از پوست

بزاری گفت من خود زین دل ریش | همی خواهم بجهد جان مردن خویش

وگر دارم امید از چو تو شاه | درین کشتن بسویم یار نگاه

۵ دل شاه اندران گر تلخ روئی | تغیر کرد زان گرم تلخ گوئی

اشارت کرد زود از چشم خونریز | که زودش سر بُرند از خنجر تیز

هنوز او در اشارت غمزه زن بود | که جان مشتاق را بیرون ز تن بود

چو بر عاشق اشارت تیغ خون است | سیاست کردن از رحمت برون است

خدنگ خار نر که چون وحش شکاری | ز غمزه داشت در جان زخم کاری

۱۰ زشست عاقبت زان زخم دلدوز | بروز ماتم خود بهتر این روز

چه حاجت بود چرخ بیوفا را | بروراندن ز خون تیغ جفا را

ولیکن چون چنانش بود تقدیر | گرفتن کی توان اندر ... زنجیر

مع القصه نهانی دان این راز | ز گنج راز زینسان در گه باز

که چون سلطان مبارک شاه بر مهر | ق زتلخی گشت بر خورشان ترش چهر

۱۵ صلاح ملک در خونریز شان دید | سزاواری به تیغ تیز شان دید

۴ - کن نگاهی سا ... ع۲ ۶ - نسخهٔ ع۲ میں یہاں ۲۲ شعر غائب ہیں۔

۱۱ - بکیں ... ح ح۲ د. ك ء = ز خون ع

کسے کو سر بہد دریائے حوماں — سرش نگرید ارش پائے کوماں

چو مرغے شد ہمائی ہوس ماک — روں حود دہد ہمائے حاک

سطے بر مار شد مار آمدش پیش — کہ سار م حائے تو در سینۂ خویش

میں گلرگِ حداں چوں نگارے — تو آں میں کش برا ز ہست حارے

۵ میں ریباہ ہر حوماں مہوش — اراں کر دو رہ دیدں در آتش

میں آب ار لطافت راحت انگیر — تو ہرِ عرقہ سیش حسش تیر

بر آں یاری کہ حوں ار دوستی حورد — نشاید اعتمادِ دوستی کرد

شاں کر عمرہ حوں کردں تو اسد — مدام تیغِ حوں ہر حیہ براسد

حکایت

۱ شنیدم عارفی شاہد پرستی — ز حوباں دلِ حود بود مستی

بکام ار حیثم پُر حوں بادہ داشت — نظر در روئے سلطاں رادہ داشت

چو سلطاں رادہ کردی گوئی باری — وے ار گریہ زمیں کردی بہاری

تماشا بود چوگاں بازِ لطف ار — ز چوگاں باریِ آں سیمبر سر بار

چو ماہے حید ریں باری بر آمد — ز تنویش دست مہ را در آمد

۱۵ سکاصاں گفت کا مد حوں ستیر مد — شمشیر بلا حوںش بریرد

۸ - حوں کردں ۳؎ حج ۲؎ ع ف ء = حوں حوردں ۲؎ ع ۱۲ - عاشق باری ۳؎

۱۴ - رتنویش دست مہ را در آمد حج ۲؎ = رتنویش دست مہ را در آمد حج ع ۲؎ ک ع ع = کہ تنویش دست مہ را در آمد حج -

رسیدار الحمت عیں الکمالے | رسد این ہر کرا است دحما۔ لر
نہ ہرپے گفتۂ آحر بر ردیم | کہ ہرگز دیدہ بے رویت بحویم
مرا چشم ارپئے روئے تو باید | چو رویت ہست چشم ازیست تباید
گر آں گفتی زروئے راستی حاست | مرا ارروئے حود داں دیدۂ راست
۵ وگر مارا ست تو دہست آں ملو دار | مدار دعتق با مارا ستاں کار
برآرم من ہم ارسرحیتم حود را | ولے یک نکتہ ہست ایں چشم مرا
کہ گر چشم تو با مدار دید م وائے | تو مرد ے دل تو لے داشت رحائے
مسم زں مد ہدار رو ۔ ر تو حا م | مدیں دل من چگو نہ رندہ مانم
ق درا مدرحاں روش دانی ارمن | کہ ہر دیدہ ایں عدریست روشن
۱ انگواے دیدہ و حساں گرید ہ | کہ اوّل حاں کسستم آنگاہ دیدہ
چو دل دادت بحاں و دیدہ مسرل | مدا با دات حاں و دیدۂ و دل

کشیدن اجل شمشیر الوقت سیف قاطع بر سرتا جوران سر رو شہادت از آن بہشتیان بر در تہ زبانہ چند و گزاردن تیغ بر سر ایشاں بحر مشہور کہ البلاء موکل بالذنوب

شراب عتق داراں آب تیغ است | بہر عاشق چین آبے دریغ است

۳۔ ویسہ ہست سا سا جح جح ع ب = رویت بیت سا ع ۴۔ حود داں سا سا سا ع ۲ = حود آں ع جح ۲ = حوداں جح ۸۔ مدیں دل سا سا جح جح ع ۲ = بریں دل سا ع ۱۲۔ رما یہ حدک = رماے حد جح ع ۲ = رماروار بے حد ع جح ث —

ور از من شد نگینِ ملک، واپس — نگینِ ملک، من لعلِ لبت بس

وگر خاتم بدست من ز جم نیست — از آن خاتم دهانت نیز کم نیست

وگر کیخسرو بودست و جامش — ق کزان هر دو بگیتی ماند نامش

من آن کیخسروم در زیر پایت — که جامم سر شد رُخِ گیتی نمایت

۵ مدام این جامِ جم بر دست من باد — میش در کامِ جانِ مست من باد

دولرانی چو بشنید این ترانه — ز سوزِ دل برون داد این زبانه

پاسخ از لب معشوق

مباش اندیشمند ای ناز پرورد — اگر نازت بدل شد با غم و درد

کز آن گونه که شادی رفت برباد — ندارد نامرادی نیز بنیاد

۱۰ نه دولت را است پیوست استواری — نه محنت نیز دارد پایداری

جهان را با همه جور این روش هست — که بود شیون و شادیش پیوست

گر آرد محنت و گر کامرانی — بحکمِ قدرت برد هر دو گرانی

برودِ نیل ماند دورِ افلاک — که هم گل می برد هم خار و خاشاک

زر و مال ارچه مردم را جمال است — چو [illegible] نه ارزد چو ناپاینده حالست

۱۵ چو دست از رفته و آینده خالیست — مُرادِ دل همان را دان که حالیست

چو حال اینست بنشین شاد با من — منال از جور و از بیداد با من

۶- برون زد ۳ ۱۱- این هنر است ح ح۲ ع۲ = با همه چون این هنر ح -

چه سد گر رگسے کم سد رباعے — حراعے رفت وآمدت حراعے

علط میی گرار سر رفت گو رَوُ — که بو رسے علط درسے یمه سدو

چو دیدم رُوستائی حو دہیں بود — که دل بوری سدار حاک ریں بود

چه بید سیتی کر کم بسائی — دہد خاک بسے میاہس روتسائی

حرا ار حست برم دل مبا نگردم — که ار سہاے قدرس سرمه کردم

نگرراں حسرت برم مس لسد رماه — که کردم حائے ست درحیثم حامه

لساید کام دل رادں رحد میں — که باید رآسماں ماکامی دیس

چو در دسال ہرگل حار حاریست — ق بیاییے ہر ترا ے راحمار یسے

حوس آنکس کو سیلے گست حرسد — که بعدار سر که سیریں تر بود قند

افسوس حسم باید میں اریم — که مواکم که رو ... دوست بیم

سلے گرود ہم ار دل بار معلوم — که ار دل میم ارسد دیده محروم

سیاے ہمدل وہمسر دیدۂ مس — رفیقِ رو برگر دیدۂ مس

گرار مس دو رست ورِ الٰہی — ق که ما بیا بیاد پادساہی

نسست مس که با تو ہر رماں است — مرا شاہی وسلطانے ہماں است

١٥ چه عم چوں مں سدم باتو یری شاد — اگر تحت سُلیماں را برد رباد

٣۔ که دل کوری سدارخاک میں بود حر ٧۔ ماکامی مس، حر حر ب = ماکامی حویس ع ع

١١۔ که ار دل سه، حر حر ع ب = کم ار دل ع ۔١٣۔ گرار ما حر

١٥۔ سلیماں را برد، حر حر ع ح ب = سلیماں رفت برع ۔

سِلیم القلبِ فرزندِ جہاں شاہ — بدل بود از فریبِ عالم آگاہ

چنداں شادماں گشت اندر آں کار — کہ ہر کس را بہ نوبت دید تیمار

کسے کز چرخ نوبت رنج دارد — برنجد گرچہ ہر نوبت پنج دارد

چو باشد نوبتی را نوبتی کوب — کہ از میرِ علم بوقی خورد چوب

۵ علم زینگونہ بر عیّوق تا کے — بریشاں در ہزیمت بوق تا کے

اجل بر کاسہ سر نوبت آغاز — ملک بر کاسِ نوبت میکند ناز

خدنگ خاں چوں ز غیب انصافِ خود یافت — کرم را جای شکرِ عید دریافت

بکینہ جبیں بر خاک مالید — ز آہِ خود ہم و سوزِ خود بنالید

بر آں بدخواہ بے تمیز بگریست — برو بگریست بر خود نیز بگریست

۱۰ چو تنگیِ دلش جہاں را دربر کرد — ز دل در گوشِ جاں لختے طرب کرد

وزیں شیریں ترانہ با دلِ ریش — حدیثِ دردِ خود میگفت با خویش

غزل از زبان عاشق

سپاسِ پادشاہی میکنم یاد — کہ چشم بستد و بینائیم داد

کہ بینم زیں نظر نظّارۂ دہر — بہر بینش ز بینائی برم بہر

۱۵ نہ بیند چشمِ سر رازِ نہاں را — بچشمِ دل تواں دیدن جہاں را

۴۔ کہ از میر ۔ ح ۹۔ برو بگریست و بر خود ست

۱۱۔ دریں شیریں ۔ ح ح ع ف = وزیں شیریں ع

۱۵۔ نہ بیند ۔ ح ح ۔ = نہ بینم ع ۔

سلے ہست ایں عل در دہرِ قلاب
کہ بیداراںِ عالم را د بد خواب

دو قُرصی کا مد ریں مالا وتیب امد
چو ماںِ کیسہ بُر مردم فریب امد

فریب آسماں خوردں نشاید
بحور گرت ار سرو گردوں ساید

میں دولت کہ دار دیاںِ حاجت
چو وقت آید گُسَد ہم یاسات

ہمیں دستور کر یاسِ نمک ماند
نمک خوارے دو سہ درپاس خو دخواند

خواو نگر اشت ار حقِ نمک پاس
نمک خواراں خو را سیدندش الماس

چوار تیغ و نمک سوگند بودش
نمک تمشیر شد سر در ربودش

چواو ر دیدۂ منعم جفا کرد
سپہر ار دیدۂ خالق سر ـــرا کرد

بحت ہم کس چو کس جارِ ستم داد
بیا ید حستم چو د با سر ہمہم داد

ا عرص القصہ آں کا ور ـ بـ ور
شتولِ احل چوں گستت کا ور

یکے ار یک خواہاں قاصدے جُست
بدیں مژدہ گل و تنبول بر دست

بہالی رفت سو ـ ’ ’ خانِ والا
حکایت کرد سرِ حق تعالےٰ

کہ خصم ار خشم رحمی راست گشت
سرِ تو را تیغِ کیں چوب ادب گشت

خیاں کر د بدستش ار تمشیرِ مقوم
کہ در جمعِ سہ عالم چار مرسوم

٣- بحور گرت ج ج‌ٔ ف = بحورارت ستا = بحور کت ح = بحور گرع ک ایضاً گردوں ساید ستا عا
٨- دیدۂ خالس سا‌ئے ج ک ء = دیدہ خالس ا‌تا ف ج‌؛ دیدہ حالق ع ١٠- خورد کا ور ستا
١٢- خاں والا سا‌ئے ستا ج ج‌ٔ ف ک = خسرو الاع ١٤- سہ عالم چار مرسوم ج ک ع ء = سہ
عالم چار (دیا) خار مرسوم ستا ج‌ٔ ف = سہ عالم چارم ارسوم سا —

وزیں سوختہ پروانہ روزی چوں دید | کہ چشم آزار یعقوبش بخشید
پسر میخوارست داد خود زدا دار | بدر در چشم کردہ دردِ دل یار
رُخ از خونابۂ دل ریش می کرد | بزرگاں را شفیعِ خویش می کرد
اگرچہ کُند بودش تیغِ شاہی | ز فقرش بود شمشیرِ الٰہی
۵ وگرچش بود پا لغز نہانی | چنانکہ افتد ز مستی و جوانی
و … ہم داد نیرو … تمامش | بذیلِ دولتِ پیر … مراعاتِ تمامش
زہی نیرو کہ در پنجاہ فرسنگ | سرِ بدخواہ زد شمشیرش از چنگ
فلک زانجا کہ دریا داشِ سرہاست | دعا … دردمنداں را اثرہاست
زمانہ ساختہ تیغ ز آہِ مظلوم | سرِ شومش فگندہ از گردنِ شوم
۱۰ چو گفتم سر بسر کرد ایم ایں قطع | کہ خونریزِ سرش چوں بود بالقطع
چو دانست آں طلبگارِ بلندی ق | کہ ہر سو چیرہ گشت از زورمندی
اگرچہ خاطرش بیدار … بود | کش از ہر خار خار … کم بود
ولے چوں وقت کاں تیغیدہ قاطع | رسید و داد بیروں نور … طع
نہانی دادش افیوں زمانہ | کز و ہوش و خرد شد بر کرانہ

۶۔ و … ہم بود س، ۲ … (ع میں اس مقام سے ۹ شعر غائب ہیں۔ غالباً جس نسخہ کی یہ نقل ہے اُس میں ایک ورق گم ہو گیا ہوگا) ۱۲۔ اگرچش خاطر … س۳ = اگرچش خاطر حہ حہ۲ = اگرچہ خاطرش س، س۲ ب
۱۳۔ رسید آورد س = رسیدن داد د۔ ۱۴۔ دادش افیوں س، س۳ = افیونِ ک = افسونِ س۲
حہ حہ۲ ع = دادشت افیوں … د۔

جہانے جستہ کر بس حیرانی ... شد آں نادام عثمانی و آنی

رقم کاں بود بر چیتش قلم را ... بچیتم خویش خواند آں رقم را

وگر نیرسی سوادش کرف قدر بود ... اِذا جاءَ القضاءُ عَمیَ البصرُ بود

چو سیل کرد انساں خار خار ... جرائے در نگند اندر بہار

رس حملت شدہ در خویشتن گم ... دراں نامردمی ترساں ز مردم

تماماں سوئے حضرت راہ برداشت ... رفعل خود بہر گام آہ برداشت

چو در حضرت رسید آں کار کردہ ... ق رکفراں شستِ کفّار کردہ

ولے بے روز روحاں شستِ مایہ ... ہراساں از در و دیوار و سایہ

شک یوسف باصدر شئے زردی ... کاوری کہ کرد ایں حملہ سردی

ا نوازش کردش آں بے مہر بد عہد ... کہ بودش در بلاہائے دگر جہد

چو گل کردش میاں سیم در زعرق ... کہ سیل را نماند از شرح گل ورق

شغل خود بیابت دار کردش ... ساع ملک امیر بار کردش

چو برحجاب میری داشت ارجمت ... دراں میری بیابت دادش ارجمت

بہار فتنہ خلق از دو رمید ... مد ید ... کہ بار ... ل وکاور میدید

۲- خواند آں رقم را سرح ح۲ع۲ف ۶ = دداں رقم را سں لث = خواند ایں قم راع ۴- جرائے در نگند اندر سا سں ع ح۲ = جرائے رانگند اندر ح ف ۶ = جراں انگند اندر بوعا = جراں را در نگند ارع ۹- بست کفا سا سں ح ح۲ع۲ف = مست کفار ع ۱۰- ساہائے دگر سا سں ح ح۲ع۲ف = بلاہائے دگر ع ۱۴- ار دو ور دید مد- کاور دید مد سا سں ح ح۲ع۲ح ف ۶ = ار دو میدید- کاور میدید ع-

تنا ماں رفت سل تُث چوں باد — عبارآلوده سو- ، سرو آزاد

حصرجاں راحرستد کامدآں جار — گراں با دام حتیمش یابد آزار

بہ تسلیم قضا سر ـ ست حیداں — رفت ارجائے چوں ماہوتمنداں

چیں تاآں عبارآلوده ارراه — برآمد برفـراز قلعه ناگاه

زاں جاں گرامی با- تنہ حیـد — رسیدآہحتہ برگل سو- سہ حیـد

چوآں دیده برآں حصماں طے کرد — ہماں حیتمے کہ حواہد رفت ترکرد

گریہ گفت ما ماسـ ، فروحفت — کرمیاں فتنہٴ حفتہ برآسـ ه ـ

چہ حالست ایں وایں حوش ارپئے چیست — ریں رندالی اس بحتاتیں ارکیست

ورامید حلاص آں حوشا تند — ق کہ دتمں لایق مر مد ساتند

۱۰ وگربردید ، ورحالست فرماں — ہم فرماں پریرار دیدہٴ وجاں

حوالش داد سل کاے گل بحت — چہ باتند کہ ، ماصدمہٴ سحت

گلکے کاں سحتہ تند مادیست — گیاہی رارہ حا ، ایستادیست

ہم سل ترا یک سـده داعی — بہ آں کہ سل کہ تند آلی و باغی

بشارت میدہـم باری بگفتت — کہ حکمے میست برجاں درسـ ـ ،

۱۵ ولیکں درچیں فر ـح حا- لے — ہمی حواہد فلک عیں الکما- ل

۴- رفـ ارموس سانسا ح ۵- رسید آہحتہ برگل سا ح ع = آہیحت رگل سا ح = آہحتا گل لا = آمیحت اس ع ۱۲- مادست- ایستادست سا ساح ع ف ، ع ایضاً مہ حاے سا سا = بہ حاے ح ح ع ا ف ع ع-

نشاید بر سرِ چرغی کُلہ داشت — کہ گیرد صید و نتواند نگہ داشت

غرض گشت ایں حکایت در جہاں عام — کہ شد پیمانہ پُر جم را ز نہ جام

زمیں در لرزہ گشت از نقلِ یکذات — بَدَا الزِّلْزَالُ اِذْ نَادَتْ عَلَامَا

علا از تخت رفت و رفعت از تاج — شہاں بے جا و ماہی کرد معراج

٥ فلک زآنجا کہ دارد رسم و پیشہ — ق کہ کو شد در جفا کاری ہمیشہ

دگرہ بازیِ دیگر برانگیخت — کہ نتواند دو صد بازیگر انگیخت

بگیتی داد ہر سو فتنہ را زور — جہاں زیر و زبر را کرد پر شور

کشید ندا از بروں گردنکشاں ریش — دروں ارکانِ ملک آمد بتشویش

بزرگانرا ہزار آزار شد پیدا — ضعیفاں را خزا خر گشتہ پیدا

١٠ چنیں باشد شہاں را گردشِ بخت — کہ ایں زر یابد و آں گم کند رخت

غرض چوں رفت ماہِ ملک در میغ — بجنبیدن درآمد فتنہ را تیغ

ہنوز آں ماہ را تا بردہ در مہد — کہ گشت آں دشمنِ مہدی کُش از عہد

شکست نامہربانی را رواں کرد — کہ بے مہری کند تا میتواں کرد

نشاید میل میں آنسو بہ تعجیل — کہ نورِ دیدہ شہ را کشد میل

٣- در لرزہ شد (مصراع ثانی عربی تھا کاتبوں نے اُس کو خوب مسخ کیا ہے۔ ہمارے مصحح سابق جناب مولٰنا شوکت صاحب نے نہایت قابلیت کے ساتھ عربی حروف میں محض خفیف سا تصرف کر کے اُس کو فارسی بنا دیا ہے: بدیں زلزال اُفتاد انقلابات اور نسخہ ث میں بجائے عربی مصرع کے ایک فارسی مصراع تصنیف کر کے چسپاں کر دیا گیا ہے۔ چنیں باشد شہاں را گردشِ آفات) ٦- دو صد بازیگر — ۳ح ح۲ ع۲ ب = دو بازیگر بر ع —

نگر تا چیسد ریمساں تیر بر سیم — تسکار گور شد زیں آہوئے سیم

تحت ناوک زلی کو گاہ نخچیر — تگاوند مور وار در ہایک تیر

چو نوبت برآرد نظمہ جویت — چہ سلطاں زیر آں نظمہ چہ درویش

دریں ایواں کہ می نعمت چید — زلف وحدیثاں دلا امکس سد

کہ نعمت مازایں ہر ہیت پردہ — ق کہ نعمت میکند ہر ہیت کردہ

ہر آں نعمت کہ امروز آوردیش — چہ خواہد کردیش فردا اسیدیش

میں نعمت کہ بر روی زمیں است — کہ زیر خاک نعمت میں ازیں است

گرار دنیائے چیں خواہی نمونہ — زمیں را کرد باید تا نگونہ

چرا زتخت عاج آنکس نہد تاج — کہ زیر تختہ گل خواست شد عاج

۱ خرد مید جو گردد دائم تخواں سج — کہ تا ہر راستیں شد شاہ شطرنج

مبیں کامروز مادش استخواں خیر — کہ فردا خاک گردد استخواں نیز

چو اول خاک و آخر نیز خاکیم — چہ چیدیں بہر خاکے سینہ چاکیم

چو ہر کہ از خاک راید بار خاک است — خوش آنکس کز غم بیہودہ پاک است

چرا باید گرفت آں کشور و شہر — کزاں بہ ہند میں از چار گز بہر

۱۵ اسیر دور ست یا رایراں سرا کرد — کہ گیتی رو رلستد تب رہا کرد

۲-کورواز در ہاف ك ۳-مں آں نظمہ ك ۴-تحدو زلف ك ۵-نعت میکند سرع ۲
ك ۶-کردیش ج ج ع ا ف ك ۱۱=کردت ع ۱۲-خاک است-خاک است ۳
۱۴-باید گرفتن س ۱۵-چوں ایں سرا ك-

چو خسرو شو گدائی خوش سرانجام | کزو باقی نخواهد ماند جز نام
دریں نامه که نامش باد باقی | چنیں خواندم مطہارے حرف ساقی
که چون سر شد رابحکم لایزالی | ق شد از روی خضر خاں دیده خالی
درونش را دراں غمہای جانی | تواں رفته و فزوں شد ناتوانی
۵ دلش خوں میشد و بیروں نمیداد | جگر را غوطه جز در خوں نمیداد
فرو میریخت خونِ ناب خورده | چو دیوارِ گلِ خام آب خورده
یکی رنجش گرفته در جگرگاه | دگر قطعِ جگر گوشه جگرگاه
وزیں هر دو بتر خولی جفا ساز | که گر میرم نیارم رفته را باز
ستیزی بخت کیں رسم جہالت | که هر سیه آں من کم گشتن محالت
۱۰ جفا بر دشمن بیروں تواں کرد | چو در سینه است دشمن چوں تواں کرد
سه دشمن در دروں گشته بلا سنج | غم فرزند و خوی ناخوش و رنج
گرفت ایں هر سه خصمش در جگر جای | بریں هر سه اجل شد کار فرمای
ز شوال آمده هفتم پیاپی | ز هفصد سه پنج بر سر وی
کزیں دیرِ سپنج آں شاهِ آفاق | بروں از هفت گنبد بر دشش طاق
۱۵ برو کرد آنچناں شیرِ فلک زور | که شد زانگونه شیر طعمهٔ گور

۴ - یه شعر سوا نسخهٔ ح۲ ء کے اور کسی نسخه میں نہیں پایا گیا۔ گرد میں اسکو ۱۵ کے بعد لکھا ہے
۶ - فرو می ریخت ح۲ = فرو می خورد ع ۸ - که گر مردم س ۹ - رسم جهالت ح۲ ک = رسم جہالت ح ع
اللہ امن کنم ح۲ ح۱ ک = می کنم ح ع ب ء ۱۳ - نیز بر س۳ ۱۵ - طعمهٔ مور ک -

کنوں کاں دور شد چوں مرچہ چشم | چو دور خوں تا ایں خوں نیز نوشم
نگفتم شکر شادی چوں دراں دم | بگویم بار اکنوں شکر ایں غم
گزشت آنکہ از نشاط و عشرت خوش | ہوسہا پختہ ایں جہان پُر آتش
ہوس کامید دنبود ہمنشینش | مس جام از لعل آتشینش
۵ توگوئی خوار بود آنکہ ہر بار | بدولت بود چوں بخت بیدار
چو بختم را در آمد خفتن سخت | مگر در خواب بینم زیں پس آں بخت
دلم چوں با دولت رانی خوابم | یقیں کاں بخت و دولت باز یابم
چو کرد ایں سوز روشن نیر شرق | مہ از ابر حیا بیروں زد ایں برق

پاسخ از زبان معشوق

۱۰ زمانہ بیں چہ بر رحمت شد امسال | کہ برکندہ دار جمنداں را پر و بال
بطالع خضر را بود آں گرانی | کہ شوید در آب زندگانی
دلبر قرکزاں دار ابر افتاد | گزشت از خضر و بر اسکندر افتاد
خضر را ہم ریاض عیش شد تنگ | کہ ماند اندر ریاض خانہ تنگ
ہنوز از دور ندیدہ روز و شہر | کہ دریا دیگشت از سرد دہر

۱- چہ چشم ح حج۲ = بچشم ع ایضاً کہ دور خوں س۲ س۳ ع۲ ۔ ایضاً ایں مر نیز س۳ حاشیہ
۲- نگفتم شکر س۲ ع۳ (الف) بگویم نیز س۲ ۳- ہوسہا پختہ س۱ س۲ حج حج۲ ع۲ ح ۔ = ہوسہا ر پختہ ع
۵- آنکہ ہشیار ب = آنکہ یکبار حج ۶- خفتہ سخت س۱ س۲ س۳ حج حج۲ ع۲ ح ۔ = خفتن سخت ع
۷- کاں بخت س۱ س۲ حج حج۲ ع۲ ۔ = تخت ع ۱۴- د بہ شدہ ۔

ز دوزخ شعلهٔ غم گرچه کم نیست — چو غم را غمگساری هست غم نیست

اگر کوهیست اندوهِ دلِ ریش — سبک باشد بر روی دلبرِ خویش

وگر آبست و آتش بر رُخِ یار — توان خوردن بسانِ آبی و نار

بغم مونس طلب کارام جانیست — غم بی مونسان یکجهانیست

۵ ترش ارچه از سرکه خوردن پُر ز چین است — چو زیرش انگبین سرکه انگبین است

اگرچه زهر خوردن عینِ جهل است — فسون خوان چون به نزدیکست سهل است

اگرچه رهنماید سوی آتش — نمک چون چاشنی دادش بود خوش

هلیله کو بزه فت خونِ دل رفت — شود خرما تر چون با عسل جفت

دو یکدل همچو زار در روی — بُدندی یکدگر دلدار و دلجوی

۱۰ گه او پیش این صد ناز کردی — گه این بر لبِ او گاز کردی

گه او بازو گشادی این خزیدی — گه این گیسو سپردی او کشیدی

گه او کردی ترنّم این همه هوش — گه این گفتی فسانه او همه گوش

گه او سر در کنار این نهادی — گه این در زیر پای او فتادی

دران زندان بر آن دلهای پُرسوز — بدین حیله بسر میشد شب و روز

۱۵ بحسبِ حال گه گه خانِ غم کش — دلِ خود را بنظم داشتی خوش

۶- به پیشِ تر ... ع۲ = به نزدیکست ... ح = به نزدیکتر ... ع د ۹- ... در رو ...
... ح ح۲ ع۲ = رو ... بر رو ... ع ۱۴- بران دلها ح ح۲ ع۲ = بدان ع ...
۱۵- خانِ غم کش ح ح۲ ع۲ د ... = جانِ غم کش ع -

توان کردن ز تیغِ تیـــر پرہیر — که بیروں از پیام آید کو بر پر

پیام است آنکه دارد برق در میغ — رود سو رم ورگیں فرد درون تیغ

لسان را … تو نادام تو لعـ … ر — که بیروں چوبِ خشک اندروں معر

بچوں حنظل مناق نات در دہر — ساتی پیکر … زہر

شریعت میند آں دستورِ گمراه — نہانہ لست بر دستوریِ ستاه

گرفتارِ دست جور … مید تاماں — چو مہ منزل بمنزل … ہد تناماں

دورو سے راہ راں جو رسید تف یافت — که برجِ گوالیار در شرف یافت

چو گوہر چار ماں را گـ ـ ت … لیم — بپے در ہر تہہ ـد رفت تقـ ـلیم

نگیں تلعہ در پیولہ تنگ — نہاں شست چوں یاقوت در سنگ

۱ دراں تنگی رعم دل تنگ مے بود — دراں کوہِ گراں بے سنگ مے بود

رہے سنگی شدی چشمش چو دُر پاش — دو لرالی دلش دادی که جوش ماش

چکاں ہر دم ز چشمش لعلِ رخشاں — سعے … چوں کوہِ بدخشاں

رعم حالش ارچہ در بیداد … مر بود — ولے بر روئے جاناں شاد مے بود

ہم او یار و ہم او مونس ہم او دوست — ہم او جان و ہم او مغز و ہم او پوست

۱۵ شب و روز آں مہ و رہرہ … قد — بہم بودند باہم چوں دو فرقد

۱۔ برون سو ہیرم رکیں درون مع ف ۳۔ خشک است اردون معرف ۷۔ دورو سے
راه اراں … ع = دورو سے راه آں شاف ۱۲۔ در پیه ف ۱۳۔ ورروئے جاناں
۱۵۔ بہم بودند باہم … = بہم بودند ہر دو ع ۔

جگر گوشه ز دیده میشدش دور — بدیده خونِ دل میداشت مستور

همیرفت و نمیشد طاقتش گم — ز چشمش دیده و از دیده مردم

درونش پاره پاره میشد از درد — برون آن درد پاره پاره میخورد

جدائی هر دو را چون کرد تقسیم — تو پنداری که یک جان شد بدو نیم

۵ روان شد نیم جان با جانِ پرغم — شهنشه ماند و نیم جانِ درهم

سر سوزن نه سررشته پدیدار — که بتوان دوخت آن دو نیمه یکبار

چو آن دیده ز چشمش برکران شد — ز گریه مردم چشمش روان شد

خضر میرفت و عقلش کرده ره گم — ز خضرا بر فلک در تابش انجم

بدوله در نشست آن در کرم نشر — چو خیل مومنان در پله حشر

۱۰ در آن میزان روان کردند پویان — یکی خورشید و چندی ماه رویان

بهمراهی وزیر سخت کینه — نباتش در لب و زهرش بسینه

فریبش روبهان بر شیر میراند — زبان میداد و آن شمشیر میراند

دمش میداد و آن دور بقا بود — دلش میداد و آن اهل بلا بود

اگر پیداست دشمن دور خویش است — بتر آن دشمنی کو دور بیش است

۲- زچشمش سا[۳] ۳- بزور آن درد سا[۳] حم ع[۲] د[۱] = برون آن درد ع حم[۲] ۵- باجان برهم سا[۳] ۶- آن دو نیمه یکبار سا[۲] حم ح ع[۲] د[۱] = دو نیمه یکبار ع = آن دو نیمه یکتار حم[۲] سا
۱۰- خورشید و چند سا[۳] ع[۲] = خورشید و چندین حم[۲] = خورشید و دیگر سا[۲] ب ع حم ۱۳- دور بقا سا = دو دجفا سا[۲] حم حم[۲] ع[۲] د[۱] الیضاً دلش میداد سا[۳] ع[۲] حم حم[۲] ب = زبان میداد ع -

چو آگاہی رحو ، ، دس ہتیرم — ہر بارس سلامت راب حیرم

ہم اکنوں بارت آر دحت والا — مرا صر سار دت لُولُوئے لالا

چو گفت ایں ماہراراں بیقراری — قراری داداراں پس ماہراری

بحق دادو سوگند خداوند — کراں برترساتند ہیچ سوگند

بقرآں و رسول و ... ... ح وایماں — کہ نقصِ آں کنجد درکریماں

بہ شمیر و نمک سوگند دیگر — کہ ہست ایں سور تش واں آفت سر

کہ اندر دیدۂ وحاں حصرحاں — یمدیتد گر ندار دیدہ وحاں

چو آئینِ وثیقت محکم یافت — دو دل با عالم غم ہمدمے یافت

اشارت کرد ستاہ محکم آئیں — بداں وثمس کہ محکم داشت تمکیں

۱ ۱ چراغِ ملک رار دل ... باگاہ — تحص گو ایسرا رمطر ستاہ

تعالیٰ اللہ بدام کاں چہ دل بود — کہ بردش گوہرے راگوہرِ گِل بود

چکیدہ قطرۂ دریادش ارو ، — فگندارروئے جودچوں قطرۂ جوئے

سکوت ابحث دریا ، ، می داشت — کہ حاں میرفت دل رحائے میداشت

حگر میکید ہجرانش بصد رور — کہ درکیں دل بودش درۂ شور

۶-ستوردل س ع[۲] = سورس ح[۱] ۷- دیدہ حاں حصرحاں س ع[۲] ایضاً گرمد دیدۂ وحاں س ح[۲] ع[۱] ۸- ویعت س ۳ ح ح[۱] ع[۱] ف د- وصیت س[۱] ع ۹- محکم داشتیہ کیں س[۱] ۳ ۱۰- گو اگیر ع ح[۱] ف = گالیر س[۱] = گالورس[۱] = کالیور ح = والپور س ع[۲] ایضاً مرل تاہ ف ۱۲- چکیدہ گوہرے ح[۱] ۱۳- حاں میرفت و دل رحائے س ۳ ۳ ح ح[۱] ع[۱] ح[۲] ف ۶ = حاں میرفت دل رہائے ع ۱۴- ہرآس س ع[۱]-

یکی بر خود گزارد خنجر تیز ‌ ‌ ‌ یکی گردد ز خون خویش خونریز

یکی وحشی زند ... مر زند خود را ‌ ‌ ‌ یکی دل بر درد دلبند خود را

ولیکن این جمله را هنگام تقدیر ‌ ‌ ‌ که مردم نیز دارد عقل و تدبیر

چو شه سایه بیند از د بر آنسو ‌ ‌ ‌ نهادم سر بهر هر چه آید برین رو

۵ نهنگ خان چون برون داد این دم درد ‌ ‌ ‌ بلرزیدند خاصان زان دم سرد

بسی بگریست شه چون ابر نوروز ‌ ‌ ‌ پس از دل برزد این برق جگرسوز

که این شعله که ... از من یادگار است ‌ ‌ ‌ ترا از دود زخم گوئی شرار است

چه پنداری مرا جانیست در تن ‌ ‌ ‌ بجان تو که مرده است مرا از من

چگونه ماند اندر چشم من نور ‌ ‌ ‌ که چون تو مردم از چشم شود دور

۱۰ ولی چون ز آفرینش دارم این ننگ ‌ ‌ ‌ که باشد حکم من چون نقش بر سنگ

اگر در جنبش آید کوه را پا ‌ ‌ ‌ نه جنبد حکم سنگین من از جا

وگر چون یخ گدازد جان سنگین ‌ ‌ ‌ خط سنگ ... اگر نقش یخ است این

زخلقت چون مرا زینگونه حالست ‌ ‌ ‌ بدل در خلقت مردم محالست

۱- یکی بر خود گزارد س۲ س۳ ح۲ ع۲ = یکی را بر گزارد ع ح ۲- یکی دل بر درد س س۲ س۳ ح ح۲ ع۲ ب ء = یکی دل میدهد ع ۳- مردم نیز دارد س۲ س۳ ح ح۲ = مردم نیز دانند س ع۲ = مردم نیز آرد ع ۴- سایه بیند از د س۲ س۳ ح۲ ب = نه اندازد ع۲ = براندازد ع ایضاً آید از آن رو س۳ = بدین رو ع۲ ۵- برون داد ح ح۲ ع۲ ء = برون زد ع ایضاً این دم از درد س۳

۶- برق جهان سوز ء ۹- مردم چشم ء ۱۰- نقش در سنگ س۲

۱۲- همان نقش نخستین س۳ = اگر نقش نخستین ع ء ا

رہی گفت آنچہ کرد اندر خرد راہ — صلاحِ ملک بہ داند دگر شاہ

بدانش داشت شہ این نکتہ را پاس — کہ دشمن راست در لوزینہ الماس

بدل گفت ار دہد عمرم جہاندار — توانم خواست لابد عذرِ این کار

ورم ندہد جزا این عمل درست — عملہا را جزا بخشِ دگر ہست

۵ پس از روی خرد شد مصلحت جوی — بروں داد آنچہ داد از مصلحت روی

نخستش گفت کاں شوریدہ وقت زند — چو پیوند است نتواں قطعِ پیوند

قوی بازو بری باشد زجاں سیر — کہ بُرّد بازوی خود را بشمشیر

ولیک آں بہ کہ دور از قصرِ جمشید — برجی دارمش ماہی چو خورشید

بدیں تدبیر خاں راجست در پیش — بروں افگند خونابہ ز دلِ خویش

۱۰ بگریہ گفت کاری خونابہ من — خیالِ رویت ہم خوابہ من

تو در اندیشہ نادانی چنانی — ق کہ این مقدار در خاطر ندانی

کہ چوں با کس نخواہد گردد ایّام — نخواہد گرد او را خوں در اندام

نیندیشند نقاشانِ تقدیر — کہ این منشورِ سلطان است یا میر

۲- داشت شاہ آں ح ح۲ ک د، ب = داشت شاہ این س۲ د = داشت شاہ این س س۳ ع۱
= داشتہ آں ع ۴- جزا بخشِ س س۲ س۳ ح ح۱ ع۲ د = جہاں بخشِ ع ۵- داد از س س۲ س۳ ح ح۲ د
= بود از س ع۱ = دیداز ب، = داد آں ع ۶- کایں شوریدہ س۲ ب = کاں شوریدہ س۳ ع = کار
شوریدہ س ح ح۲ ع۲ د ۱۱- ز نادان چنا ز س۲ س۳ ح ح۲ ب، ک د = ز نادانِ جہا ز
ع۲ = نادا ز چنا ز ع
۱۳- سلطان است س س ح ح۲ ع۲ د ب، ہ = سلطانیست ع

چو ہمت تا از بہر خضر آں چشمہ را جوش | سکندر کے تواند کرد نوش نوش
اگر ممکن شدی در گیتی آرام | ق بعمر عاریت یا مہلت وام
وفا پیدا شدی هر بوالہوس را | کہ چوں دادی کس ایں سرمایہ کس را
غرض چوں دیدہ بود آں ناوک انداز | کہ رجعت نیست تیر رفتہ را باز
۵ دلش میخواست تا در گوش فرزند | در آویزد ز دانش گوہرے چند
رقمہائے کہ کار آید بہ شاہی | دہد یاد ش ز منشور الٰہی
چو حاضر بود پیش آں خدا کیں خواہ | کہ پرورد ش بخون خویشتن شاہ
الیخاں را تو علم در سر کشیدہ | بخون خسرواں خنجر کشیدہ
درونش کرد زانساں رہنموں | کہ بیروں ندہد از راز دروں
۱۰ نہیب دور تا را در پیش دشمن | بود رفتن بکیجا باغ و گلخن
سلاح مخلصاں دادن بہ بد خواہ | بہ بد خواہیِ جانِ خود بر د راہ
زکافور کہ بود اوّل قنقور | در آخر خورد گوئی شاہ کافور
بسا رستم کہ چوں زالاں بزاری | ہزاراں ریش گشتند از ہزاری
خلیفہ بر تواں از ناتواں | مخالف در خلاف کار واں

۱- از آبِ خضر خاں چشمہ را نوش ع ۲؛ ۳- کجا دادی ۳؛ ۹- آں رازِ دروں نسخ حح ۲ د ب = از رازِ دروں نسخ ع = اسرارِ دروں نسخ ع ۲ = اثارِ دروں نسخ ۲؛ ۱۱- سلیح مخلصاں س = صلاحِ مخلصاں ک د = سلیح دوستاں ع ۲ = سلاحِ مخلصاں ع حح ۲ ایضاً بود راہ ب ک ۱۳- ہزاراں ریش ع ۲ د ع = ہزاری ریش حح ۲ د = ہزاری ریس ۳ --

- سرعت سوئے حضرت شد شتابان | چو مه در چرخ و باد اندر بیابان
شبا روزی بتیـ ـری کرد ره قطع | رسید و پیش بـ ـ بر دبوسه بر نطع
چو در ـ یارهٔ و د دید جور ـ ید | شنا م عـ ـ و امیدش صبح امید
سوز دل گرفت اندر کنارش | فشاندار دیده گرد سر نثارش
۵ برمرش گفت کاے تلخ کـ ـ یاه ق | رآراید ر تلخی حیـ ـ ـ یاه
اگرچه این تحیت خوشتر قند است | که چون دار روئے تحت سود مند است
ولے شیرین شد کر تلخ جو ـ ـ | کم با حال شیرین تلخ ر ـ ـ
بار مس ریخته است این زهر بر تو | که این بود است بهراز دهر بر تو
وگرنه کس تواند در زمانه | که چشم جو دکند بیرون رحانه
۱۰ چو بارد در آسمان باران تیار | زمینے را بود در و بهره ناچار
کسے کز آسمان باید امانش | بباید بود زیر آسمانش
سے زیگونه بود ش درنها ـ | بران صبح سعادت مهربا نم
که روشن داشت رائے صبح تابش | که نزدیک عـ و ـ آفتابش
سلامش میرسد از عالم پاک | نویدش میرسد با در خاک
بحسرت در حصر لطـان میکرد | زبهر آب حیوان جان میکرد

۱- چومه در برج ۳ ۶- اگرچه این تحیت خوشتر ح ع ۲ د = اگرچه این تحیت تیه ین ۳
= اگرچه این تحیت خوشتر ح ۲ = اگر تلخ است این خوشتر ع
۱۲- مهربانی ا ر مصرعه دوم کا قافیه درنهانی ۳ —

بامرو به درون غمناک بنشست — چو گل با سینهٔ صد چاک بنشست

دو سه روزی درآن تیمارِ جانکاه — نداد اندوهِ دل را سوئے خود راه

بخلوت شد ز دیده موجِ خوں راند — غزل خوان و نوازن را درون خواند

نوازش چون ز ابریشم خراشان — سماعِ نغمه میکرد اشک پاشان

۵ ز دلتنگی ببانگِ چنگ میسوخت — شگافِ دل بتارِ چنگ میدوخت

بهر پرده که مطرب ساز میزد — غزلخوان بر همان آواز میزد

سرود و شعر گرچه غم زداید — ولے در سختیِ غم غم فزاید

کند شادی گر شادی نیوشند — وگر در جوشِ غم باشند بجوشند

نه بینی مویه گر در مویه نرم — بنالد رود و کند هنگامه را گرم

۱۰ دراندیشید زان پس با دلِ خویش — که نتوان داشت بے مرهم دلِ ریش

گرفتم شه چو دریا سهمناک است — نه آخر گوهرِ اویم چه باک است

گناهِ خود نمی‌بینم درین هیچ — که خشمِ شاه گوشم را دهد پیچ

ور آرد گوشمالِ او بجوشم — شفیعے هست مروارید گوشم

وگر زو رفت بود عذرِ گناهم — بمروارید دیده عذرخواهم

۱۵ بدین اندیشه یکدم شاد بنشست — پس آنگاهی چو گل بر باد بنشست

۳- جو ... خون ۳ ۴- ز ابریشم ۳ حج ۲ ع ۲ د ب = از ریشم ع ایضاً ۳ سماعِ نغمه ۳ حج ۲ ع ۲ د د = سماع و نغمه ع ۶- میکرد ب ۷- سرود شعر ع د ۱۳- شفیعم ۳ حج ۲ = شفیعم ۳ حج ۲ ع ۲ د ب

۱۵- آنگاهی چو گل ۳ حج ۲ ع ۲ د ب = انگاه چون گل ع

بحاں الیس سا تند حاص ہمر یبد   عُطارِ درالسور دقُربِ حور یبد

ھسرجاں حرئہ ستہ حوردہ دربدل   ردیدہ حونِ دل میرحیت درگل

چو ستررار را کم دید حیارہ   ر ردست وگریساں کرد پارہ

کساں کاں حال را اطلّارہ کردند   بہ جامہ ملکہ حاں را یاں کردند

۵ نیری حاست تا یرورہ گوں کاح   کہ دلہائے کواکب گشت سُوراح

چراعِ ملک راں آتش قبار   دعائے دل تند و نگراشت حائے

علامتہائے ر شاہی دادہ شاہ   حُسام الدیں ملکِ را کرد ہمراہ

کہ بیل و دور باش و حیتر شاہی   رتمش آورد ر ظلِّ الٰہی

ورا سو حو دلہر باں با دل تنگ   سوئے امرُوہہ کرد ارمیرتہ آہنگ

۱۰ رواں شد چیرہ ارحوں رنگ کردہ   دوچشم ارگریہ خوں وگنگ کردہ

گرشت ارگنگ با حاصاں تنی چند   کلہ را سایہ بر امروہہ افگند

رمیدہ سایۂ چیتر ار کلاہش   کلاہ و سائباں چیتر سیاہش

ر آبِ دیدہ ہر سو رحش میتاحت   ر دودِ سینہ بر سر چیتر میساحت

۳۔ستر ار ۳ ح ۲ د ۵ = مہرار ع ۲ = سرار ع ح ک ۶۔ دُعائے دل ح ۲ ع ۲ د ب ک = دعاں ع ح ۸۔ ریل ب ایضاً آور د ۳ ح ح ۲ د ب = آورد ع ۲ = آورع ۱۰۔ حوں وگنگ ح ۲ = حوسے گنگ ع = حوں گنگ ح د ب = ہموں گنگ ۳ = حوں گنگ ع ۲ ۱۲۔ رمیدہ سایۂ ۳ ح ح ۲ ب ک ایضاً کلاہ سائباں ۳ ۳ ح ح ۲ ع ۲ د ۵ = کلاہ سائباں ب ک = کر آہ سائباں ع ۱۳۔ میتاحت ۔ میتافت ب ۔

بعزت، نازنین ملک . بوده | بدو نیک جهان ناآزموده
نه زار ، سرد پایش بیخ دیده | نه باد گرم بر رویش وزیده
چه داند خو . چرخ بیوفا چیست | وزین گردنده تابر جهان کیست
همیرفت از طرب با نغمه و نوش | ز آفتها . دورانش فراموش
۵ چو بگذشت از سوادِ میرته آنسوی | سواد آورد سوی دشمنان روی
رسید آن خاد عفریت روش تیز | تنِ ناشاد و رخسارِ غم انگیز
بدرگاهِ خضر خان شد نهان . | چو ظلمت پیشِ آب زندگان
سپردش با جرا . پیچ در پیچ | درو جز پیچ غم دیگر همه هیچ
چو خان خواند آن تغیّر نامهٔ شاه | تغیّر یافت اندر خاطرش راه
۱۰ یکی آنکو بحضرت نازنین بود | چراغ حشمتِ شاهِ دوربین بود
دگر آنکه از عتابِ تاجداران | نبود آگه بر هوشیاران
عتابِ پادشاهان سیلِ خونست | شناسد این دم آن کاهل درونست
مبادا خسروان در خون تیز اند | که خونِ صد جگر گوشه بریزند
بسا گوهر که بُرد از تاجور ملک | که فرزندی و خویشی نیست در ملک
۱۵ هر آن رُکان ز سلک پادشاه است | گهی تاج سر و گه خاکِ راه است

۴ - نغمهٔ نوش حج حج۲ ع لد . ۱ = نغمه و نوش ع ۵ - میرت ب ع میرٹ د = حیرت ع۲ = سیرت حج
= میرته ع حج۲ ۸ - سپردش س۱ س۲ س۳ حج۲ ع لد . ۱ = سروش ع حج ایضاً پیچ پیچ غم دگر هیچ حج۲ . ۱
= پیچ غم دیگر همه هیچ ع۲ حج ۱۱ - عتاب . شهریاران س۳ —

رحکمت ہیچکس بے آرموں بیست | رصاو حتمش ارحکمت ردوں بیست
دومردم راچو حواہد قطعِ یوید | یدررا دور گرداند ر فررند
وگر یوید حواہد بے کم وبیش | کہ بیگانگاں رایکد گر حویش
ہرانچہ آید اگر کم ور گراں است | چو در بیی صلاحِ ما دراں است
۵ اراں پیں دادما اندک عبار ے | سورِ دیدۂ چو دحا رحارے
کرا سے حوں من و حو مانہ من | رھہرت حوں دل ہموانۂ من
اراںجا کاسماں راہست حو ، | ق کہ بتابد چو بجند آررد ، ،
جدائی افگند چوں کرد ماہم | پراگندہ کند چوں شد فراہم
بہ یوید سے تو اند دید تا دیر | بہ کس را حواہد ار کامِ دلے سیر
۱۰ ر بدبرقی چو آلی ریر دار یمع | بہ یوید دحوں و تردار تیغ
مداساں کردھار حوں ما پاک | کہ حوں حالت افتادیم برحاک
الیحالی کہ حالت بود فرح | ق بہ و ماینہ ہچوں حال ررح
برحیمِ صحد برآتش رمانہ | کہ ہر ۔ آں فتح و نصرت راتشانہ
حطائے کرد دوراں جفا مہر | کہ چوں نقشِ حطاحک کردش ازدہر

۳ - بیگانہ را مایکد گرپ ۴ - اگر سود ار ریاں است س ۵ - اندک عیاری ساح حرح ع ۶ - حوں دل
ساپ لئ حرح = حوں من ع حرح د = حوں ہم حو مانہ من ع ۹ - یوید سے س حرح = یوید ت حرح ع د پ
= یوید ت ع ۱۱ - حوں ما س حرح ع د پ لئ = حوں دل حرح = حوۓ من ع -

مخازن کو محل میخواست خالی — چو خالی دید کرد آفت سگالی

چو بود آن پیسه را در سینه پیسی — بباریکی رسیده باریک ریسی

نبودش آن هزاری چون زمردان — هزاری ریس کردش چرخ گردان

بفتنه راست کرد اندیشهٔ خویش — بحضرت رفت با اندیشه درپیش

۵ برون داد آنچنان رازِ نهان را — که باور شد دلِ شاهِ جهان را

ایلچیان را گوزنی ساخت با شیر — ز داول نیش وانگه راند شمشیر

چو از کارِ ایلچیان سینه پرداخت — شبک تدبیرِ کارِ خضرخان ساخت

ستد فرمانی از فرمانده دهر — چو ماری هر خطش دیباچهٔ زهر

راز نامهٔ عتاب امیر ظل الله سوی شمس الحق

۱۰ سرِ فرمان سپاسِ پادشاهیست — که برتر نیست زو فرمانروائیست

گهی نعمت دهد گه بینوائیست — گه آرد پادشاهی گه گدائیست

ازو بر هر سری مهر نهانی است — وگر خشم آورد هم مهربانی است

۲- آن پیسه را در سینه پیسی س ک = آن پیسه را در سینه نیسی ی = آن نیشه را در سینه نیشی ع = آن بیشه را در سینه نیشی ح = این بیشه را در سینه بیسی ع۲ ایضاً باریک ریسی س ع۲ ک ی = باریک ریشی ع ح = تاریک ریسی د ۳- نبودست س س۲ ح ک ع۱ = نبودش ع ع۲ د ایضاً هزاری ریس س س۲ ک ی = هزاری ریش ع ح = هزاران ریش ع۲ د ۹- روزنامه امر ظل الله س س۲ ح ع۲ د ی = روزنامه امیر ظل الله س۳ ب ک = روزنامه ظل الله ح۲ = رازنامه عتاب آمیز ظل الله ع

۱۲- نهان است ایضاً مهربان است ب -

تغیّر یافت از اندر مزاجش | نشستند اهلِ دانش در علاجش

به تب لرزه شده خورزان تنِ نرم | که آن خورشید را اندام شد گرم

چنانش در جگر یافت آزار | کز آزارش جگر گوشه شد افگار

خضر خان کو نهالی بود زان باغ | چو لاله داشت زان غم بر جگر داغ

۵ بر آن نذر گفت ار به شود شاه | پیاده در زیارت‌ها کند راه

ز نذرش لخت از شه رفت سستی | پدید آمد ز شاهانِ تندرستی

روان گشت آن همینِ سربلندان | پیاده سوی هتهنا پور خندان

چو او پای بلورین سود بر خاک | ستاره خواست زیر افتد ز افلاک

ملوک از باد بر خاک اوفتادند | بهمراهی دران ره رو نهادند

۱۰ تو پنداری دران صحرای ساده | دمید از خاک گلهای پیاده

ز هر یک پای نازک پنج و شش گام | ز بس سرخ آبله برخاست گلفام

سران چون آرد در صحرا شتابی | که نی پا بر سوار کهای آبی

چو شد نزدیک کز بس نرم خوئی | ق کند پای همه بر پوست روئی

همه گلها به پای سرو خفتند | طریقِ مصلحت را باز گفتند

۱۵ بغلطیدند پیشِ راهوارش | که تا گردند بر مرکب سوارش

۲- از تپ شرم سے (اس مصرعے میں نسخہ ب "مختلف" ہیں اور اکثر بے معنی ہیں) ۷- روان شد آن همینِ سربلندان آن ع = روان گشت آن همینِ سربلندان ع د = روان گشت آن همین سرو بلندان حج = روان کردان همین سرو بلندان ع حج د. ایضاً هتنا پور د. ۱۲- کهنه آورده حج —

بماں اے عمرِ ناپاینده جاوید | که نوشِ جاں کنم از جامِ امید
وگر من نیستم جاوید بنیاد | خضرخاں در زمانه جاوداں باد

خوابِ گشتنِ مجلسِ خانی از گردشِ دورِ مدام و خفتن بخت بیدار خضرخان به پریشانی این دولت در واقعه دیدن و تعبیر آن

۵ خوابِ پریشان از دلِ بیدار خسرو گفتن

بسے دیدم دریں گردنده دولاب | ندیدم هیچ دورش بر یکے آب
اگر خورشید ایں ساعت بلند است | زمانِ دیگر از پستی نژند است
دگر سیّارگاں هم زیں شمارند | که گه زیر و گهے بالا بکارند
چو ایں گردش همه بالا و زیر است | گر آید زیر بالا نے زیر است
۱۰ مکن تکیه بر بعد رومند و تخت | خس است ایں جمله چوں بادی وزد سخت
ز تاراجِ سپهرِ دوں بیندیش | که صد شه را کند یک لحظه درویش
بچشمِ خویش دیدم کج کلاهاں | برهنه پا و کفشِ کهنه خواهاں
بگوشِ خود شنیدم تاجداراں | ز بے نانی بخوشه چو شماراں

۱- بماں اے عمر ک = بیا اے عمر ...

۴- در خواب دیدن حج ... ایضاً از دل بیدار خسرو گفتن ... = از دلِ بیدار خسرو پرسیدن حج = از دلِ بیدار خسرو

خ حج ع = از دل بیدار جستن ع ۶ - هیچ دورش ع حج د ب ک ... هیچ روزش ع حج ۸ - گه زیرو گه بالا

ساں ۹ - زیر و بالا ... ک ع ۱۲ - کج کلاهاں ...

شبے چوں زاغ تا بانگِ خروسم | کجا سیری کنوں زآغوشِ و بوسم
چو جاں بودانگہم در سینہ پنہاں | تنش ہم درکشم در سینہ چوں جاں
ہم ازدر بازگردد اے بادِ نوروز | کہ من بوئے گلِ خود دارم امروز
مدہ پیش اے سحر بازم بیادم اکنوں | کہ من باہوشِ خود شادم اکنوں
۵ گر اوّل مہر بود از گریہ آبم | کنوں خوش مہر برد در بادہ خوابم
شبے خواہم چو زلفش اندر درازی | کہ با رویش کنم چوں زلف بازی
چو ہستم روز و شب با دوست ہمبخت | گر آں ہم دیر تر ماند زہے بخت
مہ کز بہر او شبہاے تاری | ق | زدیدہ کردمی سیّارہ باری
سعادت بیں کہ داد اختر بکارم | کہ کرد آں ماہ را جا درکنارم
۱۰ چو من زاں ماہِ خود گشتم خوش و شاد | شبم با ماہتابِ خویش خوش باد
نوازن چوں زداز سوئے شہ ایں ساز | بروں داد از سوئے مہ زہرہ ایں راز

پاسخ از معشوق

مرا زیور کن اے مشّاطہ ناز | کہ بختم یار گشت و یار دمساز
بیار اے از عبیر تر حمایلم | زمشک سودہ برمہ کن ہلالم
۱۵ ز خونِ عاشقِ زارم کہ گشت آب | سرِ زلفم مرا دہ پیچش و تاب

۱- سیری شود ح۲ = سیری بود س۳ = سیری کنم ح ۲- آں کسم در ح۲ = آں کم اندر د ۳- بوئے نوروز ح۲ ہم ۴- یادم امروز ـ شادم امروز ب ۷- چو ہستم س۲ س۳ ح ح۲ د = چو بینم ع د ۱۳- مشاطہ راز س ع ۲ د حاشیہ ۱۴- برمہ کش س۳ د۔

چیان تربت کہ ار موسیٰ برد ہوش ۔۔۔ مگر حصرے تواند کرد لش ہوش

حصرجان راکہ حصر عہدست دبیر ۔۔۔ بران سرچشمہ کردش جاشی گیر

ہم آن سروی کہ حُسنی گشت حفتش ۔۔۔ ہم ار بستانِ دیگر گل شگفتش

چو گلہا۔۔ مرادش جملہ نشگفت ۔۔۔ رحالش بلبل این نکتہ در گفت

غزل از زبان عاشق

۵

بحمداللہ کہ جانم کامِ دل یافت ۔۔۔ گلِ بختم ہوائے معتدل یافت

غمے کاں بود در دل قفلِ پولاد ۔۔۔ کلیدی شد درِ مقصود بکشاد

رسید ارساقیِ دوران مئے ناب ۔۔۔ کہ آفت مست گشت و فتنہ در خواب

نسیمِ یارم ارن خارِ غم رُفت ۔۔۔ بسینہ گلستان عیش بشگفت

۱ ار خورِ غم بروں می برد جان خست ۔۔۔ دران خورشید دید و عطسہ ردسحت

دلے کر ماریِ غم بود بدحال ۔۔۔ رروئے یارمن فرخ شدش فال

بکامم رلف و روئے ساخت آرام ۔۔۔ کہ ہم صبحم مبارک گشت وہم شام

چہ عدرت خواہم اے شامِ طرب زا ۔۔۔ مگر چوں سُرمہ در چشمت کشم جا

چہ عزت دارمت اے صبح فرخ ۔۔۔ مگر برخاک مالم پیش تو رُخ

۴۔ ہماں سروے کہ چشمہ گشت حج ۱۰۔ عطسہ ردسحت س س حج د ساع ل ح = عطسہ دسحت ع حج ۱۱۔ ماری غم بود ع حج حج ف ل = ماریِ غم س = یاری غم ع = مارِ غم بود است س ۱۲۔ ہم صبحم س س حج حج ع د ف ل = صبحم ہم ع ۱۴۔ عدرت آدرم ساع د ایضا سایم ساع۔

نمازی کرد بر سجادهٔ شوق	که گردون و عرشی گم شد از ذوق
بریں معراج گسترد آنچناں فرش	که از یاریِ دلها رفت بر عرش
نه یک عرش است تنها پایه سر شد	که پایش بر هزاراں عرش بر شد
چو ذاتش عشق بود از فرق تا پا	گرفت اندر دلِ زنده دلاں جا
۵ چو عشق اندر مجازش جلوه گه داد	مجازش بر پلِ تحقیق ره داد
چو یوسف حسن و عشقش شد فراهم	بیکجا تن عاشق و معشوق با هم
چو یعقوب که در یوسف نظر داشت	ولیکن دل بمعنیِ دگر داشت
چو شد با دیدهٔ خود یار چشمش	ز نورِ دیده گشت او نگار چشمش
چو موجِ عشق شوید نوح را فرق	بطوفاں قرة العینش کند غرق
۱۰ خلیل را نهد آں دست در پیش	که قربانی کند بر دیدهٔ خویش
چو بر احمد زد ایں بادِ خطرناک	دو میوه ریخت از بستانش در خاک
چه نور است ایں تعالی الله کزیں تاب	بیکدم زهرهٔ جانها را شود آب
نگر زد پائے بر طور از آں نور	کزاں شد پاره پاره سینهٔ طور
ز خارا عشق ما راسخ تر یافت	که موسیٰ زنده ماند و کوه بشگافت

۳- بر هزاراں س[۲] حج ع[۲] د ب = صد هزاراں عرش پر س = از هزاراں س[۳] حج[۲] = با هزاراں ع
۵- مجازی حج[۲] ع[۲] ب = مجاز س[۳] حاشیه ۶- عشق س س[۲] س[۳] حج حج[۲] ع[۲] ک = عشقِ ب = عشقش ع ایضاً یکے شد
عاشقِ حج[۲] ۷- بریوسف س س[۲] ع ایضاً ولے دل را بمعنی دگر حج[۲] ۸- با دیدهٔ خونبار ب ۹- موجِ عشق گوید س[۲] ع[۲]
۱۰- با دیدهٔ خویش س د ع[۲] ۱۲- کزاں تاب ع = که از تاب س ۱۴- نسخه حج میں مصرعوں کی ترتیب معکوس ہے۔

ربود ارحم ملک انگشتری را | نگیں شد حاتم نیک اختری را
قضا گنج سعادت کرد مارش | سعادت شد نہ تقویٰ کارسازش
زعین عصمت آب زندگی جُست | رواں دست از ہمہ آلودگی شُست
مُصلّائے نماز افگند در پیش | سخن گفت از نیاز سینۂ خویش
۵ برآورد از پئے تحریمہ راز | طلب کار رعایت را دو کف باز
بہ نیت یاد دو عالم راپس افگند | بہ نیت دست زدایں قالب چند
بہ تکبیرے کہ زد در سالِ پیر | زد بر ہر دو عالم چار تکبیر
محمد آمد از اخلاص بہالی | رہے تا ادام او سبع المثانی
قیامے کرد در طاعت الف وار | کہ گشت از راستی سرحرف اسرار
۱ رکوعے کرد چوں لامِ محقّق | کہ گشتش معنی از تحقیق مشتق
سُجودے کرد ہمچوں دالِ مسجود | کہ سر زہمایش گشت موجود
زد آمد رقعدۂ راہ او بے امید | کہ راہ او بوس گشتش ماہ و خورشید
چو در قعدہ تحیات رضا خواند | زملکش بس درایش کاں تضا ماند

۴ مصلائے نماز دحج[۲] = مصلاے نیاز ع[۱] حج ع ۵ - تحریمہ وراز ع[۱] ۶ - بہ نیت دست دو عالم س[۱] س[۲] ع[۲] ک ے = بہ پت ماد دو عالم را شاف دحج[۱] ع ایضاً بہ پشت پاے زدایں قالبے چند س[۱] س[۲] = بہ پشت پاے زدایں قالب چند ع[۲] ے = بہ پشت دست زدایں قالبے چند س[۲] د ضا = بہ پشت دست زدایں قالب چند ع ضا سپاس اپائی زداں قالبے چند حج[۲] ۸ - محمد اللہ ز س[۳] د ک ث = محمد آمد کر ضا = محمد آمد ز س[۱] س[۲] حج[۱] حج[۲] ع ع[۲] ۱۰ - کہ گشتش س[۱] س[۲] حج[۱] حج[۲] ع[۲] ب د ک = کہ گشتے ع ۱۱ - دال مسجود س[۱] س[۲] حج[۲] د ح = دال معبود حج[۱] ع[۲] ث ایضاً کہ سر س[۱] س[۲] حج[۱] حج[۲] د ف ک ث = کہ سیر ع -

کسے کیں نعمتش دامن گراں کرد | بباید شکر آنش بیکراں کرد

سپاسِ نعمتِ یکدم وصالے | نیارد گفت عاشق ہیچ حالے

چو بر شہ بود واجب شکرِ ایں حال | طریقِ شاکراں را داشت دنبال

نمودش دولتے کانجم سریر است | کہ شکر آموزِ تو تلقینِ پیر است

۵ ورت باید دریں ایامِ پیری | کہ از مہرت کند روشن ضمیری

نگہ کن ایں کہ آں شیخِ یگانہ | نظامِ سلکِ اقطابِ زمانہ

براں در شوکتِ اقبال تمام است | چو اقبال اندراں درگہ غلام است

چو دولت رہنموں گشت اندراں راز | بصد جہد آں ہما آمد بہ پرواز

پرید از اوجِ ہمت در ہوائے | کہ بر اوجِ ہوا ہا سود پائے

۱۰ بہ تندی بر گذشت از چرخ و انجم | میانِ چار طایر تافت پنجم

گرم پرسی کہ آں طایر کدام است | ہما کو دین و ملت را نظام است

بداں تا یابد از وے دانۂ پاک | چو مرغِ دانہ چیں زد بوسہ بر خاک

ارادت را دراں درگاہ شد خاص | گرفت الحمد للہ ملکِ اخلاص

یکے خود بود شمعِ پادشاہی | دگر روشن شد از نورِ الٰہی

بہ ہمت زد در پرہیزگاری | خدا کردش دراں پرہیز یاری

۶- نگہ کن سوئے ب = اینک ء = آنکہ ع۲ الف۲ نظام الملک ب ء = نظام ملک ح۲
۷- درگہ غلام ب ء ۸- گشتش ح۲ ع۲ د. ہما الف۲ بصد جہد آسماں د. ا = بہمہ جہد آسماں
ھا ۱۰- یافت ح ح۲ ع۲ د ہا = تافت ع ۱۱- ہما کاں ع ہا

اریں در دامں اوگل قتادں — ورو درگل بہالِ ترستادں

رگاہ شام تا صبحِ تب اودر — تدی درجوتد لی تہای تاں رور

بہادہ چوں دوگل روئی بروی — ہ محرم درمیاں حر رنگ وبوئے

بہم بیوسـ تہ ادامی بادام — نامیرن چو دومی دریکے حام

۵ دوستِ شوق باہم کردہ سرجوش — ہ تتوییتے سحر رلفِ مُتوشس

چہ جوش روری وفرّخ رورگاری — کہ یابد کامِ دل یاری زیاری

گہے لب برلبے چوں قند ساید — بدداں تمنّا قند حـ ا ید

گہے حیدت ادی دوش بادوش — سد ــ دربروسریں دراگوش

کہ ہردم نگہ بررو ــ باہی — کہ یابد جاں بودرھـ ـرگاہی

۱ برویش مردمِ چشمِ سیاری — کہ چوں طفل درمہتاب باری

تتے باید ربرشے دوست مہتاب — کہ درشے رور شواں دید درحواب

بحیش یاس اندرلاہ ولوس — ہ بیچاییچ لاع وباری وبوس

دگر یاسے بہم دو یارِ حالی — یکے گتتہ دوجاں راں پس تودالی

بیاسِ سیویں حسّش مقصود — کہ دل حشنود گشتت وخاطر آسود

۱۵ بیاسِ حیارمیں غسلے بیاکی — تشکر عیب کردں ر ــ ر حاکی

۲- دل اودور سا ۳ ۵- بحر رلف ح ع ۲ = حرار رلف سا ح د ۷- ساید- جاید سا ۳ ع ۲ د ۱۰- مردم ارحیم سا ۳ حر ۱۳- راں پس تودالی سا ۳ حرح حرع ۲ د = راساں کہ دالی ع ۱۵- تسکر عیس کردں سا = تشکر جی بہادں سا ک = تسکر عسل کردں د حاتیہ = تسکر عیب کردں حرح ۲ دع —

بچشم غنچهٔ نیلوفری تر | بصد حیله ملاهی برد اندرون سر
دران خستن که خرما بر سکون بود | چو خسته در دل خرما درون بود
ازان خرما و باد خرج و دخلش | دو پاس شهر بجنبش بود نخلش
ز بس کان زخش شد از جوش خون پست | ز زخش آب و ز آتش خون برون جست
۵ چو کرد آن جوهری در گرم خیزی | بدرج اندر مل مروارید ریزی
ازان معدن که بستر معدنی گشت | حریر بستر مانی رونی گشت
خز سیراب گشت اندر سیاهی | چکید آب حیات از کام ماهی
چنین بزمی که دل سود از آن داشت | مگر ترسید که معنی جای آن داشت
چو آسود از دو جانب شعله را تاب | دران آسایش آمد هر دو را خواب
۱۰ ازان پس شان نبود از بخت کاری | بجز هر لحظه بوسی و کناری
ازین در پیش بردن پسته تر | ازو زان پسته خوردن قند و شکر
ازین گردن بدزدی سینه تسلیم | وزو تاراج کردن توده سیم
ازین دستن بروز راهی گره گیر | وزو گردن درآوردن بزنجیر
ازین دادن بد و بالا مائل | وزو بازو بد و کردن حمائل
۱۵ ازین ساعد بدست او سپردن | وزو گلدستهٔ بر دست بردن

۱- بچشم غنچهٔ آن نیلوفری ۳ = بچشم غنچه نیلوفری س ا ح ۲ ع ۲ د = بچشمه غنچهٔ نیلوفر ع ۲ - دران خستن س ا ع ۲ د = جستن س ۲ ح = دران جنبش س ۲ ۳ - ازان خرما زباد س ۳ = ازان خرما و بال ع ۲ د حاشیه ۸ - یه شعر صرف ح ۲ اور د میں پایا گیا ہے نسخہ د میں بجائے لفظ "بزم" کے "بیتہ" ہے ۱۴ - بد و بالا = بر مائل س ا س ۳ ح ۲ ع ۲ د = برو بالا بر مائل س ۲ ع ح -

سں تاحیسد ا تدهه بہیاں | که حاں ارتں برود تنک وتں ارحاں
دو دیده دوحته عاشق بسوییش | دریده حامه حساں پیش رویش
چو میدید اندراں محر لب دیده | حکاب دیده میشد آب دیده
پس ار دیری که حیرت رحت بربست | هوائے دل بعیّاری کمر بست
۵ درآمد عاشق شوریده مشتاق | که تنگش دربرآرد چوں نعلطاق
حریر آنگوں کرد ار ترسش دور | چو ارار آفتاب وحلّه ارحور
دروآویحت چوں مار شکاری | که آویزد نکک مرغ مزاری
گرفت اندرکنار آں سرو گلرنگ | نساں برگ گل درغنچه تنگ
رسید اوّل نحا ناشکریں قوت | ردو انگشتریں وچار یاقوت
۱ ایس ار مهر حرا نه دور شد یاس | نه لو لو سفت آمد لوک الماس
نمی شد ریسماں راراه در دُر | که دُر نا سُفته بود و ریسماں پُر
چو در شد در شکوه شاح گلگوں | شکوفه حسده رد ناگریه حوں
حیاں درقفل سیمیں شد کلید ش | که شد تابرهٔ دل نا پدیدش
بهم لعل و عقیقی داشته حفت | عقیق ار درمهٔ یاقوت می سُفت

۶- مش سا **ایضاً** حلا ار نور سا شا ۹- شکریں قوت شا شا حح۲ د ك = ار شکر قوت ع =شکّر قوت حح ع۲ **ایضاً** انگشتریں سا شا شا حح حح۲ دع۲ ك = انگشتری ح ۱۰ مهر حرا نه سا شا حح حح۲ دع۲ = حرینه ك = حرایں ح **ایضاً** مُدرسفتی درآمد شا
۱۳- درقفل شد سیمیں شا حح ح-

خمار آلوده چشم نیم بازش | جهانی نیم کشتهٔ تیغ هم نازش

بکشتن طرّه را سر باز کرده | بخنده فتنه را در باز کرده

دو زلفش مشک و خالش مشک دانه | وزان بو باغِ رضوان گشته خانه

مثالش چشم احوال هم ندیده | نظیرش آئینه هم نادریده

۵ جمالِ حسن کس نفزوده بر روی | زلالی در دست کس نالوده در روی

بلا سرهنگ دیوانِ جمالش | اجل جاندار سلطانِ خیالش

ببرجی کاید او در چشم امید | نه شب ماه تابد و نه روز خورشید

بچندان زیور افزون گهر بند | مگر در گوش و گردن گوهر چند

که کرش صنعِ حق شد زیور آرای | چه حاجت زیورش بستن سراپای

۱۰ خرد از دیدنش تسبیح خوانان | گریزد همچو فرتوت از جوانان

زنادانی ازان گونه که دانی | همه بی رحمی و نامهربانی

رخش در دل شعاعِ نور میزد | کرشمه دورباش از دور میزد

بجان میداد راحت دیدنِ وی | چو شربت در تموز و شعله در دی

گهی دیدن تن از جان رشک می برد | زتن جان نیز هم در رشک می مرد

۲- طره را سر فتنه را در ساحر حرع د ب ، ك = طره را پر - فتنه را سر ع ۴- چشم احوال ع الیضاً آئینه
هم نادریده سا ساحر حرح د ب ك = آئینه نادرندیده ع = آئینه همتا ندیده ع ۵- جمال حر حر د
= جمالِ سا سا ب ع ... ایضاً زلالی ... ۸- زیور سا ساحر حر دع = زیور
ع = زیورش سا ب ۱۳- میداد سا سا حر حر ع ك د ب = میداشت ع —

سہے کامل وسلے ہر ہفت کردہ　　　رور حویشتن درہفت پردہ

مُصفا مقنعہ انگسدہ بر فرق　　　در فشاں فرق چوں را ر تنگ بق

مو حیری چو سرو سیم رستہ　　　لب حداں چو دُرج سیم بستہ

بہ آں رُخ ملکہا را قوت وقوت　　　بہ آں لب ل ہمکداں ریا قوت

۵ دُرار لعلش درج تنگ و تاری　　　بہ اررویش تشعل سیم کاری

لب عناب رنگش پُر حلاب　　　رُخ سیبہ معلّق زیر عناب

سحن ارہسر دل بردں فسوسے　　　فسونش را بہ حاجت آرمو بے

گرار گفتار شیریں مُرد فرہاد　　　ار وصد حاں شیریں گشت بر باد

سالا سرو میں قامتش خم　　　بحرے ار قیامت قامتش کم

۱۰ بحیمے قلب ترکستاں دریدہ　　　ہوسے ملک ہندوستاں حریدہ

رُخے ارمُشک سری میل کردہ　　　بہاے ارکف حضر آب خوردہ

رواں سرو تر و سرو حواں ہم　　　ندیدہ سرو و آب رواں ہم

تو گوئی رنگ سرش گاہ دیدں　　　رسری وتری خواہد چکیدں

ہمہ طاؤس ہندی سر و ام است　　　کراں گونہ بہ ریبائی تمام است

۱۵ تدرواں حراساں لعـ بر سائد　　　ولے طاؤس ہندی را حبرا سد

۱۔ کامل وردں ع = روح حج = ولے ساف = دو ے ع حج ددہم۔ وت وت ساحج ع د = وتے وساع

۵۔ شکل ہم کاری دعا ۷ ۔ ۔ حاجت سا ک دع = حاجت حج ساف ۸۔ گست حج د ساع = گسع حج

= رحتہ ۱۔ بحیمے سا سا حج حج ع دف = بحیم ع ۱۱ رخس سا ۱۲۔ ندیدہ سا ع حج = ندیدہ سا حج ف

زدُرجِ دیده گوہرہا برو ریخت | نثار از گریۂ شادی فرو ریخت
بداں شد تا بداں مہمان شیریں | شکر ریزی کند از جانِ شیریں
ولے چوں شکرش بر جلوہ ندانست | زبہرِ شربت آں شکر نگہد اشت
چناں شاہی وہوش از درشدہ پاک | چو درویشی کہ دُرّی یابد از خاک
۵ بشادی با نگارِ خویش بنشست | شدہ از دست زلفِ دوست بر دست
بہارِ وصل بوسے داد دلجوے | جراحتہا فراہم شد از آں بوے
دو دل رخنہ تہی از جاں دروں بُرد | جُدائی از میاں زحمت بروں بُرد
فرو خفت از دل آتش ہائے اندوہ | فرود آمد زجاں غمہائے چوں کوہ
مقابل دل بدل آئینہ شد باز | زلب جا نہا دروں سینہ شد باز
۱۰ پریرو سر ازبروں آلودۂ شرم | دروں سوشعلہائے دوستی گرم
بسوئے شاہ خود دزدیدہ میدید | گہے پیدا گہے پوشیدہ میدید
بروں سو می نمود آئینِ پرہیز | دروں سو دل ہمی دادش کہ برخیز
زلب برقِ بلا چوں تیغ میزد | زغمزہ آتش کارا تیغ میزد
بنا میزد نہ مردم بلکہ جانی | بلائے شہر و آشوبِ جہانی
۱۵ ثناگوئے شہ زموی سرائۂ او | چو ماہی وذنب ہمسایۂ او

۱- برو ریخت - فرو ریخت - سا ساع ۲ دبا = فرد - دروع = بروں - فزوں حر ۲ ۳- آں شکرسا
ع ۲ دب ، ۱۱- گے پیدا - گہ پوشیدہ سا سا ۳ حرحر ۲ ع ۲ د = گہ پیدا وگہ پوشیدہ ع دب ،
۱۲ ۱- دروں سو دل ہمی سا سا ۳ حر ۲ ع ۲ د = دروں سوے دلے ع -

ولکن چون مردان برادرزاده را مهر | که یکسو تابے از فرزند خود چهر
هنوزش هست پایاب اردهی دست | بمالی دست چون در قعر بنشست
هدف چار است مردان را بیک تیر | اگر زین خسته گردد زن چه تدبیر
چو مردی چار خانم را است درخورد | بیک خانم چرا قانع شود مرد
۵ خصوصاً پادشاهان را که برگفت | بباید هم نسب افزون و هم جفت
چو باشد شاه را صد کار در پیش | بیک لذت صبوری چون کند بیش
بخدمت گر قبول یابد این راز | دری از نیک خواهی کرده ام باز
وگر زین برتر است اندیشهٔ خاص | چه چاره نیک خواهان را ز اخلاص
چو آن خونابه قطره قطره در جوش | ق چو دُرّ و لعل بانو کرد در گوش
۱۰ دل از یاقوت گوشش سفته تر گشت | دو چشمش همچو گوشش پُر گهر گشت
نهانی حجت فرمان زد درگاه | که فرماید قرانِ زهره با ماه
ز قصر لعل فرمان داد در حال | که آرند آن نگارِ مشتری فال
سُبک فرمان پذیران در دویدند | ز کانِ لعل گوهر بر کشیدند
رسانیدند با صد عزت و ناز | برضوان گاهِ تخت آن حورِ طنّاز
۱۵ خبر دادند عاشق را نهانی | که کامِ دل رسید اکنون تو دانی

۲ ـ اردهد دست[۳] ۳ ـ خسته گردد زن حج = زین[۲] حج دع = زان[۳] ب ک = تا[۲] تارا = این ع[۲]
۴ ـ خانم (دونوں مصرعوں میں) ک ۵ ـ هم نـ ، حج حج[۲] جـ ع[۲] د = هم شد ع = هم نشست
۱۴ ـ این حور طنّاز حج ـ

که آن آسته‌ٔ دلداده در سد   رخورشیدی بماهی گشته خرسند
چو سنگ آمد رخوناب در روے   گره زد در درون اشک خوے
نگوش محرمی کرد این گره باز   که تا در پیش بانو برد این راز
هر آن سوے که در دل داشت مستور   بر آن سو زده روشن کرد چون نور
۵ بصد دلسوزی آن پروانه زان شمع   روان شد کرده آتشها بدل جمع
شد اندر مجلس بانوے آفاق   برون زد ستعله زان دو دعشاق
براری گه باکای در پرده شاه   زبونی جو دلکده پرده بر راه
زهمه پرشه بلدت باد پایه   رطلِ ایزدت بر فرق سایه
کجا شاید که بااین تحت شاهی   بود در بندت اندر کاهی
۱۰ تهی دستی بودے تا جداری   که بر کامے نساند کامگاری
مکن بهر برادر زاده فرزند   که آن رسمے وایں جایه نیاید
اگرچه رنج خویشان رنجِ خویش است   ولیکن نے ز رنج خویش بیش است
درانگشت برادرگر خلد خار   نه چون انگشتِ خویش آزار
ز دردا رحیتم جواهر ریش باشد   نه همچون درد چشم خویش باشد
۱۵ چو نور چشم تو کحل دگر سود   سحابه تو تیاکے دارد ش سود

۲- زیرد ایں راز سے ع۲ ح۲ = زبرد آں راز سے ح ب ع = گوید ایں راز سے ۶- دو دعشان ح ح۲ ح ع۲ د ک ب = درد عشاں ع ۷- سایه بر راه سے ع۲ د حاشیه ۱۱- رسمی ست ایں سے
۱۵- ز درد چشم ح ح الصا آر دش سود ب = سار دش سود سے —

چہ خوش ہا خوردہ باشد دل بصد جوش | کہ ناگہ نوش شد دارو ئے کند نوش
اگر سلطان ست، در عالم وگر کس | دلش باشد بسے سلطان تراز و ے
چناں مطلق عنانی کم تواں یافت | کہ بتواند زگفت دل عناں تافت
عنانِ مرد چوں در دست دل ماند | زسودائے خودش باید خجل ماند
۵ چو دل بر کام نتواں کامراں کرد | بباید صبر کردن گر تواں کرد
چو ہنگام رسیدن در رسد تنگ | بمردم خود کند کامِ دل آہنگ
تواند جام مقصودی چشیدن | کہ ممکن نبودش در خواب دیدن
ز ریحانی رساند دیدہ را نور | کہ نظارہ میسّر نبود از دور
ہمہ چیزے بوقتِ خویش یابند | مداں کز بیش کوشش پیش یابند
۱۰ برآید در زمانِ خویش ہر کار | بوقت خود دہد ہر میوہ بار
محال ست اینکہ یابند از چمن گاہ | بنفشہ در تموز و گل بدی ماہ
تواں شد بر ہمہ مقصود فیروز | مگر روزیِ فردا خوردن امروز
اگرچہ ایں لحظہ ممکن کار شد نیست | زبخت مقبلاں انہم عجب نیست
خضر خاں کش از دیوانِ تقدیر | مرادی در زبانہ داشت تحریر
۱۵ چو وقت آمد کزاں کامش بود بہر | بکام آں شربتش روزی شد از دہر
گہر سنجی کزیں گنجینہ در سفت | زمرّد با گہر زینساں کند جفت

۱- چو خوشہا ع ۲ ۷- تواز ب ۱۴- خضر خاں زر ۳ ز ح ح ۲ ع ۲ د = خضر خاں راسا = خضر خاں ع ۱۵- رسد بہر ۳

هم بردیده آن یار برگزیده | حاسدم بابت از خون دیده
مآب دیده گویم راز با تو | ستوم گه تند و گه دمساز با تو
دران گفتن چو باشد در تو رویم | ز بیهوشی ندانم تا چه گویم
لب گر انگبیں ور زهر که دارم | بیاری در دید یرازمی که یارم
۵ مرا شوریست اندر سینهٔ چاک | کزان چون چوب شورستان شدم خاک
ولیکن زین خوشم کز جان نالان | بود خوش حالت شوریده حالان
دلے کش نیست شورے خاک باشد | کباب بے نمک خاشاک باشد
گرم جان در فراقت رفت غم نیست | رجان نقش توام در سینه کم نیست
خیالت را زرم جان سازم آرا | چو او موجود در جان سازم آرا
۱۰ دلے با این همه جانم هم او باد | مدار عمر دیرام هر جا او باد

رسیدن خضرخاں با دولرانی و با او چون بخت خویش با دولت جفت گشتن

چه خوش باشد که یابد تشنه دیر | گرمائے بیابان تشنه سیر
حلاوت گیر دار تیر مینی کام | جگر آسودگی یابد در آشام

۵ - چوب شورستاں ن۲ ن۳ ح۲ ی = چو کورستاں ع = چو سورستاں ع د ۹ - آرا ن۲ ن۳ ح ح۲ د ت = او را ع۲ ۱۰ - دیرام ن۲ ح ح۲ ع۲ دح = ویرام ن۲ ع ت ۱۳ - گرما در بیاباں ع = گرمائے بیاباں ن۲ ن۳ ح ح۲ د ع۲ ک = گرما و بیاباں ت -

مدارا از من دریغ آن به که داری — گلابی ده مرا زان خوشه که داری

وگر سرکه فروشی هم دهد دست — که در لبهای تو هم هم نمک هست

بحق آن نمک دور از دهانم — که وقتی کن بدان هم میهمانم

ز سوز سینه چو در ساز آمد این گفت — شدش زان جانب این سوز دگر جفت

پاسخ از لب معشوق

۵

نوید کام دل گر خود بخواب است — چو تسکین میدهد دل را صواب است

ولی در دیده اول خواب باید — که این دولت بعاشق رو نماید

دلم صد پاره خواهم کرد بود کو — بجز خوابی که نتوان خاست تا زود

چه دوزم این دل صد پاره هر بار — که صد پاره خواهد شد دگر بار

۱۰ رقیبانی که بر من ... باشند — ز مژگان قطره بر سوزم پکانند

ولی دشوار دارد عقل ... کش — بقطره کشتن طوفان آتش

منم آن چشمه کآب زندگانی است — ز من کس را نه جای کامرانی است

بجست و جوی چون من چشمه پاک — خضر در چشمها میگشت غمناک

چو در خواب آمدش این چشمه در پیش — روانی دست شسته از چشمه خویش

۱۵ خوش آن روزی که روزی گرد آن روز — که پیش تو زین جگر بیرون دهم سوز

۱- خوشه که داری س۱ س۲ س۳ ح ع ح۲ د ب = خوگزاری ع ۸- نتوان خواست س۲ د ب ۱۰- رقیبانیکه ع د ب د ح۲ = رفیقانیکه س۱ س۲ س۳ ح = عزیزانیکه س ع د حاشیه ۱۴- آن چشمه ۱۵- بیرون دهم س۱ س۲ س۳ ع ب د ح ح۲ = بیرون نهم ع —

لے کو چیا تسی مدہد محتاج — ہمکداں لے ہمک حومیت یا عاج

چو ارحسامی موستد کس رُلالے — اگر رریں لو د ماستد سُعالے

دگر ماستد سُعالیں حام پرٗ م — حکد صد قطرہ یاقوت ارو ے

ستے دارم رحال ماسا ماں — مداماں قیامت لر یتہ داماں

د یہ ییحا ییح ایں تب گرد ہم ستیح — قواں دادں رُح ورلف ترا طرح

مدیں تسکیں رصسرم ہست لوے — کہ میماند گیسوے تو موسے

مراں رُحسار تاکے میم ار دور — رہا کں تار مدیر وانہ ر نور

مرا م ا رُلال روح پرور — کہ ییت حتک حلے را کم تر

حوش آں ساعت کہ ررویت ہم روے — رسد لویت محاں آررو حوے

ا کند را گو نہ تنگت درحسگرحاں — کہ گنجے چوں حیال حویش درحاں

وگر صدیے کی حاں و دلم حیاک — کجا ہیروں تواں رفت ریں حاک

سوئے می ری ار دوستاں ہوش — میت ترلف گلاست درُسا گوش

مداگو نہ یکے تد ما توحا م — کہ ارحود تا تو فرقے ندا م

۵- رُح ورلف براع ع۲ = دورُح رلف ترا سا ۳ حح ب حح۲ د = ر دو رُح رلف را سا۲ ۶ مدیں تسکیں رصرم سا سا۳ ع۱ = مدیں صرم رتکیں حح۲ = ریں گوی رصرم ب = ریں تسکیں صرم حح = براں تسکیں صرم ع ۷- دراں رحسارح حح حح۲ ب ع۲ د = براں رحسار ع الصاً پروانہ ر نور سا۳ ب حح حح۲ ب د ع۱ = پروانہ را نور ع ۹- ررویت حح حح۲ ع۲ د = درروپت ع الصاً لویت سا سا۲ سا۳ ب ع۱ حح حح۲ د = بوبہ ع ۱- درحال حوس حرن حاں سا ب ۱۱ کم ع ۱۲- سوئے سا سا۲ سا۳ ب حح حح۲ = سوی سا حح د = سوسع۲ الصاً درلف سا۲ ع۱ حح۱

گر از دوری فراوان خار خوردی — ز شاخِ وصل برخوردار گردی

وگر کامت به بیگاهی گرو بود — هم اکنون یابی آن هنگام را زود

چو بشنید این بشارت عاشقِ مست — هم از پا اوفتاد و هم شد از دست

بماند افتاده چون گنجشکِ بی بال — چه از شادی چه از حیرت چه از حال

۵ چو مژده رهبر بود از هاتفِ غیب — گلِ مقصودِ خود را دید در جیب

نخست از اعتماد این نمودار — به شکر اندر زمین مالید رخسار

پس از شادی چو آهنگِ طرب کرد — نوای از زبانِ خلوت را طلب کرد

خیالی را که در خاطر نهان داشت — بتلقین زخمه زن را بر زبان داشت

بقانونی که در جانها زند چنگ — برآورد این غزل مرغِ خوش آهنگ

۱۰ غزل از زبانِ عاشق

مرا شب گفت رازی هاتفِ بخت — کزان شادی زدم بر آسمان تخت

بیا جانان که گویم با تو آن راز — دلِ خود را کنم پیشت گره باز

در آن راز از تو چون هر چیز خواهم — بزاری چند بوسی نیز خواهم

چنان لب بر لبم نه مست کن پیش — که نشناسم لب را از لبِ خویش

۱۵ لبم کن ریش زان بوسی چو شکر — هم از بوسه برو نه مرهمِ تر

۱- شاخِ عمر ب ۲- هنگام را س۱ س۳ ع۱ د ح۱ = هنگامه را ع ح ب ۶- آن نمودار س۱ س۳ ح ع۲ = این نمودار س۲ د، د ح۲ ۱۱- شب س۱ س۳ ح ع۲ د ع = خوش س۱ = دی ح۲ ۱۳- دهم بوسه بوام و نیز خواهم ع۲ ۱۵- نوشم س۲ س۳ = نوشِ ح ع۲ د ی = بوسه ب ع = لبم را ریش کن زان لب چو شکر ح۲

بجانهائے کہ ہست از سوزتان ذوق — بدلهائے کہ خاکستر ست از شوق

بروهائے کہ رفت از گریہ تان پوست — بسرہائے کہ شد خاکِ رہِ دوست

بدان عاشق کہ مُرد از وصل محروم — بمشتاقی کہ ہجرش کشت مظلوم

بفرہادی کہ زیر کوہ غم مُرد — بمحبوسے کہ با خود کوہ غم بُرد

۵ بسعدی کز غمش آمد در ہلاکی — بچشمے کو ندید الا سپاکی

بوحدے کاں بدرویشی در آید — بآہے کاں ز رومیدی بر آید

بدان حالے کہ با مالش ساختند — بدان دردے کہ درمانش ساختند

کہ بحتایش کسی پرستمند — ز دردے وارہانی دردمند

رہد گر تشت تنہائے جدائی — چراغم را تو بخشی روشنائی

۱۰ اگر کامم نہ دریاست نایاب — بکامم رساں چوں تشنہ را آب

وگر مقصودِ من بر آسمان است — دلم را دست دہ جائے کہ آن ہست

بکام دل رسان دل دادہ را — برآور کار کار افتادہ را

دلِ مسکین نہ بود اندرین راز — کہ ناگہ ہاتفے در داد آواز

کہ خوش باش اے بہجر آزار دیدہ — چراہیائے دل بر یار دیدہ

۱۵ اشارت میرسام ز آسمان است — کہ گشت ایمن ز ہر اندیشہ جات

۳- کرد مظلوم سا ع ۲ حاشیہ ۶- رومیدی سا، سا ح ح۲ ع۲ ف د = نومیدی ع = مدرویشی سا حاشیہ
۷- مداں حالے ع ۲ د ۱۱- وگر سا ع ح ح۲ ۱۵- میرسام ز آسمات ح ح۲ ع ف = میدہم از آسمات سا
= میدہد بخت جات ع۲ ایضاً ہراندیشہ سا، سا ح ح۲ ع۲ د = ہراندیشہ سا ح ع -

هرآں مردم که در عالم کنی و ... | بدرماں شاد باشد عاشق از درد
زدروی کاں شد آں بیدل بجاں شاد | در و دیوار ... یاد و فغاں شاد
چه یار ... بود کومید کرد یار ... | که بود از یار بش ... یاره د ...
چناں بردل زکوبش دست می برد | که میکرد ... تخوان ... سینه را خرد
۵ دلش یکبارگی چوں خرد بشکست | دعا را برد سوے آسماں دست
نهاد از سر غرور پادشاہی | در آمد چوں گدایاں در گدائی
که اے دانندهٔ راز درونم | دریں حسرت تو میدانی که چونم
چو رویم ره ندارد سوے دیدار | مرا دم را ره و روے پدیدار
بدرد عارفان حضرت پاک | بدرد عاشقاں در سینه چاک
۱۰ بخوناب دو چشم ... تمنداں | بتاپاک درون دردمنداں
بسود ائے که از شهوت برون است | بعشقے کو بعصمت رهنمون است
بماہے کو بپاکی گشت روشن | بمهرے کز حیا شد برقع افگن
بزلفے کش نزد نامحرمی دست | بحسنے کش غبار فتنه ننشست
بپرهیزے جواناں در جوانی | بعیشے کو دکاں در پاک جانی

۴- می برد حج ۲ ع ۲ د ۱ د = میزدع حج ۷- دریں حسرت س ۲ س ۳ حج حج ۲ ع ۲ د ۱ = ازیں حسرت ع
۸- ره ندارد س ۲ س ۳ حج حج ۲ ع ۲ د ۱ = روندارد ع ایضاً سوے دیدار حج حج ۲ ع ۲ د = سوے دلدار
ب = سوے دیوار ع ۹- بسر عارفان س ۳ حج حج ۲ ع ۲ د ۱ د = بسوز عارفان ع ۱۰- بتاپاک س ۲ س ۳ حج حج ۲ ع ۲ د
ب = بتاپا ... نرع ۱۲- بماہی س ۲ س ۳ حج حج ۲ ع ۲ ب = براہی د = بجا ... ع ۱۴- بعشق کودکاں س ۳ —

خلاصم ده ز شبهای جدائی | ببخشش از صبحِ بختم روشنائی
کلید بختم از سررشتهٔ راز | که درهای مرادم را کند باز
چو بخت کرد زینسان دردمندی | ق دعا را داد با یارب بلندی
بگریه خواست تا بربایدش آب | که در گریه ربودش ناگهان خواب
۵ خضر را دید کاندر دستش نهانی | یکی ساغر پر آب زندگانی
بگفتا ای که خضرخان وشه خوردی | بنوش آب خضر تا زنده گردی
نوید است امیدم زین آب دلکش | که خوش با خضرخان آبی خوری خوش
برست از بیدار دل زان خواب مقصود | چو بخت خویشتن بیدار شد زود
بجست از خوابگه بی صبر و آرام | چو مرده کآب حیوان یابد از جام
۱۰ پرستاران محرم را طلب کرد | بگفت این خواب و دلها پر طرب کرد
دلش را تازه گشت امیدواری | زمانی باز رست از بیقراری
ازان پس زان نمایش یاد میداشت | بدان امید دل را شاد میداشت
در آن شب کان صنم را حاله این بود | خضرخان نیز همچون او غمین بود
گهی در برج و گه در منظر خاص | خود اندر ناله بود و گریه رقاص
۱۵ گه از دل با کواکب راز میگفت | گهی با خود غم دل باز میگفت

۱- صبح وصلم س۳ ۴- ربودش س س۲ س۳ ح ح۲ ع۲ د = نمودش ع ۵- پر آب س س۲ س۳ ح ح۲ ع۲ د ب ک = ز آب ع ۶- که خضرخان س س۲ س۳ ح ح۲ ع۲ د ب ک = خضرخان ع ۷- که خوش با خضرخان س۳ ح ع ک = که خوش با خضر خویش س د ع۲ = که خوش با خضر خود د۱ = که تا با خضرخان ح۲ ک

ہمی گفت اے ایں ہر دل تنگ　　　مداماں ستیعاں درردہ چنگ
بمقتولاں درگاہِ الٰہی　　　بمتعولاں دردِ صبح گاہی
تنہا، بیاہِ تیرہ روزاں　　　برو رِ تیرۂ دلہا، سوزاں
شامِ بے چراغ تنگ حالاں　　　بحاں بیگیاہِ خرد سالاں
بحاصایکہ دایم درحضور ند　　　۵ بیاکاییکہ درِ جلبات نورند
بتوفیقِ صلاحِ کارداناں　　　بتسبیح بہار، بر ماناں
برالا، بمحبت جو، کردہ　　　بہ بیرانِ بعزلت رو، کردہ
بمعما کی کہ با غم گشت خرسند　　　بمحوسی کہ عمر تی رفت دربند
بداں موری کہ در رہ گشت پامال　　　بہ بیماری کہ بیکس مُرد و بدحال
بداں دلہا کہ از محنت شود شاد　　　۱ بداں بیرا بہا، محنت آباد
بدرویشے کہ از ہستی کند ننگ　　　بہ محتاجی کہ رد در ہستی چنگ
بدلقِ ژندہ برتنِ گدا،　　　بساں خشک بیتِ، بنوا،
بذوقِ بدراں در کہنہ دوری　　　بعیشِ مفلساں در کسبِ روزی
بزاری وارہاں ایں سینۂ زار　　　کہ رحمت کن بریں جانِ گرفتار
اُمیدم را بکام دل گرو کن　　　دریں نومیدیم اُمید نو کن

۱- درردہ ۳ ح ح۲ ب = برردہ ع ع۲ د ۵- خورد سالاں ح ح۲ ع۲ ع د ب = خُرد سالاں ۳ ۹- بداں کوری ۳ ع۲ ۱۳- تعیش مفلساں درکسب = بعیش مفلساں در ننگ ۳

کدیورکن رحمِ ناصدحو است | کلوح انداز یک کلتس عالست
صوری بیتہ کن تیمار نگرار | تقد دیرحدا ایں کارنگدار
چو رور کا مرالی در رسد تنگ | ہم اندر رور گار آید فراچنگ
پریوش ریں نصیحت رار نگریست | بیاسخ گفت چوں بسیار نگریست
۵ کہ من بسیار میجواہم دریں درد | کہ یا بدصبر جانِ دردپرورد
ولے درسیہ ام بحر آتش افروز | صوری چوں تواں کردں دریں سوز
چو کاس گرم تواں کرد لب حیق | کسے چوں درکشد طوفانِ آتش
لعم حوردں حیاں حوکرد جام | کریں حوردارد مے نام نام
مرا تا زیں حورش گرمار حوالی | چہ باشد میں جانِ رندگانی
۱ چو روری شد مرا کز غم حورم حوں | شرابِ شادی چوں حورم چوں
چو شادی نیست نہرمں نعالم | مرا نگر ار ہسم درحوردِ غم
توکر ہرمے عے داری وسورے | ندایں یہاندایں سورت کہ روئے

حکایت برطریق تمثیل

تنرنالی شترراپائے می بست | نشستی درکف پاخار می حست
۱۵ سے خاریدپاش ارہمرپائے | کریں پاپیت کارم رار روائے

۱ـکلوح امرو کمک کلس ۔ ۔ ح ح ع ك = کلوح امرو دامس ع = کلوح ا اریاکلس ع ۹ـمال
ح ح ع د ب ك = حاں ح ۱۳ـحکایت برطریق تمثیل ح ح = ۔

چنین کاندر سیاهی جهد داری — مگر با صبح محشر عهد داری

چو شد خورشید در زیر زمین دوش — توانا کز غمش گشتی سیه پوش

سواد تار شب از خویش می بود — که مهر است از سینهٔ من تیره دود است

کنم رخنه فلک را از آهِ خود زود — که تا بیرون رود زان روزن این دود

۵ کسی شبها بجز من داند که چون زیست — که چون من هر شب در موجِ خون زیست

بدینسان در دلِ شب ناله می کرد — ز دم بر روی مه تبخاله می کرد

چو شد نالیدنش زاندازه بیرون — ز کنج حجره جست آوازه بیرون

ز نالشهای آن مرغِ گرفتار — ز عینِ خواب نرگس گشت بیدار

بزاری گفتش ای شمعِ طرازی — چرا زینسان همه شب می گدازی

۱۰ از آن مهر که داری اینهمه سوز — شبش با مهربانان میشود روز

صبوحش با بتانِ صبح رویست — شبش با لعبتانِ مشکبویست

کسی کش بنده شد صد سروِ آزاد — ز یک پژمرده سوسن کی کند یاد

منه دامِ هوس بهرِ شکاری — که پوید هر طرف در مرغزاری

کسی کش صد مُنقّد است در جام — بدین شربت کی خوش کند کام

۱- سیاهی جهد س۱ ع۲ ایضاً ممکن ع (باقی تمام نسخوں میں مگر ہے)

۲- توانا ک از غمش س۲ س۳ ح ح۲ د = توانا کز غمش س۱ ک ع ع۲

۸- گشته بیدار س۳ ع۲ ۱۱- با بتانِ صبح رو س۱ د۔ ح ح۲ د = با بتانِ مهررو س۳ = ساقیانِ مهررو ع

۱۴- صافِ م س۱ س۲ س۳ —

نگر روی ایران میر وتعجیل کہ میدادش رہ چشم بدیل
وگر ناگہ بروں سے آمدار کار سالہ چیچ رامیکرد سوراخ
ریحو یتہ ہمی اُفتا دہ بار چو چشم مست بود در بام و دیوار
بدل میگفت کای داغِ بہانم تند این وہ کہ یا بود ایُ جام
۵ مگر گیتی گرفت ارروزِ من بہر کہ ریباں تیرہ وُ تاریک شد دہر
مگر خورشید چوں من گشت غمناک کہ سر برمی بیارد ار تیرہ خاک
مگر آورد دود م بر فلک رور کہ انجم زیں نمط گشتند تہ کور
مگر گرد آبِ چشم دراُفق راہ کہ در دریا فرو شُد کشتیِ ماہ
مگر دیدا دہ من صبح حیداں کہ ریباں بار ستار چدہ دیداں
۱۰ مو دِّن را گرفت ہم راہِ یر ر آورد اوّل شب چار تکبیر
چہ شد حالِ خروسانِ سحر خیر کہ ایشاں ہم نکیر بر دمالۂ تیر
مگر خوردہ می نوشت رماں دوش کہ ہنگامِ سحر رفتند بیہوش
چہ شد مرغانِ گہیر پرچمن را کہ بستند ار نوا ریباں دہن را
شاگر یر ما رو رسیا ہست کہ تا داغ حلق بہر ہم راہست
۱۵ ولے دانم کہ تو کم حلی ار جائے کہ بر ار اشکِ من ریحیر در پائے

۸۔ گرد دعا ایضاً حتمہ ماہ ۳ ۱۰۔ گرفتہ سع ۱۲۔ مدہوش ب ۱۴۔ راہست حرح ب د حرع اح = راہست ع ۱۵۔ کہ بست رانک من ب ع = کہ بستی رانک من ۳ = کہ بست رانک من ع ع حرد = کہ بست ار رلف من حرا۔

چو چشم کشتگان گشته تاری | قیامت کرده در سیاره باری
چرا غورا که هم زد سوزش آموخت | بدم میکشت و باز از آه میسوخت
رخ از خونابهٔ دل ریش میکرد | زنخ را خود گله با خویش میکرد
نه در دل صبر کار د تاب دوری | نه در تن دل که سازد با صبوری
۵ ز تلخی غمش گشته جهان تلخ | ز زخم ناخنانش غنچه در سلخ
شفق از ده هلالش در دو وادو | بیکماه دو هفته صدمه نو
بهارش از خزان هجر در گرد | شدش نسرین کبود و یاسمین زرد
ز ترّی نرگسش بیخواب مانده | بنفشه بر گلش بیتاب مانده
دو تا گشته زغم سرو روانش | بدل گشته بخیری ارغوانش
۱۰ گهی سنبل زگل بر خاک میزد | گه از گلبرگ گل را چاک میزد
گه از بیجاده مروارید میرفت | گه از لولوی تر یاقوت می‌سفت
گهی سقف از خدنگ ناله میدوخت | گهی مقنع ز آه سینه میسوخت
گهی بر چهره میکرد از مژه خون | بجای غازه خون میراند بیرون
گه میکرد دستار از لطمها پست | ز خون رخ حنا بر دست می‌بست

۱- چو چشم حج حج۱ ع ع۲ د = چو چشمش ی = ز چشم کل کا = چو چشم د. ایضاً تاریک سر سر۲ حج۱ ب د حج۲
د، د حج۲ ع۲ ی کاک = یار ع ۴- زدم سر۳ ایضاً باز از آهش افروخت حج ح ۷- شده سر سر۲
حج حج۱ ع۲ - شاش سر۲ د. ۹- بخیر سر سر۲ سر۳ ع حج۲ د. = بزردی ح حج ۱۴- خون رخ سر سر۲ سر۳ ع۴
حج۲ د ه- خون دل حج د ع ایضاً بردر سر سر۲ د. ع۲ د حاشیه = در در سر۳ حج۲ = بردیده حج د ع۱ -

فلک دوشے ردورح وام کرده ‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌ سرشته رآب غم تب نام کرده

اگرچه رهبر هر حلقه انجم ‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌ درآں ظلمات ایل کرده ره گم

سیاهی لشکر لسته دل جاوید ‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌ گریزاں تب برک هم سوئے خورشید

رسیده ائے ار دریا ۔ ۔ امده ‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌ شده میش دل درماندگاں کوه

۵ همه آفاق را ساتیره وتار ‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌ که زیر عار یهاں رخنه بار

شده چوں پر زاغ ایں نیلگوں باغ ‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌ تنیچوں برده هر سو بوم بر زاغ

زبس ظلمت که بروی آمده تنگ ‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌ نمروں گشت د مدالش سیه رنگ

جہاں مانده یهار رفتن راه ‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌ که تیش گوئیا دریاست یا چاه

نمانده درزمیں خورشید انور ‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌ بمرگ خویش کرده خاک بر سر

۱۰ رحیم انجم افتاده هم ارشام ‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌ مه تاریک چوں ارنیمه وام

جہاں صبح ارحد عالم گرسته ‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌ که ار روز قیامت هم گرسته

هماں ار سیه درگرد آفاق ‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌ چکاں همچوں سواد چشم عشاق

تسے ریماں نعماکے سیه پوش ‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌ دولای بحاک افتاده بیهوش

فرو مانده لسو وامند تلا ۔ ۔ ‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌ چو مور درد هاں اژدها ۔ ۔

۱۵ پرستاراں بگردش خفته ۔ جمع ‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌ اندر سوختن تنها چو ۔ شمع

۲۔ حلق اندر سا، شا حج حج ۲ ع ۲ د = حلق آمدع ۳۔ دل سا، شا حج حج ۲ ف لک ح د = طل ع ۴۔ ارے سا، شا حج حج ۲ ع ۲ دک = ارساع ۵۔ ریماں شا ۲ ۷۔ هردم شا ۱۰۔ اردیه وام حج ف حج ۲ ۱۲۔ برگرد سا، شا حج حج ۲ ع ۲ = درگرد شا حج ف دع ۔

دل عاشق ز سوز دل زید خوش — چو آن شمع که جانش باشد آتش

مرا بگذار کین آتش فروزم — وگر سوزم رها کن تا بسوزم

درین سوز ار چه جان و دل زیان بود — رضای دوستان سودی گران بود

جفاها دیدم ار چه از عشقبازی — وفا آموختم از عشقبازی

۵ کنون گر مهر خواهد یار و گر کین — پذیرفتم بجان خواه آن و خواه این

جفا و مهر هر چه از سوی یار است — چو من یارم مرا با وی چه کار است

من و خون دل و این نامهٔ زرد — نگارم هر دمش بر چهرهٔ زرد

درین نامه چو نام خضر خان است — نه نامه است این که خود تعویذ جان است

چو زان نامم گریزد صبر ازین پس — همین نامه فسون صبر من بس

۱۰ صفت شب سیاه هجران که خضر خان در کوشک جهان نمای جهان غم نمود و دولرانی در قطرهٔ لعل عرق خوناب بود و افروخته شدن شمع مراد آن دو محترق هم از آتش دل ایشان و روشنائی در کار ایشان پدید گشتن

شبی چون سینهٔ عشاق پر دود — ز تاریکی چو جانهای غم اندود

۳- درین سوز ار چه جان و دل ب حج۱ د حج۲ = درین سودا اگر بر دل ع۱ د حاشیه ۴- از عشق سازی س۱ س۲ س۳ حج ع۲ ب د = در عشق سازی حج۲ ع ۶- چون از سوی ب ایضاً مرا با نه حج۱ حج ب د = با آن ع۱ س۲ س۳ = با او ع ۸- نه نامه است حج حج۲ ع۱ د کا = نه نام است ع ۹- چو زین نامه د ۱۰- جهان غم نمود حج حج۲ ع۱ ع۲ د = غم را نمود ک ۱۱- خوناب = خون ناب حج ۱۲- پدید آمدن س۱ س۲ س۳ ع۲ حج۲ = پدید گشتن حج د ع = پدید شدن ک

بهر نقطه ز شان خال دیدم — بسان نقطه در جانش کشیدم

بهر نونی که دیده برکشادم — چو ابرو بر سر چشمش نهادم

بیا ای نامهٔ درد از کجائی — که بینم در تو حرف آشنائی

ندانم زین نسیم خوش که دادی — که نافهٔ مشک یار شاخ زبادی

۵ غلط گفتم نه مشکی بلکه خونی — که جسته از دل یار برونی

زجا برکامدی آن جا که چونست — بگو با چشم من کان پاره چونست

زجان کیست این راز که درتست — زسوز کیست این سازی که درتست

چه ناخوش روزگاری بود روزی — که رفت از من چنان گیتی فروزی

من اندر دادن جان بودم آن دم — که بود آن همدمم در پرسش غم

۱۰ در آن جان دادنم دل آنچنان داد — که دل دادن نبود آن بلکه جان داد

چو رفت او بازگشتم هم برانسان — که پنداری دلم وادوست جان

همان دل با من است او در آن دل — چو جانی کش دهد جا در میان دل

دهم هر دم درون سینه آواز — که اینجا چونی ای سرمایهٔ ناز

اگر تنگ آمدی از تنگی جای — اجازت ده که جان بیرون نهد پای

۲- بر سر چشمش س۳ ح۲ ۳- حرف آشنائی ع۲ د= حرف از آشنائی س۳ ۵- یاری برون ح ع۲= یار م برون ح س۳ (د میں صحیح نہیں کہ نقطے چھاپکر یار بنا دیا ہے)= یار برون ح۲ ح= یار درون ع

۸- گیتی س۳ ح۲ ۱۰- نبود آن س۳ ع۲ ح۲ د، = نبود این ع ح ۱۴- اجازت کن س۳ ح ح۲ ع۲

د، د= اجازت ده ع—

فتادار پای وو در بر حویش درست | ردو و دل تق در پیق رلست
اراں پیں ہمدراں پیولۂ عم | پستہ سایۂ حو دکردہ محرم
بحائے رقعۂ صد لمدرآں سور | بحوادی حرہاں نامہ تب و رور
درو کردی نگہ سے صر و تسکیں | یو در آئیمہ ماہ حویس تں میں
۵ ورآں جاب چو تہ نامہ رواں کرد | حریر دوست را پیوںد جاں کرد
اگر حتی و گر بیدار بودی | دو حیتمس ہمدراں طومار بودی
دو بیمہ کرد حاں را ازمیانہ | بہادہ دروی آں حریر دو حانہ
نواساراں محرم کا مدرآں رار | ردیدی ارعوں عتق را سار
ہمہ ہمدست و ہم آوار و ہم سال | ردیدایں نعمہ را در حسب آں حال

۱۰ غزل از زبان عاشق

چہ فرح بود یکی کآمد امرور | کہ فرح ستد مرا رو طالع رور
ندستم نامۂ کر دلستاں داد | نہ نامہ ملکہ دستور ر حاں داد
حلق ہر یک کہ ارمں حاں و دل حواست | نگراں رلف کز تد نسحۂ راست
بہر حرفے گراں کردم نگاہے | رآں دودہ دمیدم دود آہے

۱۔ برحویش درست ف ۲۔ وراں پس حر ۳۔ رقعۂ صد ساحر حر[۲] = رقعۂ صد ساح ع[۲] ۴۔ دراں کردی ساحر[۱] (سا اور ف میں مصرعوں کی ترتیب معکوس ہے) ۷۔ آں حرر حر د ف = ایں حرر ع حر[۲] ع[۲]
۸۔ کا مدرآں رار سا[۲] حر ف حر[۲] ع[۲] د = کا مدرآں ار ع ۹۔ رحسب ایں حال سا[۲] حر[۱] = رحسب آں حال د
۱۲۔ نسحۂ راست ع[۱] د حر ف = نسحتے راست ساحر[۲] = نسحت راست سا[۱]۔

من آنجا ایم که تو با تو نهانی ‌ ‌ ‌ ولی اینجا نهٔ تو تا بدانی

خدا اینجاست دارد مسند آرای ‌ ‌ ‌ که جانم وارهد ز آهنگ آنجای

چو آمد آن سوادِ خضر رخانی ‌ ‌ ‌ نهانی تر ز آب زندگانی

به پیچاپیچِ شوق آن نقش خامه ‌ ‌ ‌ غمم میخواند و می‌پیچید نامه

۵ برون بُد حرفِ نامه بر زبانش ‌ ‌ ‌ درون چون نامه می‌پیچید جانش

روان جانش در آن خطهای رانبوه ‌ ‌ ‌ لباسِ کاغذین میکرد زاندوه

نه از خارِ غمش دامن دریدن ‌ ‌ ‌ نه از تیغش هراسِ سر بُریدن

گهی با عجز و گه با ناز میخواند ‌ ‌ ‌ گهی پیدا و گه ز آواز میخواند

سرش می‌برد و دیگر باز میکرد ‌ ‌ ‌ چو پایان شد ز سر آغاز میکرد

۱۰ گهی بر دل گهی بر دیده می‌سود ‌ ‌ ‌ گهی بر جانِ محزون دیده می‌سود

بدرد از ماجرای راک تیغش ‌ ‌ ‌ رقیبی با گریه گرش آب تیغش

بدستش آتش و در آستین آب ‌ ‌ ‌ بدین آب امینی بودش از آن تاب

فتان خیزان نه صبری و نه تابی ‌ ‌ ‌ چو مصروعی که ناگه بیند آبی

نهاد آن نامه را پس بر دلِ خویش ‌ ‌ ‌ که آن کاغذ کشد آزارِ آن ریش

۳- نزدِ آب ب ج۲ ۶- روان جانش ح ۶= دواں جانش س۱ س۳ ح۲ د = درون جانش ب ع۲ = دل و جانش
۷ ۱۱ ایضاً ازان خطاب ع۲ ایضاً خطها زانبوه ح ح ۱۱- آن ماجرا س۱ س۳ ع۲ ح ح۲
= از ماجرا ح ع د ایضاً رفیق گریه س ۱۲- آتشه در ب ۱۴- که از کاغذ کشد س۱ س۳ ع
= که آن کاغذ کشد س ع۲ ح ح۲

در یعے نیست جاں را پوست دادن | نوالہ ور دہان دوست دادن
کسے کر عاشقی ریساں نشور د | مدہ پروانہ کیں آتش فرو رد
بدست خویش ہم من ور رہ خود را | بسوزم ار یئے نام اند را
کہ گرد داین حکایت درجہاں فاش | وراں شعلہ رسد داغے باو باش
۵ کہ ناگہ ہندوی آتش برا فروخت | مسلمانی دراں چوں ہندواں سوخت
تو تنہائی بر نداں غم و درد | غم اندر کنج تنہائی تواں خورد
اگر دود ر برآری از دل و کام | بسوز د کین سحر دیوار یا بام
من اندر دل خورم از بیم اغیار | مشعبد وار شمشیر جگر خوار
کسے کو صحت آتش ناید بسینہ | نگر کش چوں بود نا خویش کینہ
۱۰ ہمروں میدہ ہجراں بو یدم | ولیکن یا ر میگیرد امیدم
شب ہجراں اگرچہ تیرہ رو راست | اُمید وصل در رو دلفروز راست
چہ بینی مار را گنجے طلاسم | تو آں را ہیں کہ دار دہشت گنج
بسا مفلس کہ یار گنج دارد | چو آگہ نیست قوت از رنج دارد
وگر میداردا یام از تو دو رم | تو ئی در سینہ ام زاں صبورم
۱۵ درون سینہ می بینم سویت | کہ دل تنہا نشد از آرزویت
مرا از خود سے تباید جدا خواند | کہ جاں نزدیک تست از تن جدا ماند

۷۔۱ دل جام ف ایضاً اواں یا نام ح ۱۱۔ سرے ف ۱۲۔ چہ بینی ح ۱۶ ۱۔ سے باید ملا۔

بکارِ عشق ترکِ شاهی برنگیرد | بغم همای کلاهی برنگیرد
چو از بلقیس جنبد باد بیداد | نه بس تخت سلیمان را برد باد
بتندی بگذر ای سروِ خرامان | چو من خاکم مکش زین خاک دامان
کسی داند که دردِ چون منی چیست | که یکچندی بدردِ بیدلان زیست
۵ شرابِ دردمندان خونِ دیده است | کسی داند که این شربت چشیده است
همه دانند کز نشتر رسد درد | نه همچون آنکسی کو نشتری خورد
نه سوزِ عشقبازی هست یکسان | یکی خرمن یکی دامن یکی جان
چو پروانه کند همخانهٔ شمع | شود خود مرغِ بریان از پی جمع
چو سوزد بهر هندو خویشتن زن | زمغزِ خود زند بر شعله روغن
۱۰ کم از هندو ست آنکس و زنی هم | که در عشق آید از هندو زنی کم

حکایت

شنیدم هندوی آتش پرستی | مگر کز عشقِ آتش گشت مستی
زخود پرکاله پرکاله پیاپی | همی برید و می افگند در وی
یکی گفتش چه مهراست اینکه جانی | دهی بهر چنین نامهربانی
۱۵ جوابش داد مردِ غم کشیده | که ای از سوزِ من دودی ندیده

۲ - بس تخت - سخ ب ح۲ = نه بس تخت ع۲ د = زبس تخت ح ع ۷ - هست آسان د . ایضاً یکی
راتن یکی جان س د حاشیه ۱۰ - وزنش س ۱۴ - چه مهراست س ح ح ب ع ح۲ د = چو مهراست ع
ایضاً نامهربانی س ح ح ح۲ د ع۲ = بر مهربانی سخ ع —

نگه کن تا چه سنگیں است خامم | که بے سیمیں برت ما سنگ ام
چه پرسی ماجرائے ناصبوری | که طوفانے برآید از تنوری
نجیتم من که از دریا فرو ست | ز هر یک قطره صد دریا بجوست
مدت گویم چو چون گریم دریں زار | یتیمان گردم از گفتار خود باز
۵ چه گویم ایں حدیث درد مندان | زباں خواهم فرو بُرّم بدنداں
گرم روزی شود روزے بحالت | فرو ریزم خطاهائے خیالت
رسید آوازهٔ ناگوش درگوش | ز دور افسانه دوش بردوش
اگرچه دولتم را صبح گاه است | ولے بی تو جهاں بر من سیاه است
وگر خود هست گنجے بے شمارم | بهائے نیم جو بارت ندارم
۱۰ منم خواهی و در عشق ایں دریغ است | نوازش نیست ایں بل رحم تیغ است
چو عاشق را دلے چوں آبگینه است | نوازش چوں عتابش سوز سینه است
چو آتش راست خو کرم میرد | ز آب زندگانی هم بمیرد
مرن طعم سلطانی و شاهی | که نیست شده ام هر چه که خواهی

۲۔ طوفانے برآید نسخہ ع ا = طوفانے برآید نسخہ ف د ۳۔ صد دریا فرست نسخہ ۲ ایضاً هر یک قطره
نسخہ = ز هر یک قطره نسخہ ع ا = ز هر یک قطره نسخہ د = ز آن قطره که ف ۴ ۔ چو چون گریم نسخہ ۲ ف
دع ۲ = چه چون گریم ع ۵ ۔ چه گویم نسخہ ۲ د = که گویم نسخہ ع ۲ ایضاً ورد سدم ف ۶ ۔ حالت اور دائیے
مصراع مالی حالت ف ۷ ۔ گوش برگوش ع ، نسخہ ۲ ایضاً دوش مادوش ع ۱۰ ۔ نیست ایں نسخہ ۲
ع ۲ د = نیست آں ع نسخہ ف ۱۱ ۔ عتابش نسخہ ۲ = عتاب ع نسخہ ف دع ۲ ۱۲ ۔ رآب نسخہ ۔

اگر زنداں است چوں بادوستان است — مگو زنداں کہ باغ و بوستان است

چمن بر سینۂ کو دردناک است — جہنم باشد ار فردوس پاک است

دگر ہمخوابہ دارم در آگوش — بجا ر رہماو دُردی میکنم نوش

نشینم باوی و دل در خیالت — بپوشم چشم و بینم در جمالت

۵ عجب بیں خوابگہ باو گزینم — ولی خفتہ ترا در خواب بینم

دگر گوئی کہ خوابم نایدازغم — بسی باشد کہ خواب آید زغم ہم

بغم گرچہ آدمی بیدار باشد — ولیکن خواب با غم دشوار باشد

مگو خوابت بخواب از غم بہ تمیز — کہ ہر آں مردن از مردن بتر نیز

دو چوں است از جہاں بر روزگارم — کہ بر میگیرم و طاقت ندارم

۱۰ یکی نادیدنِ روی کہ خواہم — دگر رو دیدنی کز وی بکاہم

جمالِ کاں بدنخواہی دلیل است — اگر آتش بود باغِ خلیل است

وگر حسنی است کزوی دل نفور است — نماید دیو مردم گرچہ حور است

خیالت نقشبندی گشت استاد — گرفتہ پیشۂ شاپور و فرہاد

گہم نقشِ تو پیشِ چشم وا دارد — گہ در جہانِ نگینم نگارد

۳ - وگر ہمخوابہ دارم در آگوش س۲، س۳، حج ع حج۲ د = اگر ہمخوابہ دارم ہم آغوش ع س ۱۴ - بندم چشم س۲ حج۲
= بوسم چشم س۲ حج ۸ - نگو خوابت حج۲ ۹ - در روزگارم س۲ ب = ہر روزگارم د = و روزگارم حج
ایضاً) بر میگیرم س۱ س۲ حج حج۲ د ع ۲ د ۱ = بر نگیرم ع ایضاً طاقت نیارم ب ۱۱ - جائے کو ب ۱۳ - پیشۂ شاپور
س۱ س۲ حج حج۲ د ب ۱ = تیشۂ شاپور س۲ ۱۴ - گہ نقشِ تو ۱۳ اع حج۲ = گہم حج د ع -

کسے کش یار سیمت یاد باشد — ز یارِ دیگرے کے شاد باشد
دگر طعم زدی کر عیش و شادی — کنی کیخسروی و کیقبادی
اگر کیخسروم ور کیقبادم — بجاں تو کہ با یاد تو شادم
ز روئے چو ماہ دارم دیدۂ بار — ولیکن با توام در سینہ ہم راز
۵ نظر اینجا و چشمم جانم آنجا است — تن اینجا و دلِ بربایم آنجاست
تو گر تنگ آمدی از گوشۂ تنگ — بروں پردہ نتواں کرد آہنگ
عروساں را چو مستوری جمال است — جمال آں بہ کہ چو دستور حال است
مرا میں عرصہ گشتم جہان — ز دل تنگی بہ تنگی ماندہ جانے
روم بر آہوے بر صحرا بہ نخچیر — ولیکن راہوئے جانہ خورم تیر
۱۰ ز دل تنگی چہ در صحراست تا م — کہ صحرا ہم بریں دل تنگ یا م
رخ ترحویش چوں دو راہ فتد گور — بیا بانش بود چوں دیدۂ مور
بہر جائے سے آلی و سیب است — بہر جو آبِ مرغابی فریب است
بہ کس مرغِ چمن را راہ بستہ است — بہ لطفِ جا بگی را پرشکستہ است
دلے چوں دل بجا نے بستگی یافت — ہو بہانے دگر آہستگی یافت

۲۔ اگر طعم زدی کرعیش شادی ج ۳۔ کہ یاد دوست شادم ج ج د ع = کہ باجان تو ع
۴۔ ہم سینہ ور از سح ج = ہم سینۂ راز ج ۶۔ بروں پردہ ساشہ ج ج ج د ع = بروں از پردہ
ع ۸۔ گشتہ جانے ساشہ ایضاً ماندہ ج ج د = ماندہ ع ع = مردہ جا۔

رمژگاں مردم چشم قلم کرد — سیاہی شد از چشم ورقم کرد

جواب بخن آلودۂ عاشق از سیاہی دیدۂ سوئے معشوق خویش

سر نامہ سازم کردگاری — کہ از حکمت رسد یاری بیاری

نگار نقش پیراں و جواناں — کہ دید و مہر و مہر بانان

۵ مبارک روئے ہر صاحب جمالے — بیار اید سدری و ہلا لے

ولے کر رہ دگی بحت د نا لق — رحا نامے د ہ درد ے حالق

کسے کش در دل ایں آتش بیفروخت — ہمہ دجام گرد جاو داں سوخت

بمقصود او رسا مقبلاں را — ہم او بخشد صبوری بیدلاں را

پس ار دیدہ جگر در خوں سرشتہ — عتاب دوست را پاسخ نوشتہ

ا کہ اے آزردہ زیں جانِ جفا کار — جفائے مرا از جاں خریدار

دلم را گرچہ از دوری حراشی است — کہ در دل ہر دمے چوں دور باشی است

ولے کردم چو رحم بستر بوش — حراحتہائے خویشتم شد فراموش

فرستادی مرا نقشے پر از دود — سراسر چوں دلِ من آتش اندود

بعنواں دیدہ از خوں پاک کردم — بہ عنواں نامہ جاں راچاک کردم

۴- مہر مہر باناں حج ۲ ۔ رحا ماں می دہد شہ ۷ ۔ گرچہ صا شا جاسنہ
۱۱- حراس است ۔ دور باس است شا حرف ۱۴- حواس نشے شا ۔

زبادی کو رباید سر ز گردن | کله را بیهده است اندیشه کردن
چو از تو دل ندارد ایمنی تا دم | به هر چه آید ز تو گردن نهادم
گرت یاد آیم و گر نایمت یاد | همیشه یادِ تو در جسم و جانِ من باد
چو آن نامه که منشورِ روانها بود | ق | ز خونِ دیده و دل نامه‌ای بود
۵ به پایان شد بر و مینو است پنهان | که جای ریسمان بند در رگِ جان
چو رگ پیوسته بُد با یارِ جانی | یکی از رشتها بستش نشانی
سریع السیر راهی شد به امّید | سپرد آن صبحِ صادق را به خورشید
چو شاه آن ماجرای جانفشان دید | تو پنداری که جسمِ کشته جان دید
نهاد از عزّتش بر دیده هر جا | که هر دم بوسه داد از دیده بر وَی
۱۰ چو بگشاد و سوادش را نظر کرد | همه حرفش ز خونِ دیده تر کرد
چو تر کردی ز خون تارِ نیازش | ز آهِ گرم کردی خشک بازش
سراسر خواند و دامن کرد صد چاک | ز بیهوشی فتاد و غلطید بر خاک
دمی کامد دمش در کالبد باز | دمِ پوشیده را شد کالبد ساز
جوابِ حرفِ یار آراستن خواست | خراشی داشت هر حرفی که آراست

۱- زبادی س ن[۲] س[۳] ح ح[۲] د ب د ع[۲] = زباری ع ۳- ار نایدت س[۲] الیضاً جانِ من ب ۴- این نامه س[۳] ۶- رشتها ح ط ع = ریسمان س[۲] س[۳] = ریشها د ح[۲] ع[۲] د- الیضاً نشانی س[۲] س[۳] ح د ح[۲] د ح ع[۲] = نهانی س ع ۸- این ماجرا س[۳] ح[۲] د الیضاً جسم مرده ب ۱۲- بر خاک س[۳] ح ح[۲] ع[۲] ب = در خاک ع د
۱۳- دمِ پوشیده س[۲] ح ح[۲] ب = دمِ پوشیده س س[۳] ع[۲] = دمِ بوسیده ع = دمِ بوسیده د -

سلطانی نشستی سده بر تخت — شه افتردی قدم در سدگی سخت
چو شرط اعتقاری درمیاں بود — به این راسو دوسے آرازیاں بُو
چو مهر سده بر دل شاه گردد — کمند جو احسگی کوتاه گردد
چو کردی سره را ناسره گستاخ — بهر آسیب بربشکن رُن شاح
٥ چو میدانی که هر شب درچه رودرم — ردوری رورو شب ریماں سورم
ردلتنگی چیانست ایں دل تنگ — که نالش هم میگنجد دریں چنگ
گہے ار لطف کوم چیره ره ررد — گه برچیره ریرم گریه درد
گہم هردم چنیں دربیقراری — گہے ررکولی وگه نقش کاری
همه شب کوشش بیمه است کارم — مدیں چو یک رلی یاس تو دارم
۱۰ دمے صد بار دریاد تو میرم — مدیں بے طاقتی نام تو گیرم
مں ار میرم ر نالا ' ' چو تیرت — یرستار بکیر مه مرده گیرت
وگر ار آه مں رویت کند جو ' ' — یه جو یم صد سایه ریحت بر د '
مراگویید کایں زاری و فریاد — تکس کریرده بیروں خواہی اُفتاد
چو جام سوخت ار حامی چه ترسم — شدم رسوا ر بد نامی چه ترسم
۱۵ چه اندیشم کنوں ار رخنه نام — که طوفاں بر سر آمد کشتی آشام

۴- بر دل سا، تا ج ف ح ح ع ۲ = در دل ع ۴- ایں شاخ سا، تا ج ع ح ۲ = رں شاخ د ع
۵- سورم سا تا ع ح ۲ = سوزم ف د = سوزم ع ۷- اکثر نسخوں میں مصرعوں کی ترتیب یہی ہے صرف ع میں
برعکس ہے ۱۰- یاد تو ف = یاد تو ح ۱۵- چه اندیشم کنوں ف = چه اندیشه کنم ح ح ۲ ع ۲ د —

وگر بر خاک پارد این چشم نمناک — گهر بر آب دیدم هم بدان خاک

چو بینا بر تو ماند این دیده در رنج — بکش زین چشم و منت هم برو نه

چو خواهم دور ماند از تو پس زیست — بعمدا دور بودن از تو چیست

زمن گسل چو میدانی که جانی — که بی جان کرد نتوان زندگانی

۵ من ار چند آستانت را کنیزم — بدین خواری مکش در خاک نیزم

چو گفتی عاشقم گر گفتی این راست — زناقد سروری بر بایدت جاست

بعشق اندر که باشد شرط یاری — نگنجد سروری و تاجداری

هر آن بنده که دارد پادشا دوست — مخوان بنده که بیشک پادشا اوست

حکایت تمثیل

۱۰ ا… شنیدستم که در درگاه محمود — ایاز خاص را خدمت چنان بود

که جز در پیش تخت از صبح تا شام — نکردی جای دیگر یکدم آرام

بخدمت پیش شاه مند آرای — ستاده بندگی کردی بیکپای

چو عکس روز روشن بر گذشتی — طریق بندگی بر عکس گشتی

هر آن طاعت که کردی بنده در روز — ملک شب بیش از آن کردی بصد سوز

۱۔ گہر بے آب دیدہ ع ۲۔ چو بینائی تو ستا چو بر پایتو د = چو تنہا بے تو ع۲ ایضاً دیدہ دردہ ستا
ستاحہ = دیدہ رہ دحہ ع۲ ۳۔ پس زیست ستا حہ ع۲ = پس از زیست حہ د ب ۶۔ ز بند بندگی
بر بایدت خوارست ستا ایضاً خارست ستا حہ ب ع۲ د = خوارست ستا ع ۹۔ حکایت سلطان محمود
غزنوی انار اللہ برہانہ حہ۲ ۱۰۔ چنین بود د۔ ہمیں بود ع۲

ایا یاری که من جان تو دست یار   ستدی امسال ما جانِ دگر یار

دلت چوست و دلدار تو چوست   من ار رفتم ز دل یار تو چوست

من ار معزول گشتم زان نظرگاه   نظرگاه تو ما دآمد و رُ چون ماه

تو حق می غلط بر دیبای گلگون   که من میغلطم اینک سے تو در خون

٥ ترا اگر خوابِ خوش در چشم ماراست   تنت خوش باد ما رحمت دُراراست

تو گر یکر یری ار حو ما نه من   خیالت بس تو دهمخوانه من

من و در پیش ... دیوار تو روییم   ترا روسوی دیگر نیست سوییم

چو جان هر لحظه در پروانه گردد   صبا تو ... تو آرد مار گردد

بمردن دیر بود زآن روی است   گرم جانستی نبود رویت

١٠ نسیم گلشن کز جان فزود ...   تو آن گلشن تصور کن که چوست

غمت مردود می نگیرد ملارا   که کا دو ... یه این ... تلارا

چو شد کاویده ... ماد بها م   رساند مرد دشمن نقد جام

چو لشکر ... ار غم این شخص شالیس   چه سود م مالش دیبا سالیس

نگرما چون تو دآن جانِ مهجور   که دورار دیدن رویت بود دور

١٥ نگه بے رویت ارین چشم بد حو ...   جهان خواهم که میم هم بدان رو ...

٧- در پیشت ساز حح ... = ر پیشت ع ١١- میگیرد ساز حح دعصا ع = میگردد
حح ع = غمت دو ا سمه میگیرد ... ١٢- ساند مرد ... ١٤- این جان ... سا -
١٥- ار این چشم بد خوے ساز -

ترا صد سرمه کش هر شب درآغوش | مرا خود سرمه از نرگس فراموش
تو چوگان بر کشیده گه بزر و گه زرد | نیازم من برابر دو ... ئه کرد
تو هر جانب کمند انداز بر صید | مرا پا از کمند خویش در قید
تو در مجلس نشینی شاد و خرم | من اندر کنج دیواری خورم غم
۵ تو در بستان گل و گلزار در پیش | مرا در بیت و دیوار در پیش
تو خوش خوش می خوری با جام مقبل | خورم من هم ولی خونابهٔ دل
به بانگ چنگ و نی تو مجلس آرای | من اندر بزم غم نالنده چون نای
نثارت لعل و یاقوت گزیده | نثارم لعل و یاقوت دو دیده
تو رانی در بیابان باد پا تند | من آرامم بگوشه خنجر کند
۱۰ تو صید افگن بهر صحرا و هر کوه | من محبوس در زندان اندوه
تو آنجا میزنی پیکان بنخجیر | مرا اینجا بر سینه میخلد تیر
دلم صید تو با صد گونه زاری | تو در دنبال شاهین شکاری
ترا هر سو بجولان ره نوردی | بدنبالت دوان جانم چو گردی
چو هر سو سرمه از گردت برد باد | چه باشد گر ز چشمم من کنی یاد
۱۵ چو گریه شسته چشمم را سیاهی | کنم لابد ز گردت سرمه خواهی

۲- وسمه هم کرد سا ۶- تو- مه خوش میخوری سا = تو خوش- مه میخوری حج ۸- از دو دیده سا حج
۱۰- منم محبوس سا = من محبوس سا سا حج حج د ادع ع ۱۳- دوان حج حج د ادع
= روان ع ۱۵- عذر خواهی سا = سرمه سای ب

یس ار دیبـاچۂ نامِ الٰہی — کہ آراید سپیدی و سـ یاہی

راندہ و ہِ جُدائی قصـہ راندہ — سرشُئے نامہ حوں دل فتا دہ

سوکِ خامہ خاریدہ سـ ہر ریش — حگر ہا ریحت ـ ریروں رحد میش

کہ اے یارِ وفـا دارِ جفا کار — جفا نامں وفایت یادگر یار

۵ جفائے کر دُئم شد سدِ جاں سُست — وفائے عمر میدانم جوار تُـ ت

تو ما یارِ دگر گرفتہ وفا کوش — خیالت اروفا نامں ہم آگوش

وفـا را اگر میدا لی شمارے — بیامور ار خیالِ خویش یارے

شُدے نامں تو کے یو ند حوا ہی — کہ ہم شاہی و ہم ور ر بدِ شاہی

ہ رود آید صحت سرفـ مداری — ہ دردام اُفتد آساں شاہاری

امں و شبہا وفـ یادِ جگر سور — شبِ جو درار آہِ جو د کرـ ہم رور

ہ شام را چراغِ آشـنائی — ہ صبحـ را اُمیـد رُوشـنائی

ہ دولت سایہ اندارد بریں مور — ہ آں ناروکہ با دولت کہم رور

تو در سرحِ شرفـ من در و نالت — تو در حوابِ حوش و من در خیالت

توشبہا روبہی بر سرـ ر گل وام — مرا بستر مغیـلاں زیرِ اندام

۱۵ ترا در آئینـہ مہ رویاں طـرہ تیر — مرا آئیـنہ دیداں یـ سر پہیر

۲- سرشُئے نامہ سا سا حچ حو اساد ع۲= سرشُئے نالہ ع ۴- وفایت پیش اعیار حچ ۷- میدالی سا سا
سا حچ اف ع۱۰= میداری دع حچ ۱۱- چراغے رآسائی سا حچ دع۲= چراغ ار آسائی ب حچ
= چراغ رآسائی ع ۱۳- با خیالت حچ د -

دلیکن از دست یادم آه و صد آه — که نقشِ بوسه بر هر جا بدان راه

خوش آن رخشی که نعلِ روشنش بود — زمین را عینِ عزّت داد هر جا

فلک زین آرزو میمرد کاش — هلالم نعل بودی در تهِ پاش

بدینسان پیشِ دل چون ناشکیبی — گهی عذری نمودی گه عتیبی

۵ گه و بیگه همین مشغله بجان داشت — زبانه داشت در دل نز زبان داشت

همه روزش درین گفتن گذشتی — شب از گریه بدر سفتن گذشتی

نگنجیدش چو در دل قصهٔ درد — سرِ خامه ز خونِ دل سیه کرد

عنوانِ نامهٔ دلربائی که عذرا بود سوی وامق خویش

بنامِ آنکه نقشِ خوبرویان — نشاند اندر خیالِ مهرجویان

۱۰ چنان آراست هر یک را کمالش — که مقناطیسِ دلها شد جمالش

ز کانِ عشق گوهر داد دل را — وزان پیرایه زیور بست گل را

یکی را شمعِ دل آرد شد افروز — یکی را ز آتشِ هجران دهد سوز

بحکمت گشته حکمش کار را نز — نه زینش سود و نز زانش زیان نه

بس آن به کادمی در نیش و در نوش — سپاسِ حق نگرداند فراموش

۱۵ زهی اقبالِ آن جانِ پر اخلاص — که بخشند از سپاسش خلعتِ خاص

۱- ولے از دست س۳ ۲- خوش آن رخشی که د ح ع ح۲ = خوشا رخشی کہ ع ایضاً صدیے ب ۵- زبانه داشت برلب ح ح۲

۷- سرنامه ح۲ ایضاً زخونِ دل س ح ح۲ ب د ع۲ = زدود دل س۲ س۳ ۱۳- کار را نز ح ح ع ح۲ د حاشیه

= کاردان ع ۱۵- آن جانِ س ح ح۲ ب د ع۲ = از جانِ ع -

ترا با داحسرام آن تنکرد سے — کہ بے بوتی رلبهایق بیایے

مرا با داحسلال اندوه حوردں — ر عیرت لقمۂ چوں کوه حوردں

روا باستد کریں بحتِ رمیسده — توساعر نوشی و من حونِ دیده

دراں مگر کہ تو صاحب کلاہی — کہ من ہم دارم اندر حسْن شاہی

۵ ترا گر حیتر رر بالاے ماه است — مرا ہم گرد بر حیترِ سیاه است

مرا دل ده کہ بیدل ہسم تو کردی — گره مکتا کہ مشکل ہم تو کردی

گرار رو بتو ریگی سیم ار دور — تماشا را ہمیں بس بود شور

ورار بویم گریری ہم بحوستم — کہ تو عطار و من ماہی فروستم

رگل بوئے پیار آید۔ کسے را — کہ بر کیلکے گزید کرے گسے را

۱۰ برامله کبن بماید رعم این حتک — حوئے انگوره به ار حرمنِ مشک

درآں روری کہ ماصد گوبه شادی — سے را تاجِ رر بر سر مهادی

دراں حولاں کہ ایں گرد بت آلود — کہ ماه و رہره راں کاهش بیاسود

فروعت در کداین حاک پیوست — کہ ار در یوره خورشید و مه رست

سُلے حوں شد دلم ار رشکِ آں حاک — ہم ار حوں دلِ حود شو میش پاک

۱۵ بہ ری اقبالِ آں حاکِ ں افسوس — کہ لعل توست میسر دراں بوس

۲- عیرت لقمۂ؛ شاحر حرا، ب، دع؛ = ز بس عیرت عمے، وع ۱- رعفراں پنک، ب، ترا الیضاً؛ احرس شاحرا، د = یا حرس حرع؛ = ارحرس، ص ع ۱۲- سالود ب، شاحر = بیالود ع؛ = بیفر و د شا، ب = بیالود ح؛ = بیاسود ع د ۱۳- حو شید و مه حست حر؛ ۱۵- برآں بوس، شاحر حرا، ب = ر و بوس ع دع؛-

هنوزم ابروان محکم کمانند — هنوزم چشمها پیکان فشانند
هنوزم نرگسِ خونریز مست است — هنوزم زلف کافر بُت پرست است
نیازد دست آفت بر جهانم — نیابی تهمتِ فتنه بخالم
لبم هم شیرهٔ تنگِ نبات است — رُخم هم چشمهٔ آبِ حیات است
۵ خریدارِ من ار با این نکوئیست — ندارد رغبتی از مهر جوئیست
بهمدش با وصد زیبا رُخِ عهد — هم از دامانِ پاکِ من مراهد
صدش خورشید و ماه از پیش و از پس — خیالِ او مه و خورشید من بس
دگر راهش که کردی غیرت افگار — زدی پیشِ خیالش نالهٔ زار
کهٔ ای زانِ من و زانِ کسان هم — نه شاهِ من بلکه سلطانِ کسان هم
۱۰ چو شمع از رشکِ جانم میفروزد — زشمع کو بهٔ بالینِ تو سوزد
چو دل زو کز تو سوز و سوزِ جان دید — کسی کو با تو سازد چون توان دید
زبیخوابی همه شب چشم من باز — تو با همخوابهٔ خود خفته در ناز

۱۔ پیکاں فشانند س، ح حرع = پیکاں نشانند دع ۳۔ نیازادہ است آفت را ۳ء = نیاز داست آفت را سحر د = نیازدست آفت برع الیضاً سار وہیں فتنہ است خالم سا = بناتہمتی فتنہ است خالم س = نیاہمنشینی فتنہ خالم = نیابی ہم تہی از فتنہ خالم ا = نیابی ہم تنی فتنہ است خالم حر = نیاید تہمتی فتنہ بخالم د = نیا ہمتی وفتنہ خالم ع = نیابی تہمت فتنہ بخالم ع = نیا ہمتی ا رفتنہ خالم ح (حر میں یہ شعر نہیں ہے اور ء میں یہ مصراع پڑھا نہیں جا سکا یہ تمام اختلافات اگرچہ بظاہر غلط معلوم ہوتے ہیں مگر ان کو اس لئے درج کر دیا ہے کہ شاید ان کو دیکھکر کسی کا ذہن صحت کی طرف منتقل ہو سکے) ۵۔ در مہر جوئیست حر ۹۔ سلطانِ خساں ب ۱۱۔ چو دل کو از تو سوز دس ء ا = چو دل پیش تو سوزد ۳ ۱۲۔ خفتہ در ناز س ح حر حر د ء ع = خفتہ با ناز ع ۔

وزاں سوی دگر معشوقِ طناز ‌ ‌ ‌ بخوں خوردن درونِ پردۂ راز

شب و روز از هوای دیدنِ یار ‌ ‌ ‌ چو چشمِ خود دژم چوں غمزه بیمار

ازاں موی که بودش هدیه دوست ‌ ‌ ‌ نگنجیدی بسانِ موی در پوست

دراں حلقه رقمِ بر یار دیدی ‌ ‌ ‌ بجای سرمه در چشمش کشیدی

۵ دراں سودا که دلکش داشتی هوش ‌ ‌ ‌ چو طفلی کو کند سبقش فراموش

چو آں موی کمند و تاب دادی ‌ ‌ ‌ ز مژگاں شانه کردی آب دادی

همه روز آں شبِ دیجور بر دوست ‌ ‌ ‌ چو دیده ظلمتِ پُر نور بر دوست

گهش خونریز و شور انگیز خواندی ‌ ‌ ‌ گهش دلبند و جاں آویز خواندی

نهانی گفته بود آں محرمِ راز ‌ ‌ ‌ که زانِ دیگراں شد یارِ دمساز

۱۰ بشادی با عروسِ خویش بنشست ‌ ‌ ‌ عروسانِ دگر بگذاشت از دست

مهِ گوشه نشیں زاں داغِ جاں کاه ‌ ‌ ‌ همی بود از دروں کاهنده چوں ماه

غمِ دوری نه بس بودش جگرخوار ‌ ‌ ‌ برآں غم گشت غمهای دگر یار

یکی آتش می نشاند از چشمِ خونریز ‌ ‌ ‌ که سوی دیگرش زد آتشِ تیز

تواں خوردن بسینه دور باشی ‌ ‌ ‌ که نتواں خوردن از غیرت خراشی

۲- چو غمزه خود دژم چوں چشمِ بیمار ح۲ ۵- داشته س ح ح۲ د ع۲ = داشتی س۲ س۳ ع ایضاً سبق ساز د س۲ = سبق کرده ع۱ = چو طفلی کند درس. تم فراموش ح۱ = چو طفلی کو کند سبق فرموش ب (امیر خسروؒ نے ہمیشہ سبق کو ساکن الاوسط باندھا ہے۔ سوائے ان اختلافی نسخوں کے یہ لفظ حضرت امیر کے کلام میں متحرک الاوسط میری نظر سے نہیں گذرا مگر ایک جگہ یعنی صفحہ (۱۵۶)

قرابه کزوی از لب می فتالی | شده از دیده فتادی لعل کالی

چو بودی گاه نقلش ناصد افسوس | ردی بر خاتم جانان بی بوس

گرفته بر کف آن انگشتری را | بیاد آن دهن بوسیدی این را

گه آن انگشتری بر دیده سودی | نگینش را نگینی در فزودی

۵ گهی زان گوهر گم گشته از دست | گرفتی در دهان چون خاتم انگشت

بمجلس دیده همچون ساغر می | بخلوتگه چو در آتش درون نی

به محرم حرف غم و دردی و روی | به مونس حرکتالی و سرودی

گهی از لیلی و مجنون سخن راند | گهی افسانه مهر و وفا خواند

صف اندر صف پرستاران مهوش | دلش هم با خیال ماه خود خوش

۱۰ عروس یار کش گرچه نه بر بود | چه میدون دلش جائی دگر بود

کسی کش دل گرفتار هوائیست | مه دیگر بچشمش اژدهائیست

اگر صد روی خوب آید فرا پیش | کجا ماند چو روی دلبر خویش

باغ ار صد چمن در پیش باشد | نه همچون گلعذار خویش باشد

چرا گل دامن از بلبل بچیند | که هر دم رنگ گلی دیگر نبیند

۱۵ شلی کش هر دم از رشکی وروست | حدیث عاشقی از وی دروغست

پریشان عاشق اندر ناصبوری | همش دوری و هم وصلش صبوری

۴ـ انگشتری ح حرج اد ب = انگشتری ع ۱۶ـ پریشان ح ـ

اگر تو عـ اشقی آتش کن آشـ ام | که در شهر بـ همه کس خوش کـ دکام
بکـه کش روز پـ تا این سینه سوزی | فزون باد و مرا هـ م باد روزی
ببازی چند بیرون ریزم این راز | بسر حرف حدیثش خود شوم باز
چنین خواندم درین لوح نهـ انی | که عشق افزا بود آن لوح جـ انی
۵ که چون دوران چرخ از بیوفـ ائی | فلکند آن حـ دو عاشق را جدائی
شـ آمد باز از انجـ ا با دل تنگ | بسنگین حجره شد چون لعل در سنگ
از آن پس یکزمان بغـ م نبودی | زدی و مهـ سرود دم نبودی
گه شوریده در ایوان زنشـ تی | زخون دل در ایوان نقش بـ ستی
گه تنها بخلوت حـ انه بودی | زسودا پری دیوانه بودی
۱۰ نهـ اده روی بزانو با دل تنگ | زگریه بستی آن آیـ ـه راز نگ
گهی بیرون شدی بر عـ زم نخچیر | زآه خود زدی بر آهوان تیر
زدود دل بطان را زاغ کردی | زدم برران گوران داغ کردی
بمیدانش غبـ ار دل بهـ ر سو | گه چوگان زدن سرگشته چون گو
شد روز انده و تیمـ ار یارش | نه در شهـ ر و نه در صحرا قرارش
۱۵ وگر دو قت زعـ م کردی بمیل | زخون دیده راندی بر زمین یل

۲- فزون بادش ع ۷- وزان پس حج ۱۰- آئینه را رنگ حج حج ب ۱۳- زهر سو
۱۴- انده تیمار یارش حج حج ع ۱۵- اگر و قت حج د، ایضاً بر کردی زعـ م میل د ا-

نگہ کن تا چہ باشد مشکل این کار | تو با او خفتہ و من بر تو بیدار
مرا دل سوی بازوی تو مائل | ترا با دیگری بازو حمائل
دو حرزین عنبرم ز درد سرنہ ام فرد | کہ زیر آں سرست بازو کہ ندرد
سری کورا ازاں بازو خنم آید | چہ باشد گر دریں بازو بہم آید
۵ دگر آں سر ازیں بازو دریغ است | کم از موی نہ آخر مو دریغ است
گریزانست جان من تمندم | ز ہر بفرست موی تا بہ بندم
زمشکیں موی تو با بوی سازم | چو گشتم موی ہم با موی سازم
تو ہر نام اگر ناری بہ یادم | من اندر دل ہمہ از نام تو شادم
چو باہم صحبتاں رانی مرادی | فرامش گشتگاں را کم زیادی
۱۰ چو بخشی آشنا را بوی عودی | بہ بیگانہ ہم آخر کم زدودی
دل از ہمخوابہ نوری شاد بادت | طفیل او ز من ہم یاد بادت

صفت داغہای جدائی کہ دو دوازنہا دار دو آتش زدہ فراق بر آوردہ

مبادا آسمان را خانہ معمور | کہ یاراں را ز یکدیگر کند دور
۱۵ کشاید عقدہای مہربانی | برد پیوند صحبتہای جانی

۳- ایں سرت ح۲ د ب ۵- سری کورا دراں بازو ح ۸- یہ شعر صرف ح۲ سے لیا گیا ہے- باقی نسخوں میں نہیں ہے ۹- ہم زیادی ح۳-

برفتن رو بخوزستان نهادم — غلط رفتم به ترکستان فتادم

چنین است آسمان را سیرت و کیش — که حلوا خواهی و سرکه نهد پیش

طربنا ار در دل بسی نار رساند — زمرد گوید و مینا رساند

اگر ماه است حضرت من دگر حور — چه کار آید چو تن جفت است و دل دور

۵ بساتین کان بهشت خرم در عطر سائیست — درون دل بصد منزل جدائیست

اگر خود صورت باغ بهشت است — چو میل دل بسویش نیست زشت است

دلم را چون ز سرو خود بهار است — مرا با سدره و طوبی چه کار است

چه سود از زهره و پروین در آغوش — چو دور است از برم ماه قصب پوش

به حلوائی که نبود میل چندان — گلو نپذیرد آن بخشش ز دندان

۱۰ وگر گرم است با نار ترش تاب — هم از یاد دوست آید در دهان آب

بقدر آرزو زیبا بود خورد — بنا باید ز رغبت چون توان کرد

چو در شد دوستی در مغز و پیوست — دگر در مغز چون او کی شود دوست

نه یکدل درد و دلبر کند گم — نه در یک دیده در گنجد دو مردم

مرا یاری که در پیش است رویش — بیاد دیگری رغبت کنم بسویش

۳- طرب کت ب ح۲ = طرب را س۲ الیهما زمرد گوئی ح — ۷- خود کنار ست ۹- آن بخشش ز دندان
س ر۲ س۳ ح ح۲ ح دع۲ ع۱ = ار بخشی بدندان ع = گلو بندد و هر بخشش بدندان د۱

۱۰- وگر گرم است س۳ ع

۱۲- شود دوست س س۲ س۳ ح ح۲ ح دع۲ د۱ = بود دوست ع

چو گشت آسوده آں گلہائے سیراب | دراں آسودگی رفت ــ ـہ در خواب
صنم در خواب روئے خسرواں دید | خسرواں ہرچہ در دل داشت آں دید
نخست از خواب خوش وا خواند تیر | رخ و رستید ش گرد ــ دل رمہ پیر
ہماں ماہ جو دست در دل بستہ | ہماں مہر ش در آب و گل بستہ
۵ چو تنگ آمد ازاں فردوس پر حور | ازاں حور وازاں فردوس شد دور
مجلس رفت و مطرب را طلب کرد | ز دل سوز دلش آہنگ لب کرد
ز روی شعلہ جو دکرد روشن | کراں پردو و شد ایں سبز گلشن
نوا زں راں دم اعالی بروں رد | کہ رو د حشک بربط موج خوں رد
تو گوئی بود در حمہ نشتر تیسہ | کہ از رگہائے بربط گشتہ حور یر
۱۰ چناں گشت ایں عزل راں رحمہ در ساز | کہ ہر جانب رواں شد خوں ز آواز

غزل از زبان عاشق

فراواں دیدم اندر دورِ ایام | نہ آسانست دل را یافتن کام
جہاں ہر حیلہ پیداری بداد | زمانہ حسرہ دعا ناری بداد
فلک میں چوں ہمی راحوں دعا داد | کہ رنجا ہم مود و گنبد نا داد
۱۵ آما ای فلک دم تیر و تفت ــ دیر | آما ــ ح دگر بردش چہ ــ تدبیر

۲- آنچہ در دل حج ۷- گشت سح حج حج ۳ ع ۲ د = شد سا ۲ ع ایضاً ایں ۳ حج ۳ ع ۲ د
= آں حج ع ۱۰- رحم حج ح ایضاً چکاں ۳ حاشیہ-
۱۵- وتقدیر ۳ ۲ = تقدیر حج ب حج ۳ ع ۲ د-

بران دیباجه صنعِ لایزالی / نوشته آیتِ فرخنده فالی

برخ هنگامهٔ بستان شکسته / بلب بازارِ خوزستان شکسته

دو زلفش مشک چین را خون و پیوند / دو لعلش توأمان همشیرهٔ قند

دو چشم شوخ نه خفته نه بیدار / غلط کردم که نه مست و نه هشیار

۵ مبارک صبح از رویش دمیده / گزان چون صبح مه دامن دریده

نمکدانی به تنگی چون دل مور / نمک چندان که در عالم فتد شور

از او بوی گمنده طاوسِ بهشتی / هزار آیینه خود را بزشتی

بمهر سرو بر جمال افروز بتان / چراغِ خانه و شمعِ شبستان

دو صد فتنه بوزارت دار رویش / هزار آفت بنیابت دار مویش

۱۰ زخوبی ناید بران رخسار دیدن / تو گویی خواست آب از وی چکیدن

ببازارِ مشتری آن شکل دیدی / فلک بفروختی نازش خریدی

نهان در شرم چون لولو بدریا / بگوهر غرق چون مه در ثریا

همه گوهر بسزای تاجِ جمشید / چراغ افروخته از شمعِ خورشید

شدانده جلوه چون خورشید افلاک / عروسِ پاکدامن در حجلهٔ پاک

۱ - آیتم ع ۲ د = آیهٔ حج ع ۲ - خون و پیوند سا حج ۲ د = خون پیوند سا ۳ ع ۲ د ع ۹ - وزارت رأنِ حج ۲ = وزارت زارع ۲ ۱۰ - گه خوبی باید سا حج ۲ = زخوبی ناید بر سا حج ع ۲ د = زخوبی ناید سا ۳ ع

۱۲ - چون گوهر بدریا د ۱ -

برج تو رہم نیک اختری را — عُطارِ وحفت گشتہ مشتری را

دَست دُرحدی وکیواں ہمدراں برج — برجِ ماہ راس آراستہ دُرج

رتب یک پاس ساعت زہرہ راود — مہ ورھ رہ تترف یوید مسعود

کہ ساہ آمدمُت تکو معسر — دروجوں ماہ دست دمشکو معطر

۵ سریر برادرجِ ماہ ردہ — مھتی حورست یدرا ارراہ ردہ

بہادہ کرسئِ برگوھریں فرق — کہ بود آں ہمسرِ ہمپایۂ عرش

برآں کرسی نشست ارہم شاہاں — جو رجیح آفتابِ صبح گاہاں

جیاں دربارشِ آمد گوھرو دُر — کہ گردوں خواست تا دامن کند پر

زگوھربار ریاں راتہ پارہ — تدا ادرآلہ پا گہرسا در

ا گہرہائے کہ ہریک راز امید — ق نصد حونِ جگر پروردہ خورشید

فتادہ ہرطرف بے قیمت وخوار — جو آبِ چشم عاشق بردرِ یار

ہمی باریدسیاراتِ پر نور — کہ ارار ینقِ مستد اگماں دور

مناط یردہ راارینق برداشت — شان را آفتابِ خویش برداشت

پدید آمد جہ کا بدرنط بارہ — دلِ مہ یان ستدراں ماہ پارہ

۱۰ نمودار جلوہ چوں ترخیس در قوس — میں دیساحہ حوراںِ فردوس

۲- برج ماہ ح ۵ - سریرش ۹ - ہمسر وساع ح = ارترف = درترف

= ہم سرف ح = سرو ہم دع -

بروی باغ باران بهاری ‌‌‌ نثار پاشی و مروارید باری

بهار از لاله و سوری بگلشن ‌‌‌ نثار بسته بپای سرو و سوسن

ز رنگ سبز و تر شاخ نگون سر ‌‌‌ چو ابروی بتان در وسمه تر

بصد گلگونه باغ آراسته روی ‌‌‌ بمشک سوده سنبل بافته موی

۵ خرامان در چمن خوبان تلاوت ‌‌‌ گشاده چشمه‌ها بسته را آب

ز عشق پای خوبان نرگس مست ‌‌‌ نهاده چشم خود را بر زمین پست

بتی کو سوی بستان راه کرده ‌‌‌ میان چشم نرگس جای کرده

ز غنچه هر که بگشاده دم مشک ‌‌‌ شده از بوی تر چون نافه خشک

بنغمه بلبل و قمری خروشان ‌‌‌ سر افگن گشته هر سو سبز پوشان

۱۰ ز مرغانی که گشته ارغنون زای ‌‌‌ نمی آمد صبا را بر زمین پای

درین ایام کردند اختیاری ‌‌‌ که بنشیند گلی با نوبهاری

چو یکشنبه که هست آن روز خورشید ‌‌‌ فلک را داد بر کف جام جمشید

مه ذی القعده در ذی الحجه زد دست ‌‌‌ چو ماهی در کشید از نیمه شست

شب غره دوشنبه بامدادش ‌‌‌ همان سالی که اول رفته یادش

۱۵ سعادت برده مه را در شب گاه ‌‌‌ قران سعد کرده زهره با ماه

بسر تاج شبستان خورشید را هم ‌‌‌ شده مریخ در خرچنگ پر کم

۴- تافته موی رحم ۱۲- برکشید

چہ اُفتادار فلک برآدمی راد — کہ ہمادا درآں گردں چو افتاد
اگر سگے فت برتیتِ مور ۔ — اراں تہ کے حمد جوں نیست روئے
جو بادی لتہ را بر یادار حا ۔ — ساداں راکجا بات تو دیا ۔
بہ تندی میگریز دبحر ۔ ام میتی — عیاں بحت جوں یتیم سوئے جویق
۵ بہ دولت سایہ ادار دریں مور — بہ بحتِ آنکہ یا دولت کہ ۔ م رور
بیارد دولتت جوں یاداریں حس — تو دولت راں کہ مارا یار توسں

صفتِ نگار بستنِ مشاطۂ نوروز دستہائے نازکِ گل را ونمایش کردن نوبراں اوصاف از پردہ ہائے حریری در جلوہ گاہ شاہنشاہ مشرق و مستورۃ العصر ستر فی استار النور خالدۃ

۱ چو گل درجلوۂ بار آمد ارستاح — کتادار گوشہ نرگس حیتم گستاح
ہوائے شد چو آعار جوانی — سراوارِ نشاط و کامرانی
نسیم صبح جوں مشاطۂ پرکار — بریورستِ جواناں گلزار
بسرح وسرو رورطرب رائے — عروساں چمن را یکر آرا ۔

۱۔ ہمادسا ۳ح دع۲ = ہمد ۳ح۲ = ہمادع ۴۔ یہ شعر ہمارے نسخہ میں اسی طرح لکھا ہوا ہے ۸۔ راحوں
سحم ارجویں ۳۔ ۵۔ بحت آنکہ ۳ت ح ح۲ دع۲ = بحتے آنکہ سا ۳ع ۹۔ سمہ مشرق ح۲ = سمس مسرق
سہساہ سرق ع۲ ۱۱۔ نساط وکامرانی ح ت
۱۲۔ پرکار ۳۱ ح ت ح۲ دع = رکارع۲ ۔

پاسخ از لب معشوق

گذر کن ای صبا سوی بر که دانی — بگو از من بر آن روی که دانی

که ای ببریده از دیرین پیوند — نه از نعمت نه از نوگشتن خرسند

ترا خوش باد با همدم نشستن — مرا از دولت و عزت هم نشستن

۵ چو با همدم نشینی شاد و خرم — نمی یاد آری از درماندهٔ هم

چو آن سرو بلند آری در آغوش — مکن زین کاه برگ خود فراموش

بشادی خرمی تو با همدم خویش — حوالت کن بجان من غم خویش

تو تنها باش با یار آرمیده — که من پاس تو می دارم ز دیده

من هر شب از دیده خون فشانم — بس است این از تو مزد پاسبانم

۱۰ اگر من دور ماندم از جمالت — خوشم نیز از کرشمهٔ خیالت

تو هرگز نام اگر ناری بیادم — من اندر دل همی از نام تو شادم

وگر صد رخنه از جورت بجان است — بجان تو که مهر دل همان است

ندارم گر ز من تنگ آمدی ننگ — که تنگ آید همه کس از دل تنگ

ور از من دل گرفتی نیست مشکل — ز غمناکان بگیرد هر جمله را دل

۱۵ جفاها هر که می آید ز تقدیر — چو من شادم بدانم چه تدبیر

۸- بدیده ب ۹- دُرفشانی سا حر۲ ۱۱- هرگز نام ۔ ۱۳- ندارم سا۲ سا۳ ب ع۲ د حر۱ = ندانم گر زمن تنگ آمدی تنگ ع ۱۴- دل گرفته سا۳ حر۲ ۱۵- اویم سا۳ —

اگر وا ام علامے راشو ، ر ویق | رسد سجده کناں اقسالم اریتیں
چو گردم جیا کری را کار و ما ۔ ، ، | دو و فتح ار سر و دساحتہ یائے
ر دولت ہر چه گیرد درصه ، ایسر | مہیا گر تہ سروں ارصه ، یسر
چه سودایں حملہ چوں یار آں من نیست | دل دیوانه در ... ماں من نیست
۵ حیال ار حوں من پرورده گر تہ | دلم آواره وحساں کرده گستہ
ر دلر ... ی که دارم کار مشکل | بدلسدی و گر نکتا یدم دل
نہ ہمدردی که ما او را ر گو یم | نہ ہمرا ری که را رش با ر حویم
ر تا ده در لطر صد ماه پاں | یکے در دل میکیحد چسں حیا ں
ہرارم سده بار لیے چو ر سحر | یکے دلسدِ من مو و چه تدبیر
ا ہراراں تربت اندر کام جام | حراں تربت کہ من راں رنده مام
ہمه شب بر تنم حاراست ہر مو | مغیلا لست قا قم ریر پہلو
چو من سے ار حورم آگہ نه ار حواب | چه حارم در تہ پہلو چه سحاب
دل ہر کس بحاں من بیدل ولس | ہمه کس باس و من مانده بیکس
ہمه دلجوی من گستہ دریں غم | دل گم گستہ را حوینده من ہم
۱۵ مدام تا کحا اسحامد ایں کار | حدایا صد ... رآرمی ید بدآر
چو ریساں در دِ یار ار دل بروں اند | ار و ہم میں حویش ایں غم فرو حواند

۵ ۔ پروردگستہ ع ۲ ایضاً حاں پُردردگستہ ع ۲ ۱۲ ۔ حورم ح ۲ = ۹۵ م ح ع ۲ دع ے

جہاں تند انگ بسم اللہ سوئے ماہ — کہ گفتہ ، احتراں الحمد للہ
زحل چوں ہندوا رزہ خاک میرفت — فلک بروے ہزاک اللہ میگفت ،
دواں پیش براقش خسرواں شاد — جو گلہا ، ہ پیادہ در رہ باد
بحدہ تیغہا چوں برق در میغ — بعطسہ آفتاب از حسدہ تیغ
۵ غبار پہا ، بہ رزیں گوہر آمود — لمع جسح راکردہ زرا ندود
بگرد ش تیغ وحصہ بستہ رستہ — رہ چشم بدار یو لا دلستہ
توگوئی گرد ش از تیغ کرتہ یاد — بگرد لالہ سوسنہا دمیدہ
طبقہائے زر ویا قوت گلگوں — جو رو ، عاشقاں درگریہ چوں
زمیں در زیر لولوئے حطرناک — توگوئی ژالہ باریدہ است برخاک
۱ ندمیاں کاپردش یاری گر آمد — ما یوان الیحاسے در آمد
برآب سدرہ وطوئی ہمالش — نشست اندرمیاں چار بالش
فلک حیراں زر یبائیش ماندہ — گہش برپایم گہ تاحت فتادہ
مدور حلقہا ، بہ آسمانے — نلک درحوادن سبع المثانے
ترتیب آیجاں کا قبال میخواست — نشستند اہل اقبال ازچپ و راست
۱۵ جہاں صدر آں شیخ آسماں قدر — جہاں دُر معنی ریخت از صدر

۳ - زرپر باد ف ۶ - دستہ دستہ سا سا ف ۱ - کاردش سا حج ف = ایردس حج حع ۱۱ زآب سدرہ عجا حج ع = زآب سدرہ ع د ۱۲ - کس سا سا حج د حج ف ع = گیے ع ۱۳ - فلک سا حج د حج ع ۱۴ - اہل دولت سا د حج ۱۵ - جہانے از سمانے ف -

میانِ ذوقِ بی پایانِ دل شهر | شمارِ سال داده از طرب بهر
گشاده گویم این تاریخِ ابجد | بسالِ یازده از بعدِ هفصد
بروزِ چارشنبه سه و بیست | ز روزه خلق اندر بهترین زیست
قمر در قوس چون بادر خواست کرده | کمانِ خدمتی را راست کرده
۵ عُطارد با زحل در جَدی همدست | چو هندو بر سرِ بُز تیر در شست
ذَنَب کو هم بپرّاید شان گرفته | دُمِ بُز همچو درویشان گرفته
کند تا سبزها در خاک را تر | بدلو افگنده گردون چشمهٔ خور
بماهی زهره کاندر زیر گشته | برودِ خشک ماهی گیر گشته
گرفته برّه را برجیس در پیش | که بر سلطان برد قربان درویش
۱۰ بثور انداخته مریخ بارش | مهیّا کرده از پروین نثارش
سعادت راس را بخشیده مایه | نشانده بر سرِ مریخ پایه
تهی مانده بسی برجِ دگر ز اوج | که پر گوهر کند سلطان بیک موج
چو زینسان شد شمارِ آسمانی | ق | بفرخ ترزمانِ کامرانی
شه و شهزاده شمس الحق که جاوید | جهان را باد چون تابنده خورشید
۱۵ برآمد بر کمیت تند و پر جوش | چنان کز دورِ او شد چرخ بیهوش

۳- خلق ب حج ۵- بر سر بز و نیزه در دست ساع۲ = بر سر بز و تیر در شست ـ ست۳ = بر سر بز تیر در شست ـ ب حج۲ = بر سر بز نیزه در شست ـ ۹- فرمانِ درویش سا سا۲ دع۲ حج۲ -

زخالِ چون سرشته بر دُرجِ مرجان — بیک گنجینه داده شرحِ صد جان

زابروها که قربان گشته جانها — دوگان افگنده در قربان کمانها

زابروها که مانکش گشته زین سو — بر آن جانب کمند افگن ز گیسو

دو گیسو گردِ هر یک پیچ کرده — چو ماری گردِ صندل پیچ خورده

۵ خیالِ زلفشان در جانِ یاران — چو شام اندر خیالِ روزه داران

کژی در چشمشان شورِ ظریفان — چو کژ بر کژ نشینِ چنگ حریفان

ربوده خواب از بیداران بیکبار — ز چشمِ نیم خواب و نیم بیدار

حجابت داده ابرو را به پیغام — اجازت کرده لبها را بدشنام

دهن‌ها بر چو غنچه گاهِ گفتن — گهی در بستن و گه در شگفتن

۱۰ زنخها بر چو سیب از لعل گونه — نه چون سیب از دورنگ ابرص نمونه

ز زلفها افگنده تا پا دامِ عشّاق — بر آن پا دام بسته ماهیِ ساق

عرق کز روی هر طنّاز میریخت — کرشمه میچکید و ناز میریخت

به نیمه فرقِ سر روپوشِ شفق وام — شفق را نیم روزی کرده با شام

ازینسو داده دل زان سو ربوده — ازینسو کرده جان زانسو درود ده

۱۵ بجز نظّارهٔ خوبانِ مه روی — دگر نظّاره نیز از همه سوی

۲- قربان داده حج د= گشته ۳ ج ایضاً دو ترک افگنده در بازوب ۴- بگیسوب ۴- کو بصندل حج۲
۷- کعبه ج= کعبه حج۲= لب حج د ۸- حکایت داده د حاشیه ۱۱- سرزلفش که باشد ب ایضاً بدان پا
ج حج۲ د ۱۳- نیم دوزی حج۲عا ۱۵- خوبانِ دلجوئے ج ایضاً دگرسوے حج۲-

پری رویانِ ہندی جادوی ساز — زلف کردہ دَرِ دیوانگی باز

لباسِ دیدہ گیری تاں تنگ دام — پری را سایہ بگرفتہ درآمدام

بریشم پوش - بعضے پریاں رو ... — تارِ ریشم دروں در رفتہ چوں موئے

گرفتہ چوں پیالہ تال در دست — ... ارمی کر سرودِ خویشتن مـ

۵ سرود دلکش از لبہائے خوباں — تتا ماں سوئے گردوں پائے کوباں

برقص وجَست خوباں ہوا بار — نہادہ پائے بر بالا- ... آواز

پرندہ ہمچو طاؤسانِ والا — معلق زن کبوتر ساں بہ بالا

بجنش فرقِ تاں گشتہ فلک سای — نگاہِ رقص ... زمیں پائے

ہمہ سنگیں دلاں و سیم ... سینہ — دو رُخ در مہر و دو نرگس بکینہ

۱۰ بجو ر بر حریفاں رحمہ در جنگ — لب اندر آشتی و غمزہ در جنگ

لبے در مستی انگندہ ریا ہا — سیلے تاراج داوہ جاں و ما ہا

گہ رفتن بصد ناز آمدہ پیش — بہر گامی ہزاراں انکہ پیش

بمژگاں سے یکے صد سینہ سفتہ — چہ غم دارد مرا در دیدہ گفتہ

نوازش زیرِ لب تا دست گیرد — کرشمہ ... در رہا کن تا بمیـ ... ـرد

۱۵ بہر جنبک زدن گشتہ جوا- ... — بہم ... حدہ زدن برلودہ جانے

۱- جادوے ساز ۳ج ج۲ ب ع۱ = بارسی ساز س ع۲ = ہندوی ساز ع ۲- تنگ ساں دام ع۲
۴- بردست ب ۷- پریدہ ج۲ ۹- دلاں سم ج ع۱ ۱۱- مستی ج۲ ع۲ ۱۲- بصد چیم ج۲ ۱۳- مرگاں کے
س۲ = مرگانے یکے ج۲ ایضاً دردیدہ مہ س۲ ۱۵- جوانے س ج۲ ع۲ = جا ے س۲ س۲ د

نواگر کاسۂ طنبور حالی	بغایت کاسۂ پُر لیک خالی
گران سر از کدوی خویش طنبور	فرو غلطیده زمست و نه مخمور
یکی تخم کدو سازنده پرورست	کدو خالی و چون خلقی زان کدو مست
برش هم هند گوناگون مزامیر	بجا بهر ابد اشکال از بم و زیر
۵ الاون را رگ از اندام بیرون	کدو بر پشت در گها گشته پُر خون
عجب بین کو کدو بر خود نهاده	ولیکن از چشم خلقی خون کشاده
دگر از برنجیں نام آن تال	برانگشت پری رویان قدّال
دو رویں تن که رو بارو در حرب	چو دو خصم در پارسی میزان هر ضرب
بُرشیده تنکه هندی فغان	شده تنکه زنش چون ترجمان
۱۰ خمیر خام کش بر روز ده پیست	نموده صد دقیقه تجنیست هر دست
عجب رود از کمیں دندان نموده	لبش نی و دهن خندان نموده
ز زهره برده لحن هندوی هوش	شده مرّیخ را ترکی فراموش

۱- نواگر کاسہ ع = صداگر کاسہ ب = صلاگر کاسہ سا، حج دح = صلا گو سا، ع۲ = صلا گو کانسۂ حج۲ - حالی ع سا، سا، حج = خالی ب حج۱ ع۲ ایضاً بغایت ع سا، حج حج۲، نوائب دع۲، سا = نبات سا = نواگر ب (افسوس ہی کہ اس شعر میں ہمارے تمام نسخے تو برتو غلطیوں میں مبتلا ہیں۔ اس کی تصحیح میرے امکان سے باہر ہے۔ تمام اختلافات درج کر دیئے۔ رشید احمد) ۳- تخم از کدو حج۲ (سا، حج دع۲ میں مصرعوں کی ترتیب معکوس ہے) ۴- اشکالِ ہم ع۲ ۵- اولادن سا = الاوان حج د ۷- نام آن حج، ع۲ د حج حج = نام او سا، ع ۹- منڈل سا، ب، حج۲ = دنبل سا، دع۲ حج حج (علیٰ ہذا القیاس مصراع دوم) ۱۰- خام راب ایضاً بر درست سا، حج۲
۱۲- ہنداں سا حج ع۲ حج۲ دع ا = ہندوی ب ع

ز دف آموخته گوئی دو رنگی — که گه رومی نماید گاه زنگی

بهرنگ آدمی هم زیست و هم مُرد — که در هر نغمه هم جان داد و هم بُرد

ترنم زهره را آواز میداد — نواخوان می ربود و بار میداد

برابر هم بر هوا بُرده نوا را — کمند افگنده مرغان هوا را

۵ چو تاره ساز با چنگ — را آهنگ — بره بربسته ده جا تیر را چنگ

ریک ساقش شده مو تار زین بیست — دگر ساقش ز بی موچون کفِ دست

رگ و مو سر بهم بسته دو سُویش — تو گوئی کز سرِ رگ رسته مویش

همه تن های گشته حلقُ و حُلقوم — چو رنگی کار غولی ساز دار رُوم

سیاه و زرد ستاجی طرفه سالی — که رُسته ز آهوسی حیبرزالی

۱۰ دف از دیوارِ چو حصن حصین است — حصارِ چوب و صحنِ کاغذین است

میانِ دستها پیوسته گردان — عجب مانند حصاری دست گردان

چو بر کف کرد دف زن آن سبق را — ساز کرده جگ زده ورق را

زابریشم نوا باریک زاده — بدر چون جو دخلف باریک زاده

نگر در چنگ و بربط ورقِ روتش — که هست آن سر بر رگ زاین فروتش

۱۵ چو رود بربط آواز داده بیرون — بطِ می کرده هم بزم گریهٔ خون

۵- بره بربسته ب = بربسته ج ع۲ عا. ره را ج = بره را س ع۲ د ب = تیر را س۲ س۳ ک عا

۶- تارمین ب = زرین س۳ و ا بست - بست س۳ ج ب = تن - تن ج۲ م۱ ۱۴- این سر رگ وان

ج ب = این سر بر رگ واو ج۲ = آن سر رگ واو ع۲ ۱۵- رود و بربط س۳ ج

بخنجرها ... چوں پرِّ مگس ... / مگس پرّاں دو نیمه کرده ... لافه

برآوازِ دُهل مردِ ... کار / معلّق زن بنوبت نو ... دار

هرآں بازی که بوده آسماں را / بروں افگنده ... ازپرده آں را

سپهر بوالعجب ازهفت پرده / جهاں را دار بازی راست کرده

۵ بگردِ ... دار بازاں بر سپهر دار / شده سرگشته زیں شاهاں چرخِ دوّار

نظر در هر یکی از دورِ رواں دید / که گر نقطه ... حلقه تواں دید

رسن بازاں ... بالای رسنها / چو دلها گیسواں را در شکنها

نه با آں حبلِ پیچاں کرده بازی / که خود بارشته جاں کرده بازی

ز دورت بوالعجب گوی آسماں گیر / بسانِ گرد ... توسن ...

۱۰ زبس کاں گوی بر چرخ اشتلم کرد / سپهر از بیم دنداں خنده گم کرد

فرو برده ... تیغ چوں آب / چو مستسقی که نوشد ... آب

به بینی تیز کز ... خورد / چو آبی کز رهِ بینی خورد مرد

زلعب ... مرکباں طفلانِ غازی / به پشت باد چوں گل کرده بازی

جهاں از ... گراں تن / چو پیل از روزن ... سوزن

۱۵ نموده ... بازاں گونه گوں ریو / گهه خود را پری کرده گهه دیو

۴ - داد بازی ح ع۲ ... = داده بازی ح۲ (اس شعر میں غالب تعداد ہمارے نسخوں کی غلطی پر متفق ہو گئی ہے صحیح لفظ "دار باز" ہے جس کے معنی نٹ ہیں۔ فرہنگ جہانگیری میں یہی شعر سنداً پیش کیا گیا ہے۔ رشید احمد)

۵ - زانساں ب ۶ - از دور س۲ س۳ ح۲ ع = ایں دور س ع۲ = آں دور ح ع ۱۲ - نه بینی ح۲ -

زهی رستان آن شه را جمالی | که بارش شد چون خنجر خانش نهالی
چو الهام الٰهی شاه را گفت | که آن دُرّ سعادت را کند جفت
اشارت کرد تا در گردش دهر | بیارایند یکسر کشور و شهر
کمر بربست در کارش زمانه | بخرج آمد خزانه در خزانه
۵ چنان در نغمهٔ شادی شد آفاق | که در رقص آمد این نه سقفهٔ خوش طاق
بگرد اگرد قصر پادشاهی | برآمد قبه‌ها از مه تا به ماهی
جهان از قبه‌های کارداران | شده چون روی دریا روز باران
بچرخ قبه چندین قبهٔ چرخ | برابر هر دو چون بغداد با کرخ
در اطلس چرخ قبه پیش تا پس | چو دیگر قبه‌ها در چرخ اطلس
۱۰ مرصع پرده‌ها چون چرخ ز انجم | شده انجم دران دُرّ و گهر گم
بهر زردوزی مهر زرانگیز | نظر با صد تعجب دوخته تیز
هر آن کلّه که بر کردند آن را | شد از ابرها بر آسمان را
کشیده تا بگردون سایه بانها | فرو پوشیده چتر آسمانها
مه و خورشید همچون پرّی و حور | بشادروانِ عصمت مانده مستور
۱۵ بهر دیوار نقشه کرده پرکار | فلک حیران درو چون نقش دیوار

۳- تا از گردش س ع۲ ۴- برخزانه س ساحرع۲ ۵- این نه سقفه = این نه حقه حج = این نه سقفه ا حج۲ ۷- روز باران
ب ۸- تا کرخ د. ۹- یا پس حج۲ ۱۰- چرخ ز انجم س ب حج۲ د = چرخ و انجم ع = چرخ انجم حج ع۲
۱۲- هر آن خرگه کا ۱۳- سایه با- نر- آسما نر ب ۱۵- نقشه مانده س ایضاً حیران شده س

دراں کنجی کہ شب بگریزم از جمع — مرا سوز زندہ نبود مگر شمع

کسے چوں شمع با سوزم نسازد — کہ ہم میسوزد و ہم میگدازد

گہے سوزم چو شمع از دود داغ — گہے افسانہ گویم با چراغ

ز سوز دل چو خونم بر زند جوش — ترا خواہم کنم عمدا فراموش

۵ ولیکن چوں تو ئی پیوستہ با خوں — بآساں چوں روی از سینہ بیروں

ز تو خوں گریم و بر خویشتن نالم — شکایت از تو و از خویشتن نالم

چو تنگ آیم ز تنہائی بہر روز — بر آرم از جگر آہی جہاں سوز

ندانم از تو ایں رنج ابد را — دعای بد کنم شب را و خود را

ز غم بر حال خود خندم نہ بر تو — گنہ بر بخت خود بندم نہ بر تو

۱۰ دعا ہا کز پدر جاں کردہ تلقین — ہمہ شب گویم و دل گوید آمین

ز چشم خویش سحر آموزم آنگاہ — فسون صبر خوانم گاہ و بیگاہ

نیاز خویش بینم چوں ز حد بیش — دعا سوی تو دمم افسوں سوی خویش

گر آمد آفتاب من بزردی — چہ چوں ماہ باشد سپہر لاجوردی

مرا بر زندگی گر گم شد امید — ترا خواہم بدولت عمر جاوید

مرا گردون بہ بیزاری داد بر باد — خضر خاں را بسر سبزی بقا باد

۱- بجز شمع ... ۲- با سوزت حج ۶- از خویش د، د حج = بر خویش ع۲ —

۱۰- دعا ہر کز لب ... ع۲ حج۲ = دعا ہا کز لب ... —

۱۴- بر زندگی ... = در زندگی حج۲ د = با زندگی ع —

ز دلت آهنگ نواسازان طلب کرد | نواهای دلش آهنگ طلب کرد

غم دل زین غزل با نالش زار | بمطرب داد تا آرد بگفتار

غزل از زبان عاشق

جمال صبحت ای یاران دلجوی | غنیمت داشت باید از همه روی

۵ که گردون گرچه چشم آمد سراپای | دو مردم دید نتواند بیک جای

ز شمشیری که بربالا کشیدست | بسا پیوندها کز هم بریدست

کجا دو غنچه با هم گرد روی | که هر یک را خزان نفگند سوی

چه بینی رسته ده گل بر یکی شاخ | که هر یک جای نه رنگین کند کاخ

بیک تار رشته شو صد دُر فراهم | ولی در رشته کی مانند با هم

۱۰ نمیدانم که دوران دغا باز | چرا پیوند دو بُرد ز هم باز

جدائی گرچه آمد جان گدازی | شود دشوارتر در عشقبازی

مرا کز مهر خون آمیخت با خون | جدا دارند آخر چون زیم چون

ز من تا رفت سرو راستینم | ز خون یکدم نشد خشک آستینم

در آن برجی که آن مه شد حصاری | سپردم دود دل را پرده داری

۱۵ ز دم موجی ز چشمم خون چکیده | که قصرش لعل گشت از خون دیده

۲- این غزل ح۱ ۸- چه بینی س۱ س۳ ح دع = نه بینی ب = چو بینی س ع۱ ح۲

۱۲- کز مهر س س۲ ، ح ع۲ د ح۱ = گر مهر ع

۱۴- در پرده داری س ع۱ ح۲ = را پرده داری س س۲ ح د، دع

کہ عالم سے تو گر حلد بریں ہست	مرا چوں حلقۂ انگشتریں ہست
دگر راں وادمت ریساں حیالے	کہ دار و دار دہاں من متا ے
نگہدار دگہ بوس بہا م	ہمیں انگشتریں حا ے دہا م
موسی گہ گہ ایں انگشتریں را	ق یدل داری رتعلم ایں نگیں را
۵ اگرچہ سنگ چوں مرجاں سا شد	مثالِ کالشدچوں جاں ساشد
کجا چوں ایں دہاں انگشتریں ہست	کہ آنجا موم و اینجا انگیں ہست
ولیکن چوں بحویتے ۔ ستہ ہست	ق میانِ انگیں و موم یو ۔
بدیں امید جام میتو دستا د	کراں موم آیدت ایں انگیں یاد
چو ھر ہر دو یاد گارِ مہر ماسے	ق رسا ید بدیکدیگر بہا ۔ ے
۱ ؤ داع یکد گر کرد مدگریاں	بطوفاں ہر دو غرق و ہر دو بریاں
تنا ماں گشت رالسو ماہ رہد	وریں سو بار گشت آں مہدیِ عہد
پری چوں بر پرید و رفت چوں باد	سلیماں رادہ را دیوانگی راد
توانی داشت آں ف ہر بد جمشید	کہ بار آر و سلیماں وار خورشید
ولیکن چوں سلیماں لو د رجائے	بتعظیمِ سلیماں گشت راں را ے
۱۰ بمنزل گاہِ خود شد بادلِ تنگ	رُخے چوں گل رخوں دیدہ گلرنگ

۳۔ گرداردگہ لوس مع ۱ د ح ۲ = نگہ دار و بوس اندرسا = نگہداری گہ لوس بہام ح = نگہداری کہ درلوسے ع ۸ ۔ بدیں سا ۳ ح مع ۱ د ح ۲ = اراں ۳ = مایں ع ۱۵ ۔ بادل تنگ ۳ ح مع ۱ د ح ۲ = راں دل تنگ ع ۔

ز دلتنگی نواسازان طلب کرد | نواها در دلش آهنگ طرب کرد
غم دل زین غزل با نالش زار | بمطرب داد تا آرد بگفتار

غزل از زبان عاشق

جمال صحبت یاران دلجوی | غنیمت داشت باید از همه روی
۵ که گردون گرچه چشم آمد سراپای | دو مردم دید نتواند بیک جای
ز تیغ تیزی که بر بالا کشیده است | بسا پیوندها کز هم بریده است
کجا دو غنچه با هم کرد روی | که هر یک را خزان نفگند سوی
چه بینی رسته دو گل بر یکی شاخ | که هر یک جا نه رنگین کند کاخ
بیک رشته شود صد دُر فراهم | ولی در رشته کی مانند باهم
۱۰ نمیدانم که دوران دغا باز | چرا پیوند دو بُرّد ز هم باز
جدائی گرچه آمد جانگدازی | شود دشوارتر در عشقبازی
مرا کز مهر خون آمیخت با خون | جدا دارند آخر چون زیم چون
زمن تا رفت سرو راستینم | زخون یکدم نشد خشک آستینم
در آن برجی که آن مه شد حصاری | سپردم دود دل را پرده داری
۱۵ ز دم موجی ز چشمم خون چکیده | که قصرش لعل گشت از خون دیده

۲- این غزل ح۱ ۸- چه بینی س۱ س۳ ح دع = نه بینی د = چو بینی س ع ح۲
۱۲- کز مهر س س۲ ب ح ع۲ د ح۲ = گر مهر ع
۱۴- در پرده داری س ع ح۲ = را پرده داری س س۲ ح د. دع

که عالم سے تو گر جلد بریں است | مرا چوں حلقۂ انگشتریں است
دگر راں وا دمت ریساں حیاسے | کہ دارد وار دہاں من متا ے
نگہدار دگہ بوس بہا م | ہمیں انگشتریں جا۔، دہا م
ہوسی گہ کہ ایں انگشتریں را | ق مُدل داری رنعلم ایں نگیں را
۵ اگرچہ سنگ چوں مرجاں سا شد | متالِ کالد ردچوں جاں ساشد
کجا چوں ایں دہاں انگشتریں است | کہ آنجا موم و اینجا انگیں است
ولیکن چوں بحویتے ۔ بستہ است | ق میانِ انگیں و موم یپو ر ا
بدیں اُمید جام میتہ دستا د | کراں موم آیدت ایں انگیں یاد
یوھر ہر دو یاد گار مہرما سے | ق رسا یسد بدیکدیگر بہا ۔ ے
۱ ؤ داعِ یکدگر کرد ند گریاں | لطوفاں ہر دو عرق و ہر دو بریاں
تنا ماں گشت رالسوا ہ رہے | وریں سو بازگشت آں مہدیِ عہد
پری چوں بر پرید ورفت چوں باد | سُلیماں رادہ را دیوانگی راد
توانی داشت آں فر ہر بدحمتید | کہ بار آرد سلیماں وار خورشید
ولیکن چوں سلیماں لو د رجائے | ستعظیم سُلیماں گشت راں را۔ ر
۱۱ بمسرل گاہِ خود شد بادلِ تنگ | رُخے چوں گل رخوں دیدہ گلرنگ

۳۔ گہ دارد گہ بوس ص ع د حج ۲ = گہ دارد سوس امدرسا = گہ داری گہ لوس ہام حج = گہ داری کہ ورلوسے ع ۸ ۔ بدیں سا ۲ حج ص ع د حج ۲ = اراں ۲ = بایں ع ۱۵ ۔ بادل تنگ ۲ حج ص ع د حج ۲ = راں دلِ تنگ ع ۔

چو خاتم برکشید آن مایهٔ ناز | بماند از حیرت آن خاتم دهن باز

چو آن خاتم بدست شاه بنشست | بماند اندر دهانش انگشت زان دست

بزاری گفت چون مهر مداد خاتم | که ای دستت سزای خاتم جم

برادر رنگ زر جا باد در خور | چو تمکین نگین بر خاتم زر

۵ بدست از چرخ فیروزه نگینت | جهان در دست چون انگشترینت

نگین دولت رخشان چو خورشید | قضا بروی نوشته ملک جاوید

دلم کان مهر دستت خاتم گرو داد | شب معراج بر دستت ماه نو داد

بود هر چند جای طعن جاوید | ق مه نو تحفه بردن پیش خورشید

مگیر از ناقصی لاو کمالی | سها گر شمس را بخشد هلالی

۱۰ بهدیه گر رضا باشد درینت | دهم انگشت با انگشترینت

ولیکن انگشترین تخت بپاید | ز انگشتم وفاداری نیاید

پس اندر دست چو تو آشنائی | وفاداری نهم نی بیوفائی

دگر گویم که این دو مشکل تدویر | ق دو عالم دان که بخشت را بتاثیر

بشارت میدهند از عالم حق | که یابی بر دو عالم دست مطلق

۱۵ ولیکن این زیر دست اندر نهانی | ق ازان انگشترین دادست که دانی

۱- برکشید سا حج د. ع۲ د حج۲ = درکشید ع ۵- نگین است- انگشترین است حج ح حج۲ د ۹- سها کو بج۲ = ا= سها را شمس اگر سا ع۲ ۱۰- یا انگشترینت- سا سا۲ ۱۲- وفاداری کنم سا ۱۳- تاثیر سا سا۲ سا۳ ع۲ حج۲ د. = بتاثیر حج ع د ۱۵- دادم حج = داده سا۳

دراں میداں کہ با صد یارِ دلجوی | بہشتِ جنگ چوگانی زدی گوی
دو پایش گشت چوگاں در دویدن | کہ ممکن گشت بر گویش رسیدن
رسید و سر بہ نکھاس درون کرد | نگر بہ پائے جاماں عرقِ خوں کرد
نگارِ خویش را زاں چشم خوں راے | جامی بست گوئی بر رکیبِ پائے
۵ پری چوں دید دریا فرق جمشید | چو سیلو ور صحرا استد رخور شید
بروں تند داش و ہوش از سرش پاک | بہ نکھاس فتادن خواست بر خاک
گرفتش دامن از غیرت کہ شہ داشت | زلوت چشم اغیار بس نگہداشت
ہم از چشم تر خود در دگلاش | کہ بار آمد زصحرا ماہتابش
نہادہ ماہ دیں حسرت ہم بر خویش | بزیر پائے آں سیمیں بر خویش
۱ ز غیرت لنگہ پایش پاک می جست | ہمیں دو بوسہ دار گریہ می شست
بر آں پا می چہ غایت اشک میکرد | کہ از لبہائے خود ہم رشک میخورد
ہمہ تن گشتہ آب آں چشمۂ مہر | بر آں پا میرد آب از دیدۂ چہر
رہے مہ کا سماش آں پایہ خوید | کہ پا از چشمۂ خورشید شوید
صنم ہم رو بروئے شہ نہادہ | کشادی راب چشمش روئے دادہ

۴- درکف لے سا، سا، حا د حا = برکف پائے ع ف ۵- دریا سا حا ص ع د حا = سرپا ع = بازبر
الیضاً صحرا استد چو سیلو د سا ۷- از غیرت سا ص ع د حا = آں غیرت سا حا ۱۱- رشک میخورد سا سا ع حا
= شک میکرد سا حا ف د ۱۲- آب گشت سا حا ع د = گشتہ آب سا حا ع = آب گشتہ سا ۱۴- کشادی
راب سا سا حا ف = کشاد آب ع د ی = کشادی آب حا ع

اشارت کرد کاتان کاہل کارند / زمرد را بدرج لعل دارند

بفرمان مه پوشیده تمثال / روان شد زهره و پروین بدنبال

روان سیارهٔ پران تر از طیر / بسوی شمس والا شد سبک سیر

فگند آن گلستان را خار خاری / که سروت را راند سوی لاله زاری

۵ شه آندم بود حاضر پیش استاد / کتاب عاشقی را شرح میداد

سخن در قصهٔ یوسف که ناگاه / خبر گوئی زلیخایش آمد از راه

مژه چون دیدهٔ یعقوب تر کرد / زحال بیت الاحزانش خبر کرد

چو بشنید آن خبر جان عزیزش / نماند از جان خبر وز هیچ چیزش

جمال یوسفی را سود بر خاک / زد از مهر زلیخا پیرهن چاک

۱۰ چو گرگ بیگناه افتاد بیرون / همش پیراهن و هم چهره پرخون

کتاب و سبق و خط بر جا بگذاشت / قلم از دست و کفش از پا بگذاشت

برهنه پا و سر از جا برون جست / زمکتب بی سر و بی پا برون جست

همی شد چون الف زان حرف معلوم / بجانان قایم و از خویش معدوم

چو بود از راه میدان رفته راهش / همان جانب فتاد آهنگ راهش

۱۵ دو میدان وار تگ میزد بدنبال / شده سرگشته همچون گوی بی حال

۲- بفرمان مه پوشیده سا سا۲ سا۳ ع۱ ع۲ د حر۲ = بفرمان شه آن پوشیده ع حر ۵- کتاب عاشقان ع دع۲ = عاشقی حر۲ ۷- احزانش سا۳ حر د حر۲ = الاحزانش دع ۸- آن خبر سا۲ ب ع۲ لحج = این خبر سا۳ حر دع ۹- بمهر زلیخا سا۳ -

همین بس نیست آخر باغ جانم   که دایم هست در دل خضر جانم

بود تا آسمان سبز بر پای   سرش بادا بسبزی آسمان سای

جدائی افگندن تیغ زبان بدگویان میان عاشق و معشوق و روان شدن ولرائی از خانهٔ دولت بسوی کوشک لعل و در فراق خسرو خار از دود آه کوشک لعل را سیاه گردانیدن

۵

گرامی گوهری کز شد آدمی زاد   زهی گوهر که نه دریا ازو زاد

نه این منظر به بازی برکشیدند   که دردی هر دو گیتی در کشیدند

هزار افسوس گر نقشی چنین خوب   بناخوبی شود در دهر منسوب

چو در هر نیک و بد نظاره کردم   بگفت خوب دیدم وقت بد مردم

۱۰ که گو میتواند لعل و در سفت   چرا ریزد برون خرمهره در گفت

چو سوسن هست آزادی نشانش   زبون تر خوش سخن گوید زبانش

نباید زهر را کم بو کند کس   که از کشتن حکایت گوید و بس

چو مشک و گل شو ار غماز باشی   که با جانها بهم همراز باشی

۱- در و... ح م۳- افگندن س۱ س۲ ح ع ح۲ د ح۳ د ب ح = اُفتادن از ع ۴- از خانهٔ دولت ای س ب ک ۷- ببازی برکشیدند س س۲ ح د ب ک ع ح۲ ح۳ = در کشیدند ع ۱۱- ز آزادی س س۲ ح ع ح۲ د ح۲ ب ل = آزادی ع۔

دلم را حو حسرابی هست کارے — تو دیگر ریسم اریکاں چه حارے

چو تو در بوستاں ناسے بدانسو ر — نگر ما را بر بداں چوں رود رور

دلت گرچه رتنگی تیاح تاح است — براق عیش رامیداں فراح است

اگر ناسے روی یالالہ رار ـ ر — بیادیر د بدا ماں تو حار ـ ر

۵ توانی گه ـ ناهر دل عسم حویش — توانی ریحت در هسر گل هم حویش

نہ چوں من کنجی ماندہ مهجور — رروییت دور ملکه ار حویش هم دور

بهاں چوں سایه در بیعولہ تنگ — ندانم آفتاب و ماه را رنگ

کسے مونس نہ ناس حر حیالت — نہ تنها عشق ما رم با حمالت

دلم را رور لی هم میسـ درمیق — کراں بیروں دهم دود دل حویش

۱۰ شده صد رور ایں حاں برادوه — ررحم عسم کرورں تتود کوه

ودایں روری دو صد گرد و منرطں — کہ دود مں بروں آید ررورں

برم هر دم هـ ـرار آه بهاں ریر — کنم چوں نو الحب آتسام تیمتر

حیاتم ناامت تنا داں دریں کاح — کہ یادم نیست هیچ ار سری تاح

چو من در گوسه حو دادم هوس را — چمں ربداں بود مرغ قعس را

۱۵ چو عادت گیر شد طاوس حانہ — بود کحتش بهست حاودانہ

۶ـ مجوں من سع ح[2] ۸ـ ناس، مونس ح ۱۲ـ آتسے بهاں ع[1] ح[1] ـ

۱۴ـ حو دادم ح د ح[1] ف = حو دو دادم ع[2] ع ـ

نه دل بکشایدم با ہیچ شاخ — نه جان آسایدم در ہیچ کاخ

برو … دوستان گلشن بود خوش — بگلها چشم … روشن بود خوش

چه کار آید چمن … خوبرو… — فریب … ابلهان شد رنگ و بو…

ازان گلشن که ما را … جا … — بصد فردوس نفروشیم گیا…

۵ اگرچه … گل زان باغ چیدم — نه … هرگز میوهٔ ازو … چشیدم

ز … بهره مرغ ناسرانجام — که در ماند بری ناخورده در دام

اگر در عاشقی چشمم گنه کرد — چه … خون دلم در دیده ره کرد

مثل … زد بنفشه بر … — که هر کو کاشت … نرگس لاله ندرود

اگر شد شاخ … خشک … — چه جان با قصد … گو … همچنین …

۱۰ چو برزد … این خوش نوا را — فراهم کرد ریش … دوا را

بپاسخ مادهٔ از … طاق — غزل را جفت کرد از راه عشاق

پاسخ از لب معشوق

که مینالد چنین … باغ — که ما را تازه کرد اندر جگر داغ

مگر او نیز چون ما دردمند است — کزینسان نالهٔ دردش بلند است

۱۵ بگوا … باد آن همه … ما را — که آخر … هر چند سوزی جان ما را

مرا خود صد جراحت … پنهان — چه … دیگر تو در جان

۲- ز گلها س ع ۲ ح ۲-

نگوئی ازمن یادیده کا- م | بصدخون دل آلوده سلا- م

وگر سر پرد آن جان جهانم | بجای این عمر مرل بیرار ربانم

برآرای فاختہ تا آہ جاں سوز | رسوز سینه این دو جهاں سوز

غزل از زبان عاشق

۵ مدام ازکجا می آید این گل | که غارت می شود رو وقت بلبل

نسیمش از کدامین بوستان است | که تاراج جهال دوستان است

گرآشوبگر ری اے باد دست گیر | میاویزی درآں زلفے چو زنجیر

مجسانی ازاں مرغول مو- ، ، | معلطانی چشم مویش لسو- ، ،

رشتاجی موسی خاک کویش | برغائی نگردی گرد رویش

۱ دم سرد مرا ازمن سروام | مدیں وسآں عنار زلف تب وام

زآب چشم من اری برانگیز | مدیں ازآں طرف باراں فرو ریز

نگرداگرد آں نسریں وشمشاد | نحواهم جز همیں ازو همیں باد

دلم شد تاج ستاج از ناصبوری | ندارم زیں فروں تر برگ دوری

رعارعمچه سیروں بیروں آرار | که هست ازگل جراحت من بازار

چو غنچه چید دل سدم بهر ستاخ | چو بادی چیدن خویم بهر کاخ

۱- سلامی ۳ھ = بیابی حرصع حرع ۳۲ع - اس وردش ۱۰- تب ام شاھ حرع حراح ۳ ظم
ع د ۱۲- آن نسرین حرصع دحرا = این نسرن ع ۱۴- چه سرون ریزم ساح مرصع حراح
= چو ریزم بیرون ع

تیغ بیدوشمس لرزنده چون بید | ز جانِ خود همه ببریده اُمید
بزاری گریه کردند از دلِ تنگ | زدند آبی بر آن رُخسارِ گلرنگ
که تا بعد از زمانی دیر تر زود | نسیم جان رگِ جانش فرسود
چو بوی جان دماغش را خبر کرد | دگر رو هم بدان گلها نظر کرد
۵ بزاری گفت کای گل کاشکی من | گیاهی بودمی چون تو به گلشن
که تو آنجا اگر زاری و من نه | گل آنجا محرم است و نار و من نه
ازان گل کوست در صد پرده مستور | منِ مسکین به بوئی قانع از دُور
چه بختست این که تو از بخششِ غیب | خزی که در گریبانگاه و جیب
چو آنجا حاضری صبح و شامی | توانی گفتن ار گویم پیامی
۱۰ جوابش را دهانِ کرده بشگفت | که آخر کرده ام هم رسم گفت
بدو گویم هر آن رازی که گوئی | بجویم زو هر آن حاجت که جوئی
پس آنگه گفت شه با صد خرابی | ق که هر باری که آنجا بار یابی

۳ – بفرسود ع[۲] ب حر[۲] ایضاً دل و جانش بفرسود ع[۲] حر[۲] ۴ – دگر رو هم بران گلها نظر کرد س ج ب ع[۲] حر[۱] = دگر رو هم دران گلها نظر کرد = دگر ره هم دران گلها نظر کرد سر[۳] = دگر رو هم بدان گلها نظر کرد حر = دگر رو هم دران گلها نظر کرد ع (کلام کے سیاق و سباق پر کافی غور کرکے میں نے اپنی ذوق شعر فہمی کے مطابق پہلی اور دوسری صورت کو ترجیح دی ہے اور کثرت روایت بھی اسی کی موید ہے۔ لیکن چونکہ "رو کردن" کے لئے "بر" کا صلہ اب تک میری نظر سے نہیں گزرا اور "در" کا صلہ اگرچہ مستعمل ہے مگر وہ مجھکو یہاں اچھا نہ معلوم ہوا اس لئے لفظ "بدان" میں نے نسخہ حر سے لیکر اپنی دانست میں مصرع کی بہترین صورت قایم کردی ہے) رشید احمد ۸ – که از بس بخشش س سر[۲] حر[۲] ع[۲]
۹ – صبحی و شامی سر[۳] حر حر[۲] ح د ع[۲] د = هر صبح و شامی ع ایضاً توانی گفت اگر س ع[۲] حر[۲]
۱۲ – باریابی س سر[۲] سر[۳] حر حر[۲] ب ع[۲] د = راه یابی ع

دهانِ غنچه‌ها از خنده میماند | شگفته سر فرو افگنده می ماند
چنین تا دید ناگاه اندران گشت | ق | بدانگونه که مست و سرگران گشت
گل کرده شگفته بر درختان | موئے خوش چو حلقِ نیک بختان
ازان مشکین نسیم روح پرور | دماغِ عندلیبان گشته معطر
۵ چو در رفت آن نسیم اندر دماغش | نسیمه تازه شد دیرینه داغش
گرفتش در دل آن گلهائے خوشبوئے | که آرا داشت با خود یارِ گلروے
چو زان گلهائے که بر یادش آمد | دل و جان هر دو در فریادش آمد
بود شکسته تابِ نسیم موئے | فرو غلطید هم زآسیبِ بوئے
تو بیداری کران صحرائے خالی | نه پروا زآمدش مرغِ بهالی
۱۰ ازان بوئے که عاشق بیخبر بود | نه بوئے گل کزآن بوئے دگر بود
چه ماند بوئے گل با بوئے جانان | که هست این روح تن وان قوّتِ جان
دران صحرا که گشت آن شرح گل زرد | کنیزان را اثر زرد ی اثر کرد
ازیں سو ماند نرگس دیده پرآب | گروه زان خمارش آخرین خواب
رخ‌هایش آن سوئے کره راحت به | کنان هم روئے هم گلهائے کرده
۱۵ زغیرت دو رنجور غیرت ازخوار | بهار زندگی گشته نیک بار

۱- سر فرو افگنده ع ف ہم - دماغ عندلیباں ۶- که با خود داشتی آن یار گلروے حج ب
= از دو کوے ۱۱- وان آفت جان سر۲ سر۳ حج ب ع۲ دح حج۲ = وان قوتِ جان ع
۱۳- ازین سو۲ حج ب ع۲ دح۲ = ازان سوع - ۱۴- روی خوبش

سه گونه رنگ هندستان زمین است | سیاه و سبز و گندم گون همین است
گندم گونست میل آدمی را د | که این قسمه را آدم یافت بنیاد
یکی گندم که کام اندر نمک ده | رصد قرص سپید بی نمک به
سیه را جو د دیده جایگاه است | که اندر دیده هم مردم سیاه است
۵ رهبر دیده باید سرمه را سود | سپیده عارضی رنگی است بی سود
ازین هر دو نکوتر رنگ سبز است | که زیب اختران را او رنگ سبز است
برنگ سبز رحمت را سرشت است | که رنگ سرو بستان بهشت است
چو رحمت بار گردد ابر افلاک | نتیجه سبز باید اول از خاک
مدد هائی که آید ز آسمانها | نشانه سبز میدا ازنت ها
۱۰ دل اندر سبزه های گل بکیاست | گلی سبزه در بستان به ریاست
بهارست ارچه صد گونه در ایام | بهار سبز دارد در جهان نام
بسی نقش بتصدیق زن و مرد | نگوید کس بهار سرخ یا زرد
کسان کز فال فتح خیر بر جوید | بسبزی دعائی خیر بر گوید
برنگ سبز زین بهتر چه مقدار | که از نام خضر جان دارد آثار

۳ - سپید بی نمک سرٹ ب حرح د حر۲ = سپید و بی نمک ع = سپیدی بی نمک سرٹ ۔ ۷ - ز اختران
سرٹ ع حر۲ ۸ - ازار ازافلاک سرٹ حر د ب ۔ الصا سرہ رویدس = سرہ راید ب = سر روید ع حر۲ ۔
۹ - بحرح کے تمام نسخوں میں بجائے نشان کے نشانہ ہے ۔ نشانہ میدار سبزی انساسا ۱۰ - سبزہ ہائی گل سرٹ
ب ع۲ ۱۱ - صدرنگ اندر ب = صد نوع اندر سرٹ ۔

کدامی گل چنین باشد که سالی — دهد بوی و رمانده از نهالی

بتان هند را نسبت همین است — بهر یک موی ایشان صد ملک چین است

چه گیری نام از یغما و خلّخ — که غالب تیز چشم اند و ترش رخ

چه یاد آری ز سپید و سرخ رارو — چو گلهای خراسان رنگ بی بوی

۵ وگر پرسی خبر از روم و از روس — از ایشان نیز ناید لابه و لوس

سپید و سرد همچون کردهٔ یخ — کز ایشان رم خورد کانون دوزخ

خطا را هست تنگ چشم و لب بینی — مغل را چشم و بینی خود نه بینی

لب تاتار خود خندان نباشد — ختن را خود نمک چندان نباشد

سمرقندی و آنچه از قندهارند — بجز نامی ز شیرینی ندارند

۱۰ بمصر و روم هم سیمین تنانند — ولی چستی و چالاکی ندانند

اگرچه بیشتر هندوستان زاد — ق بسبزی میزنند چون سرو آزاد

ولی بسیار باشد سبزهٔ تر — بلطف از لاله و نسرین نکوتر

به زیبا کنیزک زرفام است — که صد چون سرو آزادش غلام است

نه سبزی بی نمک چون برگ کشنیز — نمکدانی و بروی ترهٔ تیز

۱۵ نه چون طاوس بر دنبال زشت اند — که در خوبی چو طاوس بهشت اند

۳—نام یغمائی ح ۱ س ۳ د ع ؛ ح ۲ = نام از یغماع ۴—رنگ و بی بو س ۳ ح ۵—لابه دلوس
س ع ۲ د ح ۲ = لابه و بوس ع ح ۶—رم خورد س ۱ س ۲ ب ع ۱ ح ۲ = نم خورد س ۳ ح د ع —
۱۳—کنیزک س ۳ = کنیزی د —

گل صد برگ را حولی رسد نیق | بود ه صد ورق دیباچهٔ حویق
بسان دسته تیرا ره بسته | رهسر برگش سر تنک تیر جسته
اگرچه پارسی نامند ایها | ولے در هند را دند ار رمیها
گر این گل در دیارِ پارسی راد | چرا رویست در گفتارِ شان یاد
٥ هم این لشکر درین صحر ابرآمد | هم ایشان را علم ایجا برآمد
سے گلهائے دیگر هندوے نام | کر ایشان نو برّد مشکِ حطا وام
ارین سو بیل بیتالی کتاده | یک گل هشت گل بر هم نهاده
دراں سو دلربائے عاشقاں جائے | همه تن هسر دلها رانده جائے
حو لی کیوره حاو رحافس | بسان بقت ـه درمیا علافس
١٠ صبا هر گل که کرده بر هم عاشق | سپر افگنده ار نوکِ بر اسق
ارو نرگس شده بیمار و بیتاب | بسان در حواب حورده حشه ار حواب
رویش خلد حو اں معطر | دو ساله حشک و ویش همچنان تر
هر آن حامه که ارو بوگرفته | دریده حامه و نویش برفته

۲- رهر برگے ح۲ ۴- گر این گل س۲ س۳ ح ب د ع۱ ح۲ = گر ایها ع-
۵- همین لشکر ع ح۲ ۶- هشت تو ب ۹- ار نقره س۳ ک
۱۱- بے آب س۳ ح ع۲ د ح۲ ح = بیتاب ع ۱۲- حُلد حواں ع۱ د ب = حامه حواں ح۲
= حلقهٔ حواں ع ح-

اگر بشنیدی از مرغ نوا ی ے — برآوردی بدرد از سینه وا ی ے

بهر سو ی کہ ابر ے سرکشید ے — چو ابر از دیده بارانش چکید ے

تمام ار باز رانم شرحِ این حال — نگویم حالِ یک شب تا بیک سال

ولیکن الغرض زین داغِ دوری — فروریزم نمطها ی حضوری

۵ بفردوسِ حرم باغیست دلکش — که فردوسِ ارم نبود چنان خوش

بکشور هر کجا نادر نهالے — درو نو رسیده از کوثر زلالے

زگلها ی خراسان گونه گونه — نموده هر یکے دیگر نمونه

نیاورده ز نرمی تاب مهتاب — زلاله خون چکیده واز سمن آب

هوا رشحه جمالِ ارغوان پاک — شده گوگردِ سرخ از رنگِ گل خاک

۱۰ بنفشه بهر چشم بد به تعجیل — کشیده در ته ناگوشِ چمن نیل

دمیده برگِ نازک یاسمین را — لباس پرنیان داده زمین را

برآمد نسترن نسرین شکر خند — چو دو همشیره نزدیک مانند

زگلها ی ترِ هندوستان هم — شده سرگشته یاد و بوستان هم

گلِ کوزه که دور چرخ گردان — ق — پدید از خاکِ پاکِ همدگر دان

۱۵ بتری آب را در کوزه کرده — لطافت آب از و در یوزه کرده

۱- وائی ۳، ح، ح۲، ع۱، دح = آه ہ ع ۶- نوشته ح د. ۹- رنگ ا د ب ۱۳- باد و بوستان ۳،
ح، ع۱، ب، دح، ح۲ = باغ و بوستان ع۲، د حاشیه -

حیات مهر و مه بود از تش   ز دولت ما دو لرا ای حیاتش

صفت بهار و گلگشت شجرهٔ بلند بالش ممالک والا حضر خان طوبی له در باغ بهشت آسا و بسوز گلهائے کہ نہ گرشتن و بوئے دوست باز یافتن و ہوش بباد دادن

۵ صبا چوں باغ را پیرایه نو کرد	دل بلبل رو بر گل گرو کرد
بہاریدن درآمد ابر دُر بار	چو چشم عاشقاں در حسرت یار
فتاد اهلِ دل در جاں گداری	رسر نوشد هوائے عشق بازی
بسانِ بیدلاں و ناشکیباں	دریدار ناگہ بلبل گل گریباں
پریشاں گشت زلفِ سنبل از باد	شکسته توبه رد بر پائے شمشاد
۱ برآمد سبزه گل را در آغوش	گرفتاراں دل را کرده بیہوش
دریں موسم که از دلہائے پر شور	شکسته گردِ غم باراں بو زور
دل شاه از جدائی ریش مانده	گرفتارِ ہوائے خویش مانده
بہر جاں جو درا دست بردل	بہر سر و خود را پائے در گل

۱۱- حسرتِ یار س ت ۳ ح ۲ ف ع ۲- حسرت یار ح = گریۂ زار ع ۲- ۱۰ کرده مدہوش ح

۱۳- ۱۴ مصرعوں کی موجودہ ترتیب ہم نے ت ۲ ح ۲ کے مطابق رکھی ہے ورنہ قریباً باقی تمام نسخوں میں ترتیب اس کے برعکس ہے۔

چو خود بودم یکی طاؤس طنّار — به نزهت جای خود در جلوهٔ ناز

همای برتر من کرد سایه — که ... درم را بگردون برد پایه

سحرگه در شبستان خفته بودم — که بخت نیک خوابی خوش نمودم

که پیدا شد چراغی روشن از دور — که هم را شمع داد و شمع را نور

۵ بس پروانه جستم از برای او — که چون پروانه گردم بر سر او

چو دیدم خود چراغ بود خورشید — که هر دم زود صد صبح امید

کجا پروانه را بار است آن تاب — که گردد گرد خورشید جهان تاب

بسا شبها که در هجران نخفتم — حکایت با مه و پروین گفتم

مگر روشن شود وقت خیالم — به پیش آفتابی از هلالم

۱۰ که ناگه آن دم صبح اثر کرد — سعادت از آسمان در من نظر کرد

همان مهری که بود اندر دل من — ز طالع کرد روشن منزل من

بر ایوان کافتابی کاید از گشت — بکنجی پرتو افگند و بگذشت

مرا با آنچنان فرخنده فالی — قرانی شد ولی با اتصالی

نظر میدارم از دوران گردون — فراوان اتصالات همایون

۱۵ خدایا زاتصالات همایی — همیشه شمع ما را روشنائی

۴ـ روز را نور ح ۶ـ چراغ ۱ س ۲ س ۳ س ح ح ع ۲ د = چراغ ع ۸ ـ از هجران س ۳

۱۱ـ ز طالع س ۲ س ۳ ح ح ع ۲ د = بطالع ع

خرامش سوی بستان که کردم | تماشا در گلستان که کردم

بصحن گلشنی گلگشتم افتاد | که نبود زهره کانجا بگذرد باد

نه بی فرمان درو جنبد هوای | نه بی دهشت زند مرغی نوای

درآن رضوان سرای بادشائی | نسیم دولت اندر عطرسائی

۵ هزاران سرو بالا دست بندان | هزاران غنچهٔ اقبال خندان

گلی دیدم که با او نیست خاری | خزان نادیده خرّم نوبهاری

بدان گونه شدم از بوی گل مست | که از مستی نبردم سوی گل دست

چو در چشمه نبود آبخوردم | رسیدم برلب ولب تر نکردم

بآب زندگانی راه جستم | کف ناخورده از وی دست شستم

۱۰ بکام دل شد آن شربت چشیده | ولی نه از دهن از راه دیده

نبودان مردم چشم ارچه در تف | دلم دزدید و اندر دیده در رفت

دو جان با یکدگر دلداری داشت | متاع کالبد بیکاری داشت

بمعنی روح صافی شربت آشام | جسد را کام از شربت نه کام

غذای روح مردم را بود خورد | غذای تن بحیوانست درخورد

۳ـ از دهشت ت د ب ۴ـ سرای سرا سا ب ح ح۲ د ع۲ = قبای ع ۵ـ سرو والا سا ح۲ د
۶ـ که با او نیست سا ع۲ = نه با او نیش سا سا د ب ح ح۲ ع ۱۱ـ نبودان سا ب ح۲ = نمودان سا
= نبودا ز ح ع۲ د ـ کف ت سا سا ۱۳ـ خشک از شربت کام ع = خوش از شربت کام ب ۱۴ـ مردم
را بود سا ح د ع۲ د ح۲ ح = مردم را ت ع

گرا وّل تو دستاں یکساں گداری | یکے صد شد گداز عشق قماری
بطا ہر گرچہ یکدیگر بُرید ند | دروں دل یکدیگر را بدید ند
نقطع اندرمیاں آں دو دلر ، | بحولِ گرم شدیوں ستہ بیوید
بسا اندک جدائی کاں نامید | رساند مژدۂ پیوندِ جاوید
۵ اراں ررمی بُرد اں تا دِرر سار | کہ تا کثیر پیوید بہ ہم یار
شکایت کردں ار دوری بہ رسیت | کہ قدرِ آب سے پہلوئے جو لیت
کسے را صحبتِ جاناں دہد ذوق | کہ یکچید بہ سورو حالتِ ارشوق
کسے کو دمبدم حلوا پرد دیر | ہم اندر دیدنِ حلوا شود سیر
مدوری قدر باشد یاوراں را | قِراں ار بعدِ بُعد است اختراں را
۱۰ دراں در دِ جدائی خانِ مشتاق | بہالی میر واقعا بہائے عشاق
رواں حشمت رد لسگی چو رودی | کسے مونس بہ جرر دو سرودی
چو گشتی را آتش دل درتف وتاب | ردی برآتشِ جو دریں غل آب
بیا مطرب فرو گو ایں غزل رود | بزن آلی بجانِ آتش اندود

غزل از زبانِ عاشق

فرو گو اے خیالِ یارِ دمساز | کہ من شب تا کہ تو دم یار و ہمراز

۳- بوستۂ چیدن ۴- نامید جرا ۵- اسای ررسا سا الیضاً اا کثیر سا ۶- بے پہلوے
ساسات ۵ جرا = ل پہلوئے جر ۸- برد دیر سا جرا ۱۰- حال سا د = حال ع ع جر جرا سا سا
۱۲- آتش جو دسا سا جر جرا د = آتش دل ص ع ع ع

دگر چون سو بسو آواز می کرد　　برونِ پرده کشفِ راز می کرد

ببازی گفت عاشق نازنین را　　چه کردی خاص غمازی چنین را

همه جا پرده‌ی تر راز باشد　　نشاید پرده کان غماز باشد

بتولی کان سخن گوید لب الب　　برای جانِ من پوشیدی امشب

۵　که گر گفتار او را بشنود کس　　حکایت چون توان پوشید ازان پس

عبارت کرده ام زینگونه غمازی　　برون نفگند عاشق جز نه برخزی

در آندم کان دو بیخود رو برو بود　　زبانها را چه جای گفت و گو بود

بسوز سینه دو یار وفادار　　وداعِ یکدگر کردند ناچار

ز دل بر چهره خون انداز گشتند　　پس از هم دیده پُرخون بازگشتند

۱۰　جگر پر خون و جانها پر هوس بود　　قدم میرفت و روها باز پس بود

خضر گوئی که اسکندر هوس گشت　　که تشنه ز آب حیوان باز پس گشت

چو روزی را نباشد روزِ هنگام　　ز دیده باز گردد لقمه از کام

کسی کش چرخ فردا بهره کرد　　کجا بش امروز باشد بهره خورد

دو کوکب را چو رجعت شد بمنزل　　ز چشم هر دو پروین ریز شد دل

۱۵　سراسر دردها از کهنه نو شد　　دل و جانِ گرو انده سر گرد شد

برون زد سیلِ درد از چشمها سخت　　صبوری را بطوفانِ غم غرق شد رخت

۱- برونِ پرده سر ۳ ح و . ح ۲ ب = برون از پرده س ع ۲ ح ع ۶ - کردم این زینگونه سر د ... ع ۲ ح ۱۳ - زهر ... ره خورد ۳ حاشیه ۱۵ - دلِ جانان ب

چو عزّت دید کارش رود دشوار | بدل گفتا این زمان باید داشتن خوار

اگر در قرّة العین شهنشاه ق | معاذ الله که یابد چشم زخم بد راه

اگر صد جان ما گردد سپندش | کجا باشد ازاں پس سود مندش

بدیں اندیشه مرد سست عاشق زار | گرفت و برد و بنشاندش بر یار

۵ هنوز آن جنت ره را کم بود سامان | که باز دست و کبک خرامان

کمال دوستی باشد به بنیاد | که از شهوت نباید مرد را یاد

چو نبود دامن عصمت ممتازی | هوس بازیست آن نه عشق بازی

به بزم خسرو از شیریں سخن پرس | خراش کوهکن از کوهکن پرس

نشسته هر دو دلدار و فاجو | چو دو آئینه باهم روبرو در رو

۱۰ خیال این دو گشته پدیدار | جمال او دریں بنموده دیدار

دل شیر ژیان تا قوت داشت | عنان شیر از سر پنجه نگذاشت

چو طاقت طاق شد در سینه چاک | به بیهوشی فرو غلطید در خاک

چو افتاد آن نهال تازه و تر | صنم خود بود شاخ سبز بر بر

سر اندر پای خضر نازنیں سود | ز سودائے خضر صف ماش بربود

۲- کہ گر س۳ ۳- کجا باشد س۱ س۲ س۳ حج۱ ع۱ د = گرد وع حج۲ ۶- کمال آن دوستی س ع۲ د = کمال دوستی ع س۲ س۳ ب حج حج۲ ایضاً نباشد ب ۷- بازی بود نرع۱ = بازیست نزآن ب ۱۱- طاقت س۳ ۱۲- برخاک س۱ س۲ حج۲ ۱۳- شاخ س حج۲ د- سبزو برس حج د ۱۴- بربود س س۲ س۳ حج۲ ع۲ = افزود ع حج۲ د

کماں داراں رعنت تیر در شست　　　بہ امکاں روں برآ ہوئے مست

ہوائے دل ہمیکردار دروں حوش　　　تحیرّ تا نگ رمیر دکہ حاموش

حواں سیری رکار حویں حسداں　　　کہ صیدش میں واو برستہ دہداں

ہوس دل راحساں متعول کردہ　　　عرص را ارعمل معـ ـرول کردہ

۵　ایں سوایستادہ عاشق رار　　　دروں رفتہ تو ہم اندر دلِ یار

ہمی گرچہ تو و اندر دل دوست　　　تصورت می مدیدار دوست خریوست

دراں بیہوشی کس رار می کشت　　　رمیدہ حوش ار روآتش ار لپشت

تمش را ماچیاں روز رو دلیرے　　　گشتہ عشق مار وہائے تیر ـ

ملے مارِ عـرالاں قصب یوش　　　دہ ہتیر افگماں را حواب حرگوش

۱　چو مرغ پست دل در سری ستاح　　　پریدں میں مکس بیت گستاح

چو حیثمے سرح ستد در لالہ گم　　　عحب ہو د گر آید یا ـ گم

ور آنسو ماریں ما حاں پر حوش　　　رحیرت ماررا کردہ فراموش

بہ رلفش رامکمدِ بہ ـتمہ در پیچ　　　بہ تندی درکماں ار روئش ہیچ

ستدہ مکیں و حود تندحیر ـ مرش　　　وے لے میدادھـر دم مشک پرش

۱۵　کسے کو ید لست وم ـ تلا ہسم　　　مدل وا دل کجا گرد د فراہم

۱- آہوئے مست س ، سا حو ص ع ، د حو۲ = آہواں مست ع ہم - را دل کحاں س۳ = دل راحساں س۲ حو ف د حو۲ = داری کحاں س ع د حاشیہ ۹ - یکے مار حو د حو۲ ف ۱۰ - سرہ ساح ف
۱۴ - سست حیرش ف

	چو زنبورانِ گل زاں بوی سرمست	بداں نزدیک کافتد چوں گل از دست
	چو در نخچیرگہ در شد جواں شیر ق	کہ بر نخچیر شیر افگن شود چیر
	ستونی بود شد تکیہ بر آنش	بر و زو تکیہ بر جانِ دل ستانش
	نہ اسبابِ صبوری ماندہ جاں را	نہ یارای سخن گفتن زباں را
۵	ستادہ ہر دو چوں دو سروِ نوخیز	بیکدیگر نظرہا داشتہ تیز
	دو دیدہ چار گشتہ گاہِ دیدار	بدیدن زیر منت ماندہ ہر چار
	دو مردم در دو چشمِ یکدگر نور	چو دو دیدہ بیکجا و زہم دور
	دو سیارہ قراں کردہ بیک برج	زہم بی بہرہ چوں دو دُر بیک دُرج
	دو طاؤسِ جواں باہم رسیدہ	ولی طاؤس ہر دو پر بریدہ
۱۰	دو گلبن در یکی گلشن شکر خند	ببوی یکدگر از دور خرسند
	دو شمعِ شکر افشانِ شب افروز	زسوزِ یکدگر افتادہ در سوز
	دو بیدل روبرو آوردہ مشتاق	نظرہا جفت و دلہا جفت و تن طاق
	بتاراجِ طبیعت حیرت و شرم	کجا بازارِ رعنائی شود گرم
	قوی گشتہ ز حیرت عشق را حال	قوی دستانِ شہوت گشتہ پامال
۱۵	عجب حالی زلال از چشمہ جستہ	جگرہا تشنہ لبہا مہر بستہ

۱- بداں س۲ س۳ د ۔ ح۲ = بران ح ع۲ د۴ ۔ ماندہ جاں را ح۲ ۔ منت گشتہ د

۱۱- و شب افروز ح۲ د = در شب روز س ۔ ع۲ ۱۴ ۔ بحیرت ب

چوجاں کرد ایں وصیّت یاساں را   بپایں کار جو د خوش کرد جاں را
دراں ظلمات شد عسرم بہالی   خضر را سوئے آب زندگانی
نبود اندر سیاہی راہ پیدا   نہ روشن کوکب و نے ماہ پیدا
نہ ارنیا اندریں رہ ملکہ ار فرق   رواں شد سوختہ در زیر تو برق
۵ بدآں نزدیک برق گیتی افروز   کہ از پردہ بروں افتد زبس سوز
نہ شد چوں برق را پرواے دیگر   فتاد آنا نہ آنجا جائے دیگر
ہمیکرد ابر ہم گریہ براری   بزاں در ماندگی وسعتِ بیاری
چوگریہ ابر را مدخلق حالی   کہ ہست آں عارضی و ملکہ حالی
ولے آنکو گرفت راست جائے   نشاید کابر ہم دارد ہوائے
۱۰ چو عاشق در رسید آنجا کہ دل خواست   بخلوت وعدہ یاد نگاہ شد راست
اراں سو در رسید آں دلستاں نیر   بہار تازہ ور سر و جواں نیر
گل کرنہ سر دستش بو د چند ے   دہاں ہر گلے در یسم جند ے
گل واری ساختہ سرو را یار   عجب سر ئے کہ بود آوردہ گل بار
نہ تنہا بوئے گل بود آں زگلزار   کہ با آں بود بوئے یار ہم یار
۱۵ چو آں بو در دماغ جاں دروں رفت   نسیم جاں معطر جاں دروں رفت

۳- کوکبے ﺳﺎ ﺣ ۵- نصد سورف ۱۱- ارانجا سا ع[۲] ۱۲- کلے کرنہ جرع[۲] د **ایضاً** ہر یکیے سا
ﺳﺎ جرع ۱۴- باری سا ﺳﺎ دع[۲] **ایضاً** بود آوردہ گل بار سا ﺳﺎ جر سا ع[۲] د = آوردہ گلی بار
ع = بار آرد گل و بار ﺳﺎ = برآوردہ گلبار

قبول اُفتاد در حضرت نیازش ‏ بکام دل شد اختر کارسازش
برآمد تیره ابری ناگه از غیب ‏ همه گلهای انجم کرده در جیب
گرفت از پیش گردون پرده داری ‏ نهان شد ماه در پشت نگون عماری
چنان میجست برق از بام افلاک ‏ که بودش بیم افتادن سوی خاک
۵ چنان گیتی در ابر و باد شد گم ‏ که چون خس می‌پرید از باد مردم
قیامت بود گیتی جمله تاریک ‏ قرانِ آفتاب و ماه نزدیک
که و مه گرچه بود آن شب هراسان ‏ همی بالید خان را هم بدانسان
بجای خویش بالش را بهر تر ‏ نمونه کرد و پوشیدش بچادر
سزای چار بالش مسند آرای ‏ یکی بالش نگر چون داردش جای
۱۰ بجای سرو چون جا کرد بالش ‏ ز بالش خاست سرو نو نهالش
کنیزی پاسبان را کرد بر راه ‏ ق ‏ که گر آید کسی از بانوی شاه
بگوئی کاینک است آن بختِ بیدار ‏ بخواب خوش چو بیداران خبردار
خود آری اهل دولت را ز هر باب ‏ بمعنی عینِ بیداری بود خواب
نه بینی تیغ سلطان خفته در ناز ‏ از و در های امن وا نمی باز
۱۵ بخسپد گرچه عاقل شیر در دشت ‏ نیارد دام و دد پیرامنش گشت

۱- اختر س ۲ س ۳ ح ع ۲ د = آخر ع ح ۲ ۵ - چنان گیتی س ۳ ح ۲ = جهان گفتی ح ع ۲ ع د ایضاً ی پرد ح ع ۲ ع د ۷ - گرچه س ۲ س ۳ ح ۔ ع ۲ د ح ۲ = هر چه ع ۹ - نگر س ۳ کا = نگه ب ۶ ح ع ۲ د ۱۳ - خود آری اهل س ۳ ح ۲ = چو داری بخت د ح د ع ایضاً اصل بیداری ح س ۲ ب = اهل بیداری ع ۲ د

چنان میخواست رفتن حاجب ماه | کزان عقرب نشستے کم گرد آگاه
چو وحشت این جهان مدحت این طاق | ترا در زاده ناو ... ر آفاق
که گرد در حضرت ناو ... ر معصوم ق | شود در مری ازان دیباچه معلوم
کند عون ترا در زاده خویش | شود آزرده از ورید دل ریش
۵ دهد دوری فرون تر همدمان را | بود بیم سیاست محرمان را
ور آسوده هم درین مانده دلبند | که یارب کے بحیتم آید خداوند
بخودمیگه ... گفت ... این ماهتابم | که تب رفت و بیامد آفت ... ام
پرستاران او بیرا مدین غم | چو مرغ کنده پر افتاده پر کم
نشسته نرگس پژمرده بیمار | به مخموری وصف ... ار در رخسار
۱۰ نشاده مشک زیرار دیده جو بریر | جگر در دل چو مشک قلب میبید
دران مهتاب روش جان بے صبر | همی حست آسمان را یار ابر
بدرد دل تمنا ... رهی بخت | بسوز سینه سودا ... رهی بخت
بیاری از دل شوریده میکرد | دعا میخواند و آب دیده میکرد
ازان جا کاه عاشق فتح در هاست | بیار دردمندان را اثرهاست
۱۵ یکے عاشق دگر صاحب سعادت | دعایش در رود بالاسعادت

۴ - آن طاق ۲ ۶ - دران سو ۲ ۷ - گفت ۲ ... د = گس ع ۹ - نرگس ع ۲ د الیضا وصفر ۱ ۲ ع د ۱ = صفرا ۲ ع ۱۰ - قلبه آمیز ع ۲ د = عنبرامیز ۲ ۱۱ - جان بے صبر ۵ د = جان بے صبر ع
۱۴ - آب دیده میکرد ۲ ع ... = آب از دیده میکرد ۱ د ع = آب دیده میخورد ب

نشانِ روز در شبها دیجور — چو در دریا ظلمت چشمۀ نور
دران شب کز فروغ سبز گلشن — ق — زمانه بود چون دریا روشن
نهانی وعده محکم گشت خان را — که با هم یک تنی باشد دو جان را
همان شب زاتفاقِ بخت تا گاه — طلب شد شاه بانو را بدرگاه
۵ شد آن مستوره عهد برآنسو — بمند کرده بهر بندگی رو
ازین سو یافت فرصت عاشق مست — خضر خان کار خضر آرد فرادست
به بی‌صبری شده زان شمع سرکش — چو پروانه که پا کوبد بر آتش
نه دل برجا که عزم راپا دارد — نه صبر آنکه دل برجا دارد
پرستارانِ محرم نیز زین درد — دمیده در چراغِ جان دم سرد
۱۰ زانده بسکه عزت زار گشته — بتن جانِ عزیزش خوار گشته
گبودی یافته رخ یاسمین را — ز حسرت بر زمین سوده جبین را
دم کرنا گره برلب دمتۀ درنا — بزاری دمبدم نالان چو کرنا
بسوزِ دل دران تابنده مهتاب — ز دوری تافته شمسِ جهان تاب
همه تن مهر بود آن شمع پرنور — اگر شد تافته هم بود معذور
۱۵ نزدم دزد در مهتاب چون شیر — چو خود مهتاب رهزن شد چه تدبیر
اگرچه کاهشِ مه روشنش بود — ولی مهتاب روشن رهزنش بود

۵- بدانسو ... ۹- خان د ... ۱۲- دگر کرنا ... ۱۳- یافته ...
۱۶- مه بر تنش ...

فلک نوری که گرد آورده از مهر | ازان گلگونه کرده ماه رخسار

نموده آفتاب آسمان قدر | جمال خویش در آیینهٔ بدر

همه خورشید وام از نور جاوید | دو چندان بار داده وام خورشید

ستاره زیر نور آسمان پوش | نسان نوعروسان پریان پوش

۵ رخ هفت اختر اندر هفت پرده | بحس آرایش هر هفت کرده

وبال اختران نابود گشته | زحل چون مشتری مسعود گشته

فگنده تیغ کین مریخ خونریز | عطارد کرده در شعری قلم تیز

وس راجح میمون کرده تسدیس | زحل زهره حال آورده ترئیس

فلک دل بسته در بیدل نواری | کواکب یکدگر در عشق یاری

۱۰ بخواب خوش جهانی آرمیده | ازین خوشتر جهان حالی ندیده

زمستان و هوا... آنکه مشتاق | ساند یک نفس از هجر خود طاق

قصب پوشی که زیاری ر... یده | سری چون شکر اندر لب خریده

بر آتش دستها در کو... و منزل | چو مشتاقی که دارد دست بر دل

سرگان قاقم و سنجاب بر دوش | فرو دستان چو روبه پوستین پوش

۱۵ چو گل زردار در خر کرده در خر | برهنه مفلسان چون دختران زر

۲ - نموده ... آفتاب د = نمودی ع = هفت ع ۳ - همه خورشید لور از دوام جاوید
۴ - زیر نور ... ایضاً ... = نوعروسان ع
۹ - بیدل نواری ... = بی دلواری ع ایضاً باهم اندر حاشیه

بیارید از فلک گلگونهٔ نور — بخواهید از بهشتم زیورِ حور

که ما را روی سیما بد زیاری — که با او جان و دل را هست کاری

اگر بُد تیره شبهای جدائی — رسید اینک زمانِ روشنائی

بیا ای چشمِ دولت روشن از تو — که گردد چهرهٔ من گلشن از تو

۵ چه هست این دیده بهرِ خاکِ آن پای — بدین مقصد نهادم سرمه را جای

کنون شد وقتِ آن کان سرخرامان — نوازی دیده را زان گردِ داماں

زجان خواهم باستقبالت آیم — ولی در قیدِ مستوریست پایم

مرا دامانِ عصمت دور از انبوه — بسی سنگیں تر است از دامنِ کوه

کسی کش دامنِ کوهست برپای — زجا گر کوه جنبد جنبد از جای

۱۰ ولی جان میفرستم پای کوبان — باستقبالِ پایت خاک روبان

همیں جاں را بساطِ راهِ خود کن — بران پا نه گذر بر راهِ خود کن

اگر جان گردد پامالِ غم چیست — تو باقی مان که من خواهم بتو زیست

بقا خواهد کز هیچ سامانی — نباشی بی دولرانی زمانی

صفت ماهتابی که پیش او مهرِ روشن چو ابر سیا بر رو کشیده

۱۵ شبی داده جهان را زیورِ روز — همه چون آفتاب عالم افروز

۱- بجوئید از بهشتم ح ۲- ی باید ن ح۲-
۵- بدین ن۳ ح ح۲= برین ع ع۲ د۔ ن ن۲-

خود او آن عیشِ جان افروز میخواست | بخواهش هر شبی آن روز میخواست
لبش در خنده شد زان لذت کام | بدل میبرش بنشاند و در تن آرام
بران شد کز پی مهمان خود را | به آوردن فرستد جانِ خود را
بسی پاسخ گفت مجرم را که رو باز | برفتن جانِ من با خود کن انباز
٥ دران خدمت ببوس از من زمین را | نشان بر دیده آن مسندنشین را
ز راهِ مردمی سوی من آرش | نشانده بر دو چشم روشن آرش
وگر دارد ز چشم چون توئی عار | ببر این دیده زیر پای او دار
وگر از دیدهٔ من هم کند ننگ | ق به پیشت پا برون انداز آن سنگ
ازین بهتر ندارم فرستادن راهش | چو پا در ره نهد عذر ره بخواهش
١٠ دلم آنجاست کو آن مهرجو را | که در هر گام بوسد پای او را
پس آن وعده طلب شد رضا کوش | زعینِ وعده گردش حلقه در گوش
که چون بیرد فلان شب عنبر ناب | در آید شه به کنج ما چو مهتاب
فرستاده بدین میعادِ دلکش | بطاعتگاهِ فرمان باز شد خوش
طرب زان گونه بر شاه آشتلم کرد | که پا افزار جست و پای گم کرد
١٥ بدان دل شد ز جانِ ناشکیبا | که بیحد نطعِ مهلت را چو دیبا

١- خود او آن س۲ س۳ حج ع۱ د = خود آن مع سم - با خود کن س۳ حج ع۲ د حج۲ = کن با خود ع
٨- این سنگ س۳ ع۱ د حج۲ = آن سنگ حج د، ع ١١- آن وعده س۳ حج د، ع۱ د حج۲ = از وعده ع
١٤- پا افزار د، حج حج۱ = پا افزار ع۱ د ١٥- ز جانان س۲-

نگوش ارمن که اے شمع دل من | رتو سور وگداری حاصل من
توگرنا دانی وعالم ندیده | گلزار باغ عالم رچیده
رمن لتو که جوئے آسمان چیست | بکائے کاسمان میگرد و آں چیست
زبهر آلست ایں گردنده پرکار | که یاری راحد ادا گردا مدار یار
۵ کجا ماہر دوتن را دا دیپوند | که ارہم ما زتاں دوری بیفگند
چو حال ایست آں به کادمی زاد | دمی ماتند بر در دوستان شاد
دہداررو ے یاراں دیده را نور | رمالی مو دار ہر صحبتاں دور
چو خواہد عاقبت بودں حدائی | غنیمت داشت باید آشنائی
بیا اے بے تو روز من شب تار ق | که چوں شبهائے دوری رفت بسیار
ا روز آریم بر رویتو یک شب | بحست بائے بوسیم آں نکهہ لب
بحلوائی لبت انگشت یاریم | مگس گردیم گر چه شاه ماریم
سرو پا گم شده سویت شتابیم | تو میت ذره ہرچند آفتابیم
مگر دستکرت در شور گردیم | سلیمانیم و پیش مور گردیم
حوالی ده کا میدش یار باشد | امیدم راکلید کار باشد
۱۵ چو گلرح را رسید ایں مژده دوست | نگنجید ازطرب چوں غنچه در پوست

ا- گوش سا، را، ۳ حج ع ا د حج ۲= نگوع ۲- واکنده ح حج سر ع ا د ۸- دیدں حدائی ف ۹- رفته بسیار سا حج ۲ ے ۱۱- یاریم حج ے = تاریم ع ا د = ماریم ع حج = ساریم ح ۱۵- آں مژده مژ ۲ ۳ حج ع ا د = ایں مژده ع ف حج ۲

بداں ننمود ۔ میلِ خانِ اعظم | کزاں جامہ تنک دل تر بُد از غم
بتن پوشید کتانی چو مهتاب | تنک بر برگ گل شد قطرهٔ آب
چو شہ تشریف رسوائی بدل کرد | بدلہا داغ آں کسوت عمل کرد
زبس کاں ہر ہمہ دلہا غمناک | شد از غم چاک چوں آں جامہ چاک
۵ ازآں ساں کسوتِ رفتہ زساماں | کہ بود از مہر صبحی چاک داماں ق
ہمہ کردند پاں پاں تعظیم | چو نانِ نیک مرداں بہر تعظیم
نہ آں پاں بجائے بند کردند | کہ جانِ پارہ را پیوند کردند
چو از جاں پاں بود آں پاں چند | زجانی ہم بجانی یافت پیوند
ازاں پس آگہی دادند شہ را | کہ در منزل شتابد ترک ماہ را
۱۰ دولرانی کہ میشد در دِگر قصر | توقف داشت آنرا بانوی عصر
ہنوز گو غم مخور کاشور جاں نیست | ہنوز آں چشمہ حیواں رواں نیست
گرفتار دل آرام از دروں یافت | چو جاں ساکن شدش دل ہم سکوں یافت
چو باز آمد ز رفتن سروِ آزاد | نہال ملک را در رشد آں باد
کہ گل چیند بہارِ خویشتن را | ببوسد غنچۂ کوچک دہن را
۱۵ نہانی بلبل را داد پیغام | کہ رو چوں باد سوی آں گل اندام

۱۔ تنک دل تر بدی ۲ حج ۔ ع ۲ دحج ۲= تنک تر بود ۳= تنک تر دل بُد ع
۴۔ زغم شد حج ۵۔ بساماں حج کاد ۸۔ پاں بد ۱۱۔ جاں ہے ۔ رواں ہے حج
۱۳۔ درجان شدد حج ع ۳ د= برسر شد ۳ ۱۴۔ ببرسد

چرا غفلت کنی زینگونه در خویش	که زینسان خشم رحمی آیدت بیش
چه گویی ای ... بدادوران دورت	حمل قربان کنم باحسن وتورت
چه گردانم مرا ... عمر جاوید	بفرقت مشتری با ماه وخورشید
برایشان من خود این گردش چه سنجم	که میگردد خود بر فرقت انجم
۵ سری کت بدنیان کار کردست	زخواست گوییا بیدار کردست
که تو تا هی چنان مگذر خرامان	که گستاخی کند حارت بدامان
چنان کن این دم ارسه بیره بهتر	که گرداری کمی صد بیره بیتر
نصیحت گویی زینسان درسخن بود	ولی عاشق بکار خویشتن بود
چو حالش بی خبر بود اندران گشت	حدیثی چند ازو لشید مگرتست
۱۰ چو زانجا چند گامی بیشتر شد	بشکوی نشاط خویش درشد
پرستاران بخدمت در دویدند	لباس پای ار ... برکت ... دند
نلهای تنگ بردند در پیش	که دریابد بوصف از صفوت خویش
چو رو ... باصفت کجا سرو س	که گیجد صد گزاندر در زپاش
چو پوشیدش همی بادشد برآدام	غلط کردم رهادی بافرت ... دام

۲ = دوران و دورت ح۲ ۳ - یا ماه س۲ ح ص ع۲ د ۴ - برایشان س۳ ح ص ع۱ د = بریشان ح۲ = بدنیان س۲ ع = براسان کا = برایان ع ۷ - ولی س۲ س۳ ح ع ح۲ = دل س ص دع۲ ۱۱ - برکتید س۲ س۳ ص ع۱ د ح۲ = درکشید دع ح ۱۲ - بکسان س۲ س۳ ح ع = یکسان س ص دع ح۲ ح۲ ۱۴ - تاری بافته س ع۱ د ح۲

پریده جان رفتن دیو و پری را	نمانده تاب ماه و مشتری را
شه و شهزاده با چندین رقیبان	دریده جامه دامن تا گریبان
گلش تر مرده و نرگس گهربار	چو تاج زعفران برگ گلنار
هران کان تحفهٔ حیرت فرو خواند	چو نقش تحفه در حیرت فرو ماند
۵ کسی آن حال پرسیدن نیارست	چه پرسیدن که خود دیدن نیارست
یکی از خاصگان کش بود یارا	بپرسید از سر رفق و مدارا
که ای چشم جهان را نور دیده	چو تو چشم جهان نوری ندیده
چه حالست این و آن غم بر تو چیست	شگاف فتنه در سینه است چیست
کدامی خار دامانت گرفته است	کدامی غم گریبانت گرفته است
۱۰ اگر گرد کیست این بر دامنت خاک	ز دست کیست این پیراهنت چاک
که تیرت دیده تا چشمش بر آریم	که خارت خست تا تیغش گذاریم
ورت دل رفت جائی غیر مقدور	درآغوشت دهیم از خود تو دور
شه دل خسته از سر هم دو افسر	که بنشاندش بدولت هر دو بر سر
تصدق این اجرا خواندن نیارست	غم دل بر زبان راندن نیارست

۲- رقیبان س، ۲، ۳ ف، ۵ کا ع د ج ۲ = رفیقان ع ج ایضاً با دامن گریبان ۳

۴- هران کان س، ۲ ج = هر آنکه آن ع د ج ۲ = هرا نکو ع ۳ ف

۸- چه حالست واین غم ف ایضاً شگاف سینه ج کا ۱۱- خسته ج ف د ۱۳- بود دش د کا

= با دش ۲، ۳ ف ع ج ۲ = ناشدش ع

فسون دل که در جانش عمل کرد — عزیمت زان پری پیکر بدل کرد

بمنزل آمد استقامت داد مه را — نکرد از زهره صفر آن جهانگه را

ولی در عزم اوّل نیک خواهان — خبر بردند بر خورشید شاهان

که شه بانو بران عزم ست کامروز — دهد پروانه کان شمع شد افروز

۵ ز برج خاص برگیرد دل خویش — بقصر لعل ازد منزل خویش

بدانسان زان خبر شد بیخبر گشت — که در گشت و خرام از پای در گشت

چو باز آمد بخویشتن آهی بر آورد — که دود از نیکوخواهی بر آورد

بدانسان نیست شد صبرش در آن درد — که شد نزدیک کز هستی شود فرد

چو در حیله خرد کم دید چاره — بزد دست و گریبان کرد پاره

۱۰ بچاک جامه عاشق را مکن عیب — که اوّل جان شدش چاک آنگهی جیب

بدوری کو بود دل را صبوری — که دشمن را مبادا از دوست دوری

مثل گر چوب و گر سنگ است و پولاد — شود گاه جدا کردن بفریاد

نه مردم سخت تر زانهاست در پوست — که رنجی نبودش در دوری دوست

بر آنسان شه دریده جامه چون گل — خراب از خون دل نه از خوردن مل

۱۵ پریشان حال و آب از دیده ریزان — چو مستان میگذشت افتان و خیزان

ملایک زان غم اندر بال کندن — فلک زین فتنه در زیور فگندن

۲ - که کرده جـ ع۱ د حـ۲ = نکرد ع ۸ - صبرش ساز حـ ع۱ د = خیرش ع ۱۲ - جدا کردن ح حـ ع۱ د حـ۲ = جدا بودن ع ۱۴ - نزخوردن ح حـ۲ = نه از حـ ع۱ د = بر خوردن ع

دوم آن مشک بیزی کز سر هوش | خزیده همچو زلفـ ش در بنـ ناگوش
سیوم لادی گرفته بر سر این بار | که در هندیه ت لادی بار بردار
چهارم خواجه کافور را | که بد چشم ود ارا روشنا
چو صفرا این زعفت مختاره بود | که سر حرف امانت چون الف بود
٥ که از گاه او بهر اندر راز مستور | بگنجیدی چو در کوزه کافور
غرض آن محرمان در شام و شبگیر | شده جاسوس چشم فتنه چون تیر
درون سوراز جانها داشتندی | برون پا زبانها داشتندی
بغمها مونس دو یار جانی | که مونس مهـ ا داز ندگانی
چه خوش گفت این مثل یاری بیاری | که هر غم را ببـاید غمگساری
١٠ غم ارچه عدو باشد چو باران | توان خوردن برو غمگساران
شود یک ذره یکی غرق دریا | برد کوهی چو کشتی شد مهیا
چو یک سر بار شد از باری هراسان | دو یکجا شود برگیرد آسان
چو باشد ستون زیر بام | ستون گر هست زیرش گیرد آرام
غم کس هر کس را در نگیرد | که مهمان زله غم برنگیرد
نه نقل غم چنان زیباست در خورد | که از هم صحبتان تنها توان خورد

٤- سر حرف س١ س٢ س٣ ح د . دکا = بر حرف ع ٥- گه از گه او ع٢ ح د = گه و گاه او س١ س٢ = گه و بگه
ب = گه از کار او ع ٧- راز جانها س٢ س٣ . ع٢ د ح٢ = سوز جانها ع ٩- آن مثل د . ع ع٢ د =
این مثل س٣ ح٢ = گفتا مثل ح

چهارم شو ، ، بیروں سدهٔ خاص | ز رحمت آیت بر لوح اخلاص
بحُسنِ خلق آئینی تمامتس | حَسن خُلقی و احمد خواجه تامتس
ستگری زیرکی و کاردانی | برزم اندر دلی در بزم جانی
سواری جانکی کوگاه نخچیر | دو آهو کشتی از یک چوبه تیر
۵ فراوان خدمتِ شمر راد کرده | گہے چوگاں زده گه رحم خورده
گه و بیگاه ازاں خورشید پُر نور | بوده همچو سایه یکزماں دُور
چو جاں را در نهاں همدم نمود | دریں سود ا ، دل محرم نمود
چو شه رفتی زخلوت خانه بیروں | سرویش دادی ایں افسانه بیروں
سرو ، ، اوتی کردی دِل پُر | گریه غرق همچوں رشته دُر
۱۰ فتادی حمله غمهائے جگرخا ، ، | که باشد بهر غمهائے دگر جائے
اگرچه آں چشمه در بیروں کشیدن | فروں ترگشتی ازاں بیروں کشیدن
چو آں چشمه که در راهش در آید | چو آب افروں گشتی افروں تر آید
صنم هم داشت پنهاں محرمے چار | طریق محرمیت را سزاوار
یکے نرگس که گر خارسے به دید | زمیق بار میں از دیده برچید

۲- بحسن خلق س۱ ح د ایضاً بحُسن خلق و احمد س۳ = حسن خلقی محمد ع۲ ۵- گوی خورده کا س۱ حاشیه ۷- درجهانے همدم او س۱ د = در جهاں همدم همو ب ۹- همچوں رشته دُر س۲ س۱ ح ب = همچوں رشته در دُر س۲ ع۱ ح۱ د = چوں چوں رشته در دُر ع ۱۱- چشمه س۲ س۳ ح ح د ع۲ = آب ع = چشم ح۲ ۱۲- چو آں چشمه س۳ ع۲ ح ب ح۲ د = چوں آں چشمه س۱ = چو آں چشمه ع ایضاً افروں تر آید س۱ س۲ ع۱ د ح۱ زاید ع
۱۳- محرم چار ع ح۲ ع۱ ۱۴- برچید س۱ س۲ س۳ ح ب ع۲ ح۱ د = می چید ع

گرفتارِ شکم را نان عزیز است — پرستارِ جسد را جان عزیز است

کسی کو عزّتِ معشوق داند — کجا از نان و جسمانش یاد ماند

اسیرِ عاشقی را جان چه باشد — چو جان گم شد حدیثِ نان چه باشد

در آن سینه که گشت از جانِ خود سیر — بود برگ و تره پیکان و شمشیر

۵ دو غمخوار از خورش بی‌نوش مانده — رُخ از خونِ جگر پرجوش مانده

خوری کاشام و خوردش نام کردند — جگر خوردند و خون آشام کردند

گهی رفتی بسیر لقمه‌شان زیر — که دیدندی جمالِ یکدگر سیر

غذای روح چون برداشتی دل — شدی تن هم بخوردِ خویش مائل

وگرنه هر خورش کان پیش بودی — اگر حلوا بُدی حنظل نمودی

۱۰ میان آن دو سروِ پای در گل — پرستاران بسی بودند یکدل

چهار از سوی شه پوشندهٔ راز — چو راز سینه با جان گشته دمساز

نشاده راست هر چار اندرین فن — برابر چار عنصر عمدهٔ تن

سه بودند از کنیزانِ درون‌تر — درین ره کرده شه را رهنمون‌تر

یکی عزّت که او زان رازداری — مشرّف شد بعزّ استواری

۱۵ دوم کرنا که از نیکش خبر بود — ز بد چون نیم نامِ خویشتن کر بود

سه دیگر یاسمن خوشخوتر از آب — چو گُل کو گنجد اندر بستر خواب

۴- برگ تره س۱ س۲ س۳ ح۱ د ع۱ = برگ و تره ع = برگ ترب ح۲ ۱۴- از راز داری د ۱۶- سه دیگر یاسمن خوشخوتر س۱ س۲ س۳ ح۱ ح۲ ع۱ ع۲ د = سوم بُد یاسمین خوشتر ع

زیادِ او شود آسوده جانش | نیاساید ز نامِ او زبانش
دو فرقت در رافتد سوگند باین | دو مه را بعد ممکن نیست کاین
بُرند از هم دو پیکر آشنائی | مُیسّر نیست ایشان را جدائی
صواب آن شد که دو لولوی بهم درج | شود هر یک چراغ در دگر برج
۵ خوش آمد این سخن بانو و شه را | دو منزل شد معیّن هر دو مه را
بجای شه شد و جای دگر دوست | دو جان یکجا و فارغ پوست از پوست
همین شد رسمِ دورانِ ستمساز | که نتواند دو کس را دید دمساز
کجا برج از دو کوکب کرد معمور | که باز از یکدگر نفگندشان دور
کجا دو مرغ را خانه بهم ساخت | که باز اندر میان تنگی نینداخت
۱۰ فلک کو بندها می بُرّد از بند | چه شک گر بگسلاند هر پیوند
غرض هر یک بخلوت جای خود رفت | بپای دیگران نه از پای خود رفت
پس از یک هفته آن ماهِ دو هفته | بخدمت آمدی از تار رفته
خضر خان کردی از دورش نگاهی | برآوردی ز دل دزدیده آهی
دولرانی هم از دنباله چشم | بدیدی و فگندی شعله در چشم
۱۵ خضر خان رسم کردی مونس از پیش | چنین کردی سلامِ دلبر خویش

۱- نیاساید ج د. ج۲ ۲- پیوند باین ج۲ ایضاً نیز - ممکن بعد س۲ م ۴- این دو لولوی درج س۳ ع
۷- همین شد رسم م س س۳ ج ج۲ ع د ع۱ = همی رسم - س۲ = همی شد رسم م ع ۱۰- بندها ج ج۲ د = بند ع ع۲
ایضاً چه شد س۳ حاشیه ۱۵- از پیش س س۲ س۳ د. ع ج ع۲ د ج۲ = در پیش ع

زلیخا نعمت دیدار در پیش | نبودی سیر چشم از یوسف خویش
چنین تا هشت ساله دختر را | نهاد از دور گردون بر نهم پا
خضر هم شد بران حالت که کو شد | کزان چشمه زلال خضر نوشد
بسلطان میرسید از هر جریده | نسیم آن بهار نو رسیده
۵ که بادش ور پی غنچه شگافیست | که ابر حیا در پرده بافیست
مهین بانوان را جست یک روز | نهانی گفتش ای شمع شب افروز
خضر خان چون بسر سبزی چنان گشت | که خواهد عالمی را سایبان گشت
بباید کرد نخلی همنشینش | که برخوردار گردد میوه چینش
پس آنگه عزم شد سلطان دین را | هم آن معصومه پرده نشین را
۱۰ که چون خال خضر خان الپخان است | که زیبا چهره دولت بدان است
بدرج عصمتش در لیست مستور | که چون خورشید نتوان دیدش از نور
کنندش با هزاران ارجمندی | بعقد آن زهره عهد بندی
چو این اندیشه محکم گشت شه را | نوید خواستگاری داد مه را
بسوی الپخان فرمان فرستاد | ازان اندیشه خیرش خبر داد
الپخان کان بلندی یافت از بخت | نپرپرفت آن مبارک مژده از تخت

۴- تمام نسخوں میں بهار هی سوائے ع کے۔ مگر اس میں بھی بہار کو چھیل کر نہال بنایا گیا ہے ۵- ابر حیا س۳ = بردی حیا س۲ ح ء د = رو ، حیا ع۲ ۶- مهین بانوان س س۳ ح ب د ع۲ = مهین بانو خود ع
۸- تا نہ- نخلی س۲ ۱۱- از نور س۳ د ح = ازد ورحمه ع۲

سباری بود شان عشق که یک دم | بودندے حدا در ماری ارہسم
سُد چوں عشق درباری مجاری | شد آں ماری فرآحسر عشق مازی
چو طفلا نے کہ باہم لعب سازند | بہم گہ طاق وگاہے حف ، ازند
بہالی باخت ہندی آں دو مشتاق | رطاقِ ابرواں ہم حُفت وہم طاق
۵ بہ ہاری کے چوں حوروسالاں | دو دیدی حوردستیری ماعزالاں
ریں آئیں کہ تا بگر ر ت ساے لہ | سری برزدر ماعتق ہرنہاے لہ
تماسا شد دو دلرا فی ہسم ارجت | کہ بختِ اوست ایں فرمادہِ تحت
لطالع ہست در بہتر رماے نہ | قرالتی ماحیاں صاحب قرانے
فلک چوں سروری بخت سری را | کہ دیو ید او یک احت ری را
۱ کہ چوں زُہرہ مرہ مارحیں دیدار | سعادت ماد ہرآید ندید ار
شدی ہر سو کہ آں حورست ید ایہ | صنم رفتی مد سالی چو سایہ
ہودی ز وجدا در گاہ و بیگاہ | چو نور از آفتاب و پرتو از ماہ
دو دیدی تمسِ والاہم پس و پیش | رتابِ مہر سو ر سایۂ خویش
یکجا خوردِ شاں بودی حداحواب | بخوردندی دو مرا یکدگر آب

۱۔ ہردم ب ایضاً ارماری ح ۴۔ آں دومشتاں سرا ح ب ع[۲] د = ہردوستاں ع
۶۔ مدیں سا ح ایضاً راعتی س[۳] ع ح ب د = ساعتی ع۔ ہرنہانے س س س[۳] ح ب ع[۱] د ح =
نوہانے ع ۷۔ راں اوست س[۲] = حفت اوست ب د ۱۰۔ حوں زہرہ س س[۲] س[۳] ح ع[۱] د =
زہرہ چو ع ۱۳۔ کہ ماند مہر س[۳]

زهی اقبالِ آن خاکِ دره افسوس | که نعل توسنت می‌سود بر وی بوس

ولیک از دستِ بادم وصد آه | که نقش توسنت برمی‌چید هزاران راه

فلک زین آرزو می‌مُرد کای کاش | هلالم نعل بودی در ته پاس

گذشته است آنکه چون افسردهٔ چند | دلم بودی بخور و خواب خرسند

٥ کنون دل را زمانِ بت‌پرستی است | حریفِ عشق را آغازِ مستی است

شرابِ دوستی ده تا بهانی | بروی دوست نوشم دوستگانی

نوازنده چو زین دستان به پرداخت | دگر سازنده دستانِ دگر ساخت

به پاسخ از زبانِ دلبرِ نو | روان کرد این غزل در مزمرِ نو

پاسخ از لبِ معشوق

١٠ زمانه بین چه پنهان شد کارسازم | چه درهای سعادت کرد بازم

به بی‌مهری نخستم کرد تاراج | ز مهرم داد زان پس مژدهٔ تاج

نگه کن تا چه میمونست بختم | که بر ماه ز میمون درختم

نسیم خوش وزید از سبز گلشن | که از دوستان گشت این جان روشن

مرا چون گل ز شاخِ ناز برکند | بدولت خانهٔ امید افگند

١٥ کنونم اعتماد بخت خود هست | که گلبوی شود از بوی من مست

٣- فلک زین آرزو می مرد س ر ٢ ع ٢ = فلک این آرزو می برد ر ٣ ٤- بخور و خواب س ر ٢ ر ٣ ع = بخواب و خورد خورسند ع
٥- حریف عشق س ر ٢ ر ٣ ع ٢ = حریف عیش ع ٩- پاسخ از لب معشوق س ر ٣ ح ع ٢ = پاسخ از زبان معشوق به عاشق ر ١ = پاسخ از
زبان معشوق گوید ع ١٤- شاخ ناز س ح ع ٢ = شاخ تازه ر ٢ ر ٣ ١٥- اعتماد بخت س ر ١ ر ٣ ح ع ٢ = اعتقاد بخت ع

بداں تاں کہ در سینہ سخو است　　　رواں کن ایں غزل در پردۂ راست

غزل از زبان عاشق

چہ رویست اینکہ حیرت ہم کرد روشن　　　چہ نوریست اینکہ مجلس کرد گلشن

نہ ماہ آسماں را باشد ایں رو　　　نہ فردوس بریں وارد چنیں بوئے

۵ رخے دیدم کہ جاں را زندگی داد　　　ولے دل را نوید بندگی داد

ازاں رو عیش و فتح زاد در من　　　چناں روئے مبارک باد بر من

بیا اے زندگانی بخشِ جانم　　　کسے کر تو رسیدہ ارجاں من آنم

ہم رسیدہ پار جانفزا ایست　　　ولیکن نیست آں تعظیم بایت

ستانم دیدہ از خورشید وام　　　کہ تو خوش خوش براں بالا خرامے

۱۰ سراہی کامدے ہمرہ کہ بودت　　　دل افروز گہر و سنگہ کہ بودت

خوش آں بادی کہ از صحرا او رستت　　　نگر واگر درویت داشت گلگت

کدامی گرد در زلفِ تو نہ کرد　　　کز آبِ دیدۂ خود شویم آں گرد

کدامی مرغ ترس مرکرد پرواز　　　کہ سازم در زبانش طعمۂ باز

فروعت در کدامی خاک پیوست　　　کہ از در دیدہ خورشید دمہ رست

۱۵ ولے خوں شد دلم از رشکِ آں خاک　　　ہم از خونِ دلِ خود شویمش پاک

ا۔ بردں کن حج ۲۔ عاشق گوید ع حج = عاشق گوید معشوق سدہ بود ارسا ۔ غزل تام وکمال نسخہ حج میں متروک ہوگئی ہے ۷۔ رجاں سا ع۲ = اے جاں سر سا = بیجاں ع ۱۰۔ دل اوور سا ع۲ = دل اور دے ع ۱۴۔ در بودہ سا سا ع۲ ۔ در دیرہ ع ۔ خورشید دمہ سر سا ع۲ = خورسید مہ سا ع

چو کرن از تار تیغش برق سان جست   حرمها ازو چو ابر از باد گردست

دران جنبش دو لرانی که بخت شکن   بری میخوار چیدن از درخت شمن

دوان می شد به پشتِ بادپایی   چو گل کش باد برگیرد ز جایی

به پیکان گوش او کز اوج وا زپست   بسانِ تیر میشد کز شست

۵ غرض ناگه رسید از غیب تیری   که تیرِ چرخ زان برزد نفیری

بماند آن رخشِ آتش پای سرکش   گرفت آن ماه شد در برجِ آتش

سیه کش پنجمیں نزدیک تر بود   رسید و در عنانش پنجه زد زود

ازاں گل برگ وزنِ لاله بازو   ق گراں شد پنجمیں را چوں ترازو

امینِ شاه بود آں گرگ خونریز   ندید از بیم سوی آں بره تیز

۱۰ بعهدت هم بداں ساں بهرماں پوش   الغخاں را رسانید از سرِ هوش

الغخاں در حرم میداشت مستور   چو فرزندِ خودش در پردهٔ نور

چو فرماں شد که آں ریحانِ فردوس   بشهر آرند چوں برجیس در قوس

رسانیدند در ایوانِ جمشید   بجلبابِ حیا پوشیده خورشید

کنوں بیں کاختر بهرِ هفت کرده   چها بیروں دهد از هفت پرده

۱۵ بیا مطرب بساز ابریشمی چنگ   بریں شادی که آمد دوست در چنگ

۴ - به پیکا گوش اوج ع۲ حر = به پیکان گوش خود ع ۷ - پنجمی س۳ ۱۰ - بدانسان بهرمان س۳ = برانسان بهرمان
ع ع۲ = بدانسان پرنیان حر ۱۴ - کاختر ... ایضاً جهاں ع۲ حر -

طمع در بست سکھں تا بصد حمد ۔ بر دو در برح حویش آں ماہ رانہد
برادر را کہ بھیلم بود ناست ۔ بخواند و کرد جمال بیاست
برآسو رفت بھیلم دیو چوں باد ۔ بہاں را بہ رمہاسنے بروں داد
چو کرں آزردہ بخت پریشاں ۔ حمایت جوئے بود از سوئے ایشاں
۵ بیارست اندر آں پیغام نہ کرد ۔ ضرورت ناز جنگل بیدمہ کرد
لشا یہا کہ باشد شرطِ ایں کار ۔ بمقداری کہ رایاں راست مقدار
ہمہ یک یک بہ یکدیگر سپردند ۔ بہ صد دریا یکے گوہر سپردند
دو جانب چوں فراہم گشت تدبیر ۔ رواں شد جا تسی بر جاتسی گیر
فرستادند بر بوسے ہما ۔ ۔ بہ روشن بکام اژدہا ۔ ۔
۱ چو یک فرسنگ باد اندر تکاپوئے ۔ کہ اندر دیو گیر آرد پری روئے
سیاہ بستہ کہ بود اندر ۔ ۔ کرن ۔ کہ کردی در رہائے کار یک قرن
چو با دشمن رد ناگہ برایشاں ۔ ہمہ جمعیت حس ۔ ۔ بد پریشاں
بکوہ و دشت سر در کرن سرکش ۔ سیاہی درعقب چوں کوہ آتش
جہاں بگرفت راہ دیگر سر خویش ۔ کہ چوں اندیشہ ناپیدا شد از پیش
۱۵ دلاور ہمیں کو مرد گو بود ۔ لفرہاں الحاں بیشہ رو بود

۱۔ طمع بر بست ۔ بحر ۲۔ برادر رای بھیلم دیو ۔ بحر = برادر را کہ بھیلم دیو ع ۔ = برادر را کہ بھیلم بود ۔ ع
۱۔ آرد ۔ = آید س س ع ۔ = آمد بحر ۱۔ باشد اسدار میں ح ع ۔ بحر = ناپیدار سر میں ع
۱۵۔ دلاور ہمی ۔ ایضاً الف حاں س ۔ بحر

بر آنسو نامزد گشتند در دم   الغ خان معظم پنجمین هم[۱]

امیران دگر با جیش و انبوه   که از پامال آن پایان سرمه شد کوه

چو در گجرات رفت آن لشکر سخت   بخاک افگند رای کاردان رخت[۲]

همیدانست کورا نبود این زور   که پیش قلزم انجم بند صد مور

۵ چو آن جانی صلاح جان و تن دید   هزیمت را صلاح خویشتن دید

چنیدت راند و بیرون شد شتابان   چو باد تند در کوه و بیابان

نبرد از همدمان و خون و پیوند   بجز خاص پرستان لعبتی چند

نهان از دیدهٔ مردم پری وار   بسوی دیوگیر افگند رهوار

رسید آنجا و گشت ایمن ز خونریز   عنان را نرم کرد از جنبش تیز

۱۰ چو سنکهن دیو پور رای رایان   بشد آگاه ز آگاهی سرایان

که کرن از گجرات آمد برین سوی   ز تاراج تیغ ترکان تافته روی

به پرده دختری دارد نهفته   گلی پوشیده روی ناشگفته

لطافت مایه چون آب باران   هنرای تختگاه تاجداران

۱- پنجمین ح ج ع[۲] = پنجمی ر[۳] = اینچنین س ر[۲] ۲- جیش و انبوه ر[۲] = جیش انبوه س ر[۲] ح ج ع[۲] ۵- چو آنجا نه صلاح س ر[۲] ح ج ع = چو آنجانی سلاح ع[۲] = چو آنجا بی سلاح ر[۲] ایضاً صلاح خویشتن ع ج = سلاح خویشتن ع[۲]
۷- همدمان ر[۳] ع[۲] = همدمان و س ر[۲] ح ج ع - خون و پیوند ر[۲] = خویش و پیوند س ح ج = خویش پیوند ع[۲] ۹- نرم کرد ر[۲] ر[۳] = گرد کرد س ع[۲] س ... کرد ج = گرم کرد ع ۱۰- بسنکهن دیو س ر[۲] ح = به سنکهن دیو ر[۳] = چو سنکهس ع = سنکیس دیو ع[۲] ایضاً شد آگاهی س ر[۲] ر[۳] ح ع = بشد آگاه ع ۱۱- بدین سوی ر[۳] ح = برین سوی ع ع[۲]

موافق بار حوادث دردل آں گفت — ستان حواست تامہ اکد حہ

برائے کارداں فرماں فرستاد — کہ مارا تحت آگاہی جہاں داد

کہ داری در سرائے دولت خویش — مبارک روئے دختے دولت اندیش

چو برطغرائے فرماں دیدہ سائی — ردو دیدہ فرست آں روشنائی

۵ کہ گر دولت ایں خورشید معمور — شود روشن ستتالش بداں نور

سریر آرائے ملک ہندواں کرں — کہ بدصاحبقراں رائے دراں قرں

اریں شادی کہ آمد ناگہانش — نگنجید اندروں پوست جانش

کجا در ذرہ گنجد ایں کہ خورشید — دہد بردو خودش یو ید جاوید

چو ناحیتمہ کہ بحر آشنا — شود آں حیت مہ ہم بحرار روائے

۱۰ براں شد کاں طرب را کارساز د — علم بر پشت پیلاں برفرازد

متاع قیمتی صد پیل مالا — ق زدیبا و حریر ولولو و لالا

دگر کالائے گوناگوں نہ چنداں — کہ گنجد در خیال ہوشمنداں

پس آنگہ باہزار امیدواری — نتابد بار ایں را در عماری

فرستد سوئے دولتخانہ تحت — کہ آں دولت رسد در خانہ تحت

۱۵ دریں اثنا جہاں شد شاہ را رائے — کہ لستاندازاں رائی کرں جائے

۱۔ بارگمش ب ج ع = بار حوادس ع ۲ر ۳ر ح ۲۔ نامہ فرستاد ع = فرماں فرستاد ب ۲ر ۳ر ح ع ۲ ایضاً جہاں داد ۳ر ع ۱ = چیں داد ۲ر ع ح ۳۔ مبارک روئے دختر ۲ر ۱۱۔ قیمتی ب ۲ر ۳ر ح ع ۱ = قیمت ع ۱۳۔ نتابد بار ایں را ۲ر ۳ر = بسابد آں بار ایں را ۲ر ح

همیکرد آنچه شایان خدمت بدرگاه | که حاصل میشدش خوشنودی شاه
پرستش خویش و ید دارای زمن را | بعرض آورد راز خویشتن را
نخستت اندر دعا عالم راز بان داد | زبان را در دعا گوئی عنان داد
که شاها تا ابد مسندنشین باش | بشاهی خسرو روی زمین باش
۵ همیشه بر سریر ملک جای تو | سران ملک را سر زیر پای تو
بیاورت هر که نبود بر زمین شاد | اگر خود آسمان باشد زمین باد
پس آنگه با دل پر بیم و امید | بشرح حال شد دلرزنده چون بید
که از شاخ جوانی بر درختم | دو غنچه ناشگفته بود از بختم
چو زینجا باد اقبال آن طرف تاخت | مرا زانجا ربود این جانب انداخت
۱۰ شدم من خوش زبخت روشن خویش | ولی ماند آن دو گل در گلشن خویش
یکی زان دو پسر اندر جوانی | پدر تاران شد را زندگانی
دوم مانده است چون پیوند خونست | دل من بهر آن خون بی سکونست
دمی گر مهر شه بر بنده تابد | بگرمی خون بخون پیوند یابد
ازین پیوند زندگی بما در | نباید پای شه و مرد ابرآرد
۱۵ چو شه را در شد این دیباجه در گوش | نموداری دگر رو دادش از هوش
بدل میگشت جستن هم زمانش | پدر تاری زبهر خضر خانش

۴ مسندنشین باش - زمین باش س ر ۳ ع ۲ = مسندنشین باد زمین باد ر ۲ ح ۶ - در زمین س ر ۲ ح
۱۲ - مانده است - آن س ر ۳ = مانده است چون س ر ۲ ح ع ۲ = مانده است و چون ع

مہ اندر برج شد چوں لعل در دُرج | و بالش را شرف رو داد زاں بُرج
چو آمد در شبستانِ شہ آں شمع | پریشاں خاطرش گشت اندکی جمع
چناں افتد بہ بہبُد گی پائے | کہ گرد اندر دلِ شاہ جہاں جائے
کسے کش بخت و دولت پائے گیرد | بحیثم بختیاراں جا ے گیرد
۵ ہر آں فعلے کرو گرد د پدیدار | شود معلوم نصد حالش چہ مقدار
پرستاری کہ دولت یار باشد | ہمہ کارش جمالِ کار باشد
چہ یک اختر کسے کر بخت فیروز | شود دیں بزرگاں خدمت آموز
چو خاکِ تیرہ گیرد دامنِ باد | نماید ابر را زو دامن آزاد
چو ہیچیں با حیار افتد کدُورا | حیارا رویش برتر دارد اُورا
۱ غرض القصہ کنولا دیؔ رانے | دو دختر داشت گاہِ کام رائے
چو رانی سوئے حضرت شد شکیبائے | نماد آں ہر دو گوہر درکفِ رائے
چناں اُفتاد حکمِ ایزدِ پاک | کہ شد دُرِّ بزرگ اندر دلِ خاک
دویم را عشرتش مہ نو درفتہ | کہ نو دآں ستش مہ مارہ دو ہفتہ
پری روی زمردم حور زادہ | سپہرش نام دیولدی نہادہ
۱۵ ہمی آراستش مشاطۂ بخت | ہمیداوش سعادت مژدۂ تخت
چو کوں لادیؔ آں دُر را صدف بود | بخدمت ہیں ستارہ بر کف بود

۵- نصد جلس شا حاشیہ ۱۲ اسش مہ ما شا حرع اسش ہے ع ۱۵- مرن بر تخت شا

چو تیغ افشاند بر روی خانِ مغفور | رمید آن تیره دل چون سایه از نور

سپه دنبال کرد آن محتشم را | ... تند تازان که گبران حرم را

حرمها ... مهینِ را ... والا | سراپا غرقه در لولوی لالا

بدست افتاد بابیل و خزانه | جهانی پر ... از زرانی ورانه

٥ بتانی ... زستان دیده لی ماه | نه چشم بد درایشان یافته راه

سر آن جمله خوبانِ گل اندام | پری روئی که کنولادی بدش نام

چو دین زار جمندی نازنین خوی | چو جان پوشیده از بینندگان روی

نه در توئی خزش موری خزیده | نه بادِ تند بر روی وی وزیده

گرامی آفتابی سایه پرورد | ولی خورشیدش از هیبت شده زرد

١٠ امانت دار آن خانِ جهانگیر | که از عصمت بر آن آهو نزد تیر

بفیروزی چو باز آمد از آن فتح | به پیش تختِ شه زد بوس بر سطح

بعرضِ بارگاه آورد در پیشان | متاع و پیل و اسپ و زر و جهیزیشان

بهتانی تحفه کان پیشکش کرد | همان نازک تنانِ ماهوشان کرد

سر آن جمله کنولادیِ رانیز | سزای خدمتِ تختِ کیانیز

١٥ چنان ماهی و آن انجم بدنبال | بفرمان در حرم رفتند در حال

٢ - دنباله کرد سر٢ سه ٣ - غرقه سر٢ حج ع٢ = غرق ع ٥ - درایشان سر٢ سر٣ حج ع٢ = بدایشان ع ٦ - شدش سر٢ حج ع٢ = بدش سر٣ ع ٨ - مو... خزیده سر٢ سر٣ ١٠ - امانت دار آن سر٣ = امانت داری سر٢ حج ع٢ = امانت داری از ع ١٣ - نازک تنانِ سر٢ = نازک بتان حج ع٢ ١٤ - سزا ... خلعت ... در ...

چنین خواندم دران دیباچهٔ راز — که هر حرفی ازو میکرد صد ناز

که چون شاهنشهِ جمشید مسند — علاءالدین والدنیا محمد

ملکِ دهلی از عونِ الٰهی — برآمد بر سریر پادشاهی

سری کز بادِ کین دیدش خطرناک — ز آب تیغ کردش طعمهٔ خاک

٥ هم اندر بند راهان راهی کرد — هم از تا تار غم میں راهی کرد

چو کردار خونِ کفران خاک را سیر — بدریا خواست شوید خونِ شمشیر

چو دار خون چنین ریگونه محراب — بدریا پاک گردد بی‌نهر آب

مگر میخواست آن خورشیدِ بیمغ — که دریا را کند خشک از تفِ تیغ

بغیر دریا در تدقلبِ شاهی — زبیح مه‌چو سر دل گاهِ ماهی

١٠ العجان معظم رالفیروز — که لشکر حاجب دریا کند رود

صنم چنانکه برسد تا ثریا — درانداز دگون در قعر دریا

چو راسو رفت العجانِ ظفر یار — برآسان کرد آئین ظفر کار

که داد آن ملک و دولت را تاراج — ربای ورایه ر تدرایت و تاج

دران چندکرن رایِ بود با نام — بقدرت کامگار اندر همه کام

١٥ از ورایانِ ساحل در تف و تاب — روان در بحر و بر فرمانش چون آب

٧ـ چوے حس سا = چوے جیاں ع۲ = چون چنین ع سا ۲ حج ـ ریگونه سا۲ = رانگونه سا۲ ع۲ حج ٨ـ نگری خواست سا۲ ع۲ ١١ـ برشد ح ١٢ـ چو راسو رفت ح ع۲ حج = آلسو رفت ع ایضاً ۔ درالسان ح ع۲ حج = براسان ع

چو نتوان رشتهٔ گردون گسستن | ببـاید دل درو ناچار بستن
بس آفت‌ها که آن نوید کامرانیست | بسا غم کان کلید شادمانیست
چه داند طوطی کافتاده در دام | که از شکر دهندش طعمه در کام
چه داند باز چون بندند پایش | که دست شاه خواهد بود جایش
۵ بسا هندو که گیرند در اسیری | کند شکر اسیری در امیری
همایون طالعی باشد جوان بخت | که در کارش نگیرد آسمان سخت
بهر کامی که پیش آیدش نیازش | بصد هنجار گردد کارسازش
نمو داری نهند در وی به تدبیر | که خلق از عزتش گردد عنان گیر
شرابی کش بود ز اقبال بوئی | رسد در گوهرین جام از سبوئی
۱۰ گلی کو خواست والا دستگه یافت | نیارد سوی دیگر دست ره یافت
دُری کو خواست شد بر افسر خاص | رسد در گنج شاه از دست غوّاص
چو روزی مند را بردند جائی | ق که از روزی نهند بر گنج پائی
در آن حالت نباشد صاحب هوش | که شکر منعمش گردد فراموش
خدایا هر که را نعمت دهی بیش | در آموزش سپاس نعمت خویش
۱۵ کنون زینجا به نامه باز گردم | بگرد نکته‌های ناز گردم

۱- درو س[1] س[2] س[3] ح = برو ع[1] س ۳- چه داند س[1] س[2] س[3] ح ع[2] = نه بینی ع[1] ۴- هما هم از شکر ع - نهندش ح ۱۲- روزی شاه را س ح ع[2] ۱۳- شکر نعمتش س[1] س[2] س[3] ح = شکر منعمش س ع[1] ع[2] ۱۵- نکته‌های راز س[1] س[2] ع[2] = نکته‌های ناز س[3] ح

ر دوری تا کیہ لم این دیدہ بے ور — کم از لطائف کت سر نم از دور
چو جوانم شد حرام اندر حیالت — حلالم کن نگاہ ہر در حمالت
چو دست از کام ماند کہتران را — نوارش شرط باشد مہتران را
بہ اراحسان ہمہ بر منعم آرد — نکیتہ حوستہ چیاں بیر بارد
۵ بر دگر چہ آفتاب ار قصہ ہار نگ — ہداں کز فرخ موستاں کند سنگ
درت معدور دارم بیر شاید — کہ دریا میہمان حیتہ مہ باید
چہ جوید بیل ن ور حشانہ مور — کہ نراز حیلہ ور گنجہ بدہ از زور
گرم مواری دگر جوئی آرار — حدایت یار بادا در ہمہ کار

آغاز اشعار بر عشقہ عشق خضر خانی از شاخ سبز و تر دولرانی

۱ ہمیشہ دور چرخ لاجوردی — بداد یتہ حرن لوردی
ر د ورش ہر یکے گردش نکار یست — ریر ہر یکے دیگر — ہمار یست
بیار اید یکے را گوہر یں مہد — کہ بنا بد دراں مہد بش بصد جہد
کند آں دیگرے را حانہ تاراج — کہ یوید بر در ہر حانہ محتاج
چو سے امید پایدہ ہست و ریم — حوش آں کس کو نہد گردن بہ تسلیم

۲ - چو جوانم شد حرم ع' = حہ جواہم ع ۳ - دست ار کام ش۲ ش۳ حرع' = دست ار کار ع ۹ - التماس عشیقہ عس حصر جان ع حرع' = التماس عشیقہ عشق حصر حانی ح = در آمدن عشقہ عشق حصر حانی ش۳ ۱۱ - نکار یست اور قافیہ مصرعہ ثانی سمار یست ح ع' حر س ش۲ ش۳ = نکار است و شمار است ع

چو جادو این فسون خواند از لب شاه | برون زد زهره این سحر از لب ماه

پاسخ از لب معشوق

خبر داری که بر تو در دلم چیست | ز هجرت سوز صد حالم چیست
درونم خون شد آخر چند پوشم | مرا اندر آبگینه چند پوشم
۵ اگر زخمی رسد بر سنگ خارا | بر آرد بانگ فریاد آشکارا
تو سنگم بین که در جان بلاکوش | خورم صد زخم هجران و خاموش
بدان دعوی بازی از شمع تارک | مرا غم در جگر کارد پلارک
تو هم دانی که خود نتوان ربودن | پری زین کاشتن جز جان درودن
مرا مادر بشیر ناز پرورد | تو گر نازم بجوئی چون توان کرد
۱۰ فضولست این که با این بخت بدساز | کنم با چون تو شاهی دولتی ناز
همین بس نیست کز یاد جمالت | همه شب عشق بازم با خیالت
شبی وقتی خلوتی و چون تو یاری | ازین خوشتر نباشد روزگاری
سعادت نامه هر کس ز آسمان جست | مرا این باشد این داغی که از تست
گر از غم آرزو برنیست بر دست | غمت را زندگانی باد کو هست

۱۔ چو جادو س۱ س۳ ح ج ع۲ = با دو س۱ ۲۔ غزل از زبان معشوق گوید ع = پاسخ از لب معشوق گوید ج
۴۔ چند جوشم ح ج ع۲ = چند نوشم ع ۶۔ جان بلاکوش س۱ س۲ س۳ ح ج ح ع۱ = جان بلانوش ع
۸۔ خود نتوان س۲ س۳ = چون نتوان ح ج ع۲ ۱۰۔ بخت ناساز س۳ = بخت بدساز ع۲ = بخت دمساز ج
۱۱۔ همین بس س۱ س۳ ۱۴۔ گر از غم آرزوئی س۱ س۲ س۳ ح ج ع۲ = گر از غم آرزویم ع

مسم تاہی کہ چوں گردم صف آرا ، ر — نیارد با د سودں بر زمیں پا ، ر

روں توح ۔ حتم میں کہ چو نم — کہ ناحیدیں ۔ یہ کردہ ریوم

جفا از دل تسکایت ار کہ خوا ہم — ملا در سینہ صحر ہر رکہ رانم

چو شد گنج دل اندر ۔ یہ تاراج — بعرق من حیہ ۔ یہ سودا رگوہریں تاج

۵ چو عشق انگند درحہ ببیر لی را — کند سیمیں ۔ تہ روئیں ۔ تہ را

نکار عشق شاہی بر گیرد ۔ ہرد — نعم صاحب کلاہی بر گیرد

شہاں راگرچہ آئیں ہست مشہور — گرا لیتاں دور ۔ تہ کم بود دور

چو خواہد نرگس خواں خرا ۔ تہ — بہ ہر عمرہ کم است از دوریا تہ

مرا گر توس دل نیست در راہ — کمند زلف او ہم نیست کوتاہ

۱ گرفتم کنگرہ تاجسم بلند است — بہ آخر حلقہ ہائے ایں کمند است

بہ آب دیں عم پرداخت نتواں — کریں لولو مفرح ساخت نتواں

سپیدم باد ایں چشم سیہ روئے — کہ از و ۔ زرد روگشتم بہر سو ، ر

و لے از خون دل صد شکر گویم — کہ یکدم می نخواہد زرد رویم

گر آید بر سر ایں روز جدائی — ق کہ یابد دیدہ راں روز روشنائی

۱۵ کشتم در دیدہ نازک درولش — بہ سدم حیہ ۔ ہم دیگر ازم بروں کش

چو راں مردم شود ایں دیدہ آباد — مرا تا دیں نار ۔ بر مردم او باد

۲۔ کردہ بوم ۳۔ ۳ = گیرد ربوم ساحر ۷۔ دور ماست کم بود س ۳۔ ۳ حج ع = دوربا س کم بود ع

۸۔ بہ ہر عمرہ ۳ حج ع = بہ از عمرہ ع ۱۲ ۔ بہر سوے حج ع ۱۳۔ ولیک حج ع ۱۴۔ کے آید بر سر ۳ حج ع

شود روشن که این مه بر زمین کیست — خدا این آفتاب ملک و دین کیست
ز نورش چشم بیدار د زمانه — که گردد چرخ گردون را زبانه
بدو ره شود بدر هلالش — که ایمن باشد از نقصان کمالش
غلط کردم که گردد آفتابی — که کم بیند زوال و انقلابی
۵ ولی با این وجود مقبل خویش — گرفتارست در درد دل خویش
نه روزش خواب گرد زیر چشم آب — نه شب پهلو زند بر بستر خواب
همه شب با خیال غمزه در گفت — مغیلان زیر پهلو چون توان خفت
بجان آید چو از شب زنده داری — ز مطرب این غزل خواهد بزاری

غزل از زبان عاشق

۱۰ دمی بیدار باش ای بخت با من — مگیر از بهر کامی سخت با من
بدان هنجار کن پیوند کاری — که یاری را دهی پیوند یاری
برافگن پرده زان رخسار چون بدر — که روزم عید گردد شب شب قدر
مرا در دل نگاری نازنین است — که جانم در ته پایش زمین است
مرا در دیده سروی سرفرازست — از آنم روز تا شب دیده بازست

۱۔ خدا این آفتاب ملک و دین کیست ح ۲۔ بدر … ح = بدر ع ۴۔ که باشد آفتابی … ۵۔ در د … ح ع = از … ع ۶۔ زیر چشم آب … ع = چشم پر آب … = زیر سر آب ح ۹۔ عاشق گوید ع ح ۱۰۔ مگیر از بهر کامی سخت ع ح ع … حاشیه = مگیر امروز کامی سخت … حاشیه = مگیر از روزگار سخت … ۱۳۔ غبار ع = عذار … ع = غبار …

جہاں خورشید کو ہست آسماں گیر | سحر خود میکند دراں شد جہانگیر
ہ از خورشید داں ایں کامراں را | کہ بے خنید نی گیرد جہاں را
مدیں گونہ کہ یابد پایہ بالا | مگر ہم زادۂ او شمس والا
خضر حالی کر اقبال مبین | گواہی میدہد نور جبینش
۵ چو بخت خود جوان و پیر تدبیر | چو نام خویش خورشید جہانگیر
ہنوزش تیغ فتح اندر نہفتہ است | ہنوزش یک گل از صد ناشگفتہ است
ہنوزش تیغ نصرت در نیام است | ہنوزش بادۂ امید خام است
ہنوز اندر طلوع است آفتابش | ہنوز اندر برافروخت آتش
ہنوزش صبح دولت در نقاب است | ہنوزش دیدۂ بینش بخواب است
۱ ہنوزش بخت در ترتیب بار است | ہنوزش دہر در تدبیر کار است
ہنوز اقبالش اندر کار ساریست | ہنوزش نخل تر در سر فرازیست
ہنوزش می رسد برگل صبا ہا | ہنوزش چرخ میدوزد قبا ہا
ہنوزش فتح ہا در عیب بیش است | ہنوزش مژدہ ہا را دارہ پیش است
رسالے باش تا کشاید ایں درج | تنق بالا کند خورشید از برج
۱۵ جمال کار آں بخت جہانگیر | بروں آید ز دستار دوراں تقدیر

۱- خورشید ہم ہست ع - خورشید کیں ہست حج = خورشید کو ہست سر[۱] = خورشید گر ہست ع[۱] سر ۳- ہریں گونہ ع حج ع[۱] = مدیں گونہ سر[۲] سر[۳] ۴- اقبال مبین سر[۲] ۵- جوانے پیر تدبیر سر[۱] سر[۲] حج ع[۲] حج[۱]= جوان و پیر تدبیر ع - ۱۰- ترتیب بار سر ۱۴- رسانہ باش سر[۳] ع حج = رسالے باش ع ایضاً بالا کند سر[۲] سر[۳] حج ع[۱] = بالا کند ع

مسلمانان آن لشکر سپاهی — گرفتند این طرف جانرا پناهی

سپهدار از نوازش کرد شاں شاد — کرم فرمود و جاں بخشید و دل داد

سپه را زاں پس از فتح خداوند — مسلسل گشت پانصد پیل در بند

پس آهن بر بُرت زر ساز کردند — سر تجنانه زر باز کردند

۵ اگرچه آن قبیله بُد گبرِ لعین را — زمین بوسید بیت المالِ دین را

زر و گنج فزون از وزنِ بازو — که کوه افتد ز وزنش در ترازو

مهیا شد ز بهرِ درگه شاه — که هر کوهان برد کوهی بدرگاه

چو کارِ رای معبر شد بپایاں — برجعت گشت رایِ نیک رایاں

سپاه آمد بر آں فیروزمندی — گرفت از بخششِ شاه ارجمندی

۱۰ تعالی الله گر ابا شد چنیں بخت — که گیرد عالمی بر جنبش از تخت

بدهلی او کند بر زا بر و اشارت — فتد در معبر و بحرین غارت

عزیمت نی و در ملکِ سلیماں — همه دیوانِ هندش زیر فرماں

سکندر خود سفر کردی در اطراف — بحرف تیغ زاں زد قاف تا قاف

بخت او بجنبش ترک شهرِ خویش — شده تیرش درونِ عرصه کیش

۱۵ چناں بودند دیگر خسرواں هم — که بی جنبش نشد ملکی مسلّم

۴ - سر تجانه زر ساز ۲ سا ۳ ج ح ع ۲ = سر تجانه را در ع ۵ - اگرچه آن قبله بُد ۲ ج ح ع ۲ = اگرچه قبله بد ع

۱۰ - بر جنبش از تخت ۲ ج ح = بجنبشِ تخت ع ع ۲ ۱۳ - بحرف تیغ زد زاں سا ۳ = بحرف

تیغ ازاں زد ح ۲ خ = و دوستی تیغ زد زاں ح حاشیه

سوار باد چوں برد آں طرف دست — ہم ازباد ش سوار آب لشکر

لب دریا سواحل بر سواحل — کحو کس آمدہ و تھہ مراحل

در آں حد بیر رائے بود والا — شاہ ہند واں لولو ر لالا

برآب و خاک فرماں تمامش — برہمن بیر بیدیا کردہ نامش

ز ملے تھرش کشتی و تری ہم — ہٹ جوش کردہ ومرہت پوری ہم

یش راساختہ منزل گہ خویش — بت و تحانہ درمرہت پوری بیش

ز زر تحانہ را بر راہ بردہ — رحل را راں ستاں از راہ بردہ

ہمہ درو سے عزیق لعل و یاقوت — کہ تہری را بود ہر گوہری قوت

سپہ بسیار و کشتی بیکرانش — مسلماناں چو ہند و جا کرانش

ا ہزارش پیل مرہتہ معری بیش — کمیت تند جو شاں جو در حدیش

چو در حدّش ستد لشکر شاہ — رہیت کردہ گم رہ را و گمراہ

درون بیشہ کالحاکم خرد مور — چو مورے در حریدہ ماجیاں زور

رعیت ہر طرف غم خوردہ میگشت — سپاہ و پیل سر گم کردہ میگشت

مگولشکر چو سر لشکر بیاشد — چہ کار آید رتش چوں سر بیاشد

۱۔ہم ارماع = ہم ارماد ش سا ع۲ = ہم ارمادی سا ح ۵۔ مرہٹ سا۳ = مرہت ح ع۲ = مرہپ ر
= برمت ع ۶۔ مں راح ع۲ ایضاً درمرہٹ سا۲ = درمرہت ح ع۲ = در برمت ع ۸۔ ارلعل
داوت سا۲ ایضا ہر گوہرس سا۲ = ہر گوہرے سا۲ ح ع۲ ۹۔ دہندو سا۳ ۱۔ ہزارس سا۲ ع۲ ح =
ہزاں ع ایضاً معری سا۲ ایضاً سد جو تر د سا۲ ۱۱۔ رای بیراہ سا۳ ح ۱۲۔جو موری کردہ درحر
سا ع۲ ح = جو موری در حریدں سا۲ = جو مور درحریدہ ع ۱۴۔ چہ کا آیدتے سا۲

کند برد و در لشکر د ست برد ست ‌ ‌ ‌ دلیران را ز خون مع ری مست

سو احـ ل تا حـ د لنکا بگیـ رد ‌ ‌ ‌ بقطرهٔ عـ رصهٔ دریا بگیـ رد

همه خاک ِ سواحل تا سراندیب ‌ ‌ ‌ کند از بو ے ایمان عنبرین طیب

سرِ ابلیس فعـ لمان را دمادم ‌ ‌ ‌ به تیغ انداز دا اندر پا ے آدم

۵ روان سـ ـد لشکری با فـ ـتح همراه ‌ ‌ ‌ که از دریا برآرد گرد بر ماه

ر ـید اندر دیارِ رائے رایان ‌ ‌ ‌ زمین گم گشت زیر چـ ـار پایان

چو ملک ر دیوگیری رام سـ ـهر بود ‌ ‌ ‌ عزیمت شد بدیوانِ دگر زود

چو لشکر پیشتر زان سـ ـد زمین ـال ‌ ‌ ‌ بحد دیوگیـ ـر انگنـ ـد زلزال

بد انجا نیز را ے بود با نام ‌ ‌ ‌ بلا لشـ ـن نام و نام آور در ایام

۱۰ بمالش زور وز پیلش سـ ـری هم ‌ ‌ ‌ زبونش دیوگیـ ـری معتبـ ـری هم

سپاه اول هما نجا یـ ـرد غارت ‌ ‌ ‌ کفایت بود زانسویش اشارت

ز پیل و مال و اسپ آنچش بکه بود ‌ ‌ ‌ سپاه شاه را وجه علف بود

جگش آن رائے زیرک گرد جنگی ‌ ‌ ‌ برون آمد ز قلعه ـ دِ رنگی

چو هم در ره دوید آن فتح فرخ ‌ ‌ ‌ سپه را آ ـم بکارِ آل ـشد مرخ

۱۵ همه سـ ـاز غـ ـزا کردن مهیّا ‌ ‌ ‌ روان شد کوه آهن سو ے دریا

درآمد باد این لشکر دران خاک ‌ ‌ ‌ که سنگش هم گریزان شد چو خاشاک

۱ـ در دور س۳ حـ ع۲ ۱۰ـ دیوگیـ ـرد حـ ۱۶ـ ز کر سـ نگش ع = که سنگش هم س۲ حـ ع۲
= گرد سـ نگش س۳

چو اقبالِ تنہا رعایت فروں دید | بحکمِ دولتش چو درا روں دید
وثیقت حست و دستِ راست درخواست | مدادِ مدابحہ آں شوریدہ سر خواست
بحست ارر مثالِ خویشش ساخت | ہم ارر در گلو گاہش رسن ساخت
فرستاد آں نُت رریں وصیدیل | حرابہ سیۂ ترارحہ ندِ تحصیل
۵ ملک ہر چند آں را در پذیرفت | ق سرش بحرت یا و سج سرپدپریفت
ولیکن آر موبرا را بدتسدی | کہ مودے عرص درتیر کسدی
اگر رای آمدار نہ ماستا دیم | بحیحرستد بدل وکـ تی کہ دادیم
چو تسید ایں عتاب آں گردی برائے | براں سرشد کہ ارتارک کند پائے
بیامد سیۂ ترر آوردں خویش | گرفتہ بار سر سرگردں خویش
۱ چو ایں طاعت بمود آں گردں فرار | سرش ایمن شد ار تیغ سر انداز
نگمتـدش کہ تا سرحا ۔ ر ماتند | ہملکِ خویش تاتت پا ۔ ر ماتند
رمیدارئیس را کرد مدمحکم | رُحل را ارجِ حاکی شد مسلّم
مطفر لشکری باپیل و بامال | ق سرگردنکـت ماں راکردہ پامال
بدرگاہ آمد و حاصِ کرم گشت | سواری سہل میری محترم گشت
۱۵ ارراں پس بامر دست ، بار یک بار | کہ سار دیلِ معر مُطمعہُ بار

۱۔ ارعایت دردں ح حج ع [۲] = ارعایت بروں ع ہم ۔ حدتحصیل س [۲] ش [۲] ح ع [۲] = حدو تحصیل ع س
۶۔ ے ہدف سرع [۲] ۔ دربیر کیدی ع = درتیر کندی س ش [۲] ح ع [۲] ۸ ۔ ایں عتاب ح ش [۲] = ایں عتاسع [۲]
ع حج ۱۱ ۔ جائے مادا ورقافیہ مصرعہ ثانی ماں ماند س [۲]

فرستاد آگه در حضرت شاه | همان قطلغ داوند شن زدرگاه
ازان پس شه بدولت شد روانه | بر سرگشت برسمت سمانه
بدانجا بود رائی سخت بازو | گرست سنگ رایان را ترازو
درشت آهرمنی نامش سلدیو | همش راورت بفرمان و همش میو
٥ پس گبران آهن دل بکارش | زرویین قلعه سنگین ترحصارش
برنگ بهرمان خنجر نموده | گلیم از بیشتر رایان ربوده
زشسته لشکر شه پنج و شش سال | نکردن نیم خشتش را زدمال
بیک جنبش که شاه آهنگ آن کرد | بران کوه از پی دریا روان کرد
سلدیوی که پیل بد بمقدار | بخواب پیل رفت از شاه بیدار
١٠ ازان پس نامزد شد لشکر شاه | که برسمت تلنگی بر پرد راه
تلنگ صاحب صد پیل راے | جهان تلک را فرمانرواے
شغد میجیت با قلب جهان گیر | ولی شد هیبت شاهش عنان گیر
بنودش زهرهٔ چون خنجر گذاری | شدا ندر حصن بید دولت حصاری
میان دور لشکر مانن پرکم | چو دیوی در میان حلقهٔ جم

٢- وزاں پس حج = ازانجا ٢ الیهما سمانه ٣ حج = سوانه ع ٢ سه - درشت آهرمن نامش ع = درشت واهرمن نامش ع ٢ = درشت اهرمن نامش حج = درشت و سخت نام او ٣ ٥ - زرویین قلعه سنگین تر ٢ ٣ ع ٢ = زرویین قلعه و سنگیں ع ٦ - بیشتر رایان ع حج ع ٢ = بر تر رایان ٣ ٧ - نیم برجش را ٣ ع ٢ = نیم خشتش را ع حج ٩ - بدسیل ٢ ١١ - جهان ملک را ٢ ٣ حج ع ٢ = جهان ملک را ع ١٣ - زهرهٔ چون خنجر گذاری ٣ حج ع ٢ = زهرهٔ خنجر گذاری ع ١٤ - لشکر جم ٣ حاشیه

سرش برسته رسیدار یک دوادو — مدخل شد علم رایرچه هم بو
تنی کش سوئے طاعت رائے باند — بسر آمد اگر ار یا ٫ ٫ باند
اسیر وکشته شد هندو باسوه — بعیرار رائے مهلک دیو رکوه
چو شه میجواست آلسو لے مدارا — که گردد لور اسلام آشکارا
۵ نعین الملک اشارت کرد را تر و — که آرد رود سو ٫ ٫ مالوه روئے
رهیائی که عین الملک را بود — بدیده دریر یرفت انچه فرمود
روانه شد سپاهی صف کشیده — مگر دش همچو مژگاں گرد دیده
اگرچه ایتیع رں صاحب قلم بود — بحر سیر در لشکر علم بود
چو بخت شاه عالم را علم کرد — قلم رں تیع رایاں را قلم کرد
۱ مگر وحص ماندو حید گا ٫ هم — همیداو ای٫ ٫ راآب و گیاهے
بحر ار رمیں با حاری کسد — نه آهن قلعه را سماری کسد
محب حصه که دورش چار فرسنگ — راوحش آسماں راشیته برسنگ
رهی می جست وکمتر بود رهش — سالا بر شدن تا برح ماهش
حییں تا فرجه ناگاه دریافت — مدد وح ارد و سوئے قلعه بشتافت
۱۵ برآمد تا گرفت اندر سر آرائے — گرفت و کشت ورایت کرد برپائے

۱ برمد رسد سرا ح[۲] ایضاً مداحل سر[۲] ع[۱] = مداحل سر[۲] ح[۱] حج
۳۔ مکل دو ع[۲] ۵۔ اراں روئے حج ۸ ۔ ایں یع رں سر[۲] سر[۲] حج ع[۱] = تیع رں ع
۱۔ حس مسدو سر ح = حص ماده حج ۱۳۔ مارح سر سر[۲] حج ح[۲] ع = ماوح سر[۲]
۱۵۔ اندر سر ارائے ع حج = سر رائے سر[۳] ع ح سر[۲] ایضاً ۔ کردے رائے سر[۲]

کشاد آن قلعه را زانگونه آسان — که کیوان شد ببرج خود هراسان

بانعام خضرخان شاد کردش — پس آنگه نام خضرآباد کردش

بهشتی هندوان خرم حصاری — بهر سو چشمه و سبزه زاری

سرش بر آسمان سبز مسود — مگر بالاش سبز ازان بود

۵ چو شاهنشه بران سبزه روان گشت — سکندر گوییا بر خضر بگذشت

خضرخان را برغم چرخ اخضر — همان جا داد چتر لعل بر سر

ازانجا خضر رهبر کرده در پیش — چو خضر آمد بفتح روضهٔ خویش

خدایا باد جاوید این سکندر — بفرق خضر والا چتر بر سر

درخت قامت خان خضر نام — چو طوبی در بهشت آسایش عام

۱۰ سخن کار از دل من خورد گستاخ — نگر تا برچه سان شد شاخ بر شاخ

کنون ریزم شرابی کان بجام است — که شاخ آنجا که شد میوه که کام است

ازان پس عزم شد شه را بجنوبر — که گیرد ملک رایان جنوبر

وزیر بود کو کار لشکر آرا — بملک مالوه غالب ترا زر

سوار افزون ز ... چل هزارش — پیاده خود نداند کس شمارش

۱۵ ز ... هزار آنسو گذر کرد — همه جمعیتش زیر و زبر کرد

۳- چشمهٔ و سبزه زاری ... = چشمه بود و سبزه زاری ... = چشمه ها و سبزه زاری ع

۸- ان سکندر ... ع۲

ایضاً- سایه گستر ... = چتر بر سر ... ع

۹- خان خضر نام ... = جان خضرخان نام ... ع۲

مداساں سگِ ہیت ماک میرد — کہ ہر کُسگر کلّہ رحاک میرد
چو وو دار سوئے تاہ آں سگ چالاک — بحور دں قلعہ میز دوسہ رحاک
چو تاہ ار روئے ہت دشت میاد — ماہی یکید وہمت لست ومکتاد
دزّی کر سگ تو رتولستہ — رہ سی سالہ کوستش لودلستہ
۵ چو سوئے حق لیت را لو د راہی — برآمد حاحت قرلی مساہی
مثل زد ریرکی کو ہوشمند است — کہ میا دیت قصرِ ملند است
اگر لقدی مداری چوں بیت ہست — دہدت مُرد آں مادادہ رست
حرراں داد دانائے فلک سیر — کہ ار حیر است بہتریت حیر
چو شد را قبالِ تاہ ہفت اقلیم — ق ارالساں دارکفری دار اسلیم
۱ النجاں راسیرد آں قلعہ و قصر — حو و ادر دار ملک آمدشہ عصر
مدولت کرد راں پس عرم جیتور — حرالی وا دآ سرا ہم سیک دور
ورآں ہم لو درائی لشکر آرا۔ ۲ — گراں حشق وروراباں شکپائے
تحتِ ہدواں گرمار پُر۔ ۳ — سالا رشدہ ارہفت کر۔ ۳
مدآنجا بیر کمتر شد دِرگگے — دو ماہی لو د ہر سو یم جگّے
۱۵ فلک را دست ہمت لو د درجیب — شد ر آنجا کلید لصرت ارغیب

۲۔ بوسہ رحاک س۱ س۲ س۳ حح ع۲ = روے رحاک ع ۴۔ رہ سی سالہ کوس ع س۲ حح = رکشں سالہ کوتس ع۲ = رہ سی سالہ گرو تں س۱ ۸۔ کہ د حیراست لست بہترار حیر س۲ ۹۔ اقلام۱ ورقافیہ مصرعہ ثانی اسلام حح ع۲ ح
۱۱۔ حرالی واد س۱ س۲ س۳ حح ع۲ = حرالی ساحت ع ۱۲۔ اروس۲ ع۲ = وروح = وراں حح ۱۳۔ سالار شدہ ح۲
۱۴۔ یم جگّے س۱ س۲ حح ع۲ = یم دجگّے س۳ = یم جگّے ع ۱۵۔ شد آنجا س۲ ۔

روان گشته از ... پیل و خزائن | الغ خان معظم سوی ... دهائن

بسوی حصن رنتهنبور شد تیز | کزان کہ لالہ رویاند بجو نریز

بگردش دور لشکر شد مهیا | چو گرد ربع مسکون دور دریا

پیاپی هم برسم گشته شه نیز | بر آنسو رفت و زد برکوه دهلیز

۵ خود آن قلعه برفعت جای آن داشت | به نسبت را بهم یار آن شوشت

کہ بدرای ... از نسل پتهورا | و ... در کمر ازو پرده کرورا

فریبی داده دهر پرغرور ... دیوش | برآورده ... همیر دیوش

بقدر ده هزارش ... تیزی | چو باد تندخیز از تندخیزی

دو هفته ره زدهلی برکشیده | عماری ها بپیلان ورکشیده

۱۰ سپاه ور او رانه ز حد بیش | پیاده خود چه گویم از عدد بیش

حصاری دور دیوارش سه فرسنگ | زبهر ژاله داده ابر را سنگ

مدور چینی ... گشته فراهم | فرو بالا زخیبر نقطه ... کم

محمد شاه عالم چون درآمد | علی ... گرد آن خیبر برآمد

برآمد مغربی از شرق و از غرب | همی افگند برجی را بیاری ضرب

۱- روان کرد س۳ = روان گشت ع ح ۳- دور لشکر س۲ س۳ ح ح ع۲ = آن دو لشکر ع ایضاً گرد ربع مسکون س۲ س۳ ح ح ع۲ = گیر در ربع مسکون ع ۶- کہ بدرائی ع ح س۲ = پتهورا ... س س۳ ع۲
۷- همیر دیوش س۳ ح ح ع۲ ۹- زدهلی سرکشیده ح ح ع۲ = زدهلی برکشیده ع ایضاً بہ پیلان برکشیده ح ح ع۲ = بہ پیلان درکشیده ع ۱۲- مدور چینبری ح ح ع۲ = بدور چینبری ع ایضاً و بالا زخیبر س۳ = فرو بالا زخیبر ح ح ع۲ ۱۴- و از غرب س۲ س۳ ح ح ع۲ = تا غرب ع

بجز یک فتحِ ملکِ دیو گیری | کہ کرد ایں کار تا ہاں درا میری
بدولت راں یسین کیں چرخِ خم پشت | کلید فتحِ دہلی داد در مشت
چو ملکِ سدھ و کوہستان و دریا | ق لطاعت گاہِ فرماں شد مہیا
بقدرت رای رو بحت بلند حق | کہ رائے گوجرات افتد بہ سندق
۵ ہماں اعظم العخاں را فرستاد | کہ خاک آں زمیں را داد بر باد
برائے عزت دیں امد را | برائے یک رو آں رای بدرا
بدریا و سواحل چوں ہژبراں | لبالب داد دور از حوں گیراں
حلل در سومات افگند راساں | کہ شد تحفہ گردوں ہراساں
رلس بیرو کہ آں شیا د برکند | زمیں را لرزہ چوں دریا در افگند
۱ سعادت میں چہ ساں راں بحم مسعود | بہ محمودی بر آمد فال محمود
چو رالسو جیرہ بر مقصود چو گشت | بحضرت سوئے دیگر باز گشت
چو آں مرحوم بارو بود دست برا ق | کہ بیرو ہست اردوے دستگہ را
مصالح کو رعایت بیش می کرد | بمعی شہ بدستِ خویش می کرد
برادر ہست بارو گر بود یار | ولے بارو بر آور نیست در کار
۱۵ بدو بارو تن تہما برخ است | دو تن را چار بارو کار سنج است
بیت بار آنچناں ست بدیاد تنا را | کہ را بدلت کر کتور کتا را

۳ - ملک ہند بر ح ع ۲ = ملک سدع ح
۱۴ - ہست باروع ۲ ح = شست ع -

عجب ترین زاقبال علائی ... که باد اجداد وان در پادشائی

بر انساں تاخت از دوزخ سموی ... که آهن را ز آتش ساخت مومی

همه مردند و بو یحیی که جان برد ... زننگ جان پرستان او نیز هم مرد

اگرچه آں خار آفت بود بسیار ... همه خاکستر دوزخ شد آں خار

۵ چناں بنشاند هر سو فتنه را جوش ... که کس بانگ سگے نشنید در گوش

خدا را گوئی از دین محمد ... همیں بایست تا کاں ماند مؤبد

که نیر و ایں محمد را چناں داد ... که بست از تیغ دیں را حصن پولاد

زهی در امن و راحت خوار ما را ... که سلطاں پاسباں باشد گدا را

خداوندا چو او را پاس عالم ... تو فرمودی تو داری پاس او هم

۱۰ چناں بیدار دارش در همه باب ... که تا صبح قیامت نایدش خواب

داستان در حکایت کردن نقش کفر پیلا رگ شاهی از سواد هندوستان وحرفی چند از دیباجه عشق خضر خان که خاتم خانان بود

کنوں از فتح هندستان دهم شرح ... کنم دیباجه گرشاسپ را طرح

بگویم آنچه شد کرد از کاردانی ... گهے لشکر کشی گه پهلوانی

که چوں شاه جهاں شد عار باشد ... که ذکر او بدیں مقدار باشد

۳- و بو یحیی ۱۳ = بو یحیی ع ۲ ح ۸- آن را س ۱۲- خان خانان جهان بود ۳ ح ع ۲ = خان خاناں بود ع ۱۳- گرشاسپ اع ۳ ح = گرشاسبی ع ۲-

یکے تابو دگر اقبال مُدبر　　　کمک سیوم برزم وکیں مُدبّر

سپاہے عدو چوں ذرّهٔ ریگ　　　رہ سرکیں تر تاق و علی بیگ

بدستوری کہ حضرت راند دستور　　　معظم بیضهٔ اسلام کافور

بداں تابوئے آں تابوئے مُردار　　　جہاں پوشد کہ سیمرغ ندہد آثار

۵ بدانساں عزم آں غزو گراں کرد　　　کہ دو وقت یک مہرہ درمیاں کرد

چو ماہ شد تا گہرد بر ایشاں　　　ہمہ جمعیت حس ... ند پریشاں

گذشت از تیغ سیل خون تاتار　　　دراں دشت فراخ از تنگ رہوار

گریزندہ سگانِ کفر بدحال　　　چو تیراں عاریانِ دیں بدسال

بہم اقبال و تیمور آتشِ جنگ　　　بسوئے ہرآہا کردند آہنگ

۱ غنیمت ہا کہ می بردند زیں بیش　　　غنیمت داشتند آندم سرِ خویش

سپاہِ دیں کہ چوں دریا درآمد　　　کمک را موجِ دریا برسر آمد

درآمد حمزه ماری از سر پہ رود　　　کمک را ہمچو کمک از جائے بربود

قلادہ بستہ آں کلبِ معلّمؑ　　　رواں کردند پیشِ شاہِ عالم

برآمد فتح از عونِ الٰہی　　　کہ فارغ شد مغل از کینہ خواہی

۱۵ ازاں پس سیلِ جیحوں زانسد رور　　　کہ بر باید ز ہندوستاں یکے مور

۱۔ یکے تابو ۳= یکے یہو ع [۲] حج ہم۔ تابوئے مردار ۳= تابوئے مردار ح ع [۲] = بدبوئے مردار ع = بہوئے مردار حج حاشیہ ۵۔ یک مہرہ ۳= یک مہرہ ع ۱۔ دستِ ما حج ع [۲] ح۔

۱۵۔ بر مور ۳

چناں محکم گرفت این پایه بنیاد | که زیر خاک شد سرها بپُر باد
چو سرداران حضرت سر نهادند | دلیران سر بتیر خنجر نهادند
بهر جانب ز بعضی لشکر آرا | غبار انگیزی میشد بهر جا
چو ابر فتح بار آهنگ آن کرد | ق که از یک قطره شاند آن همه گرد
۵ ولی بخت که شاہ بخواب آتش کار | عناں بگرفت و گفتش جای نگهدار
بحکم حضرت عالم پناهش | علم بر بام ملتان زد سپاهش
سپه کش بود الغخان معظم | که بر هر فتح فتحی میشد ضم
شد آن بازوی شاهنشه ظفر کوش | ل فتح از سر ملتان بدوش
بدرگاه آمد و آورد در پیش | سران آن همه سرحد ز حد بیش
۱۰ که آن فیروزی بود از الهی | ظفر بر گوهر فیروز شاهی
چو باد تند قهر شه در آن خاک | فرو رفت از زمین سند خاشاک
ازاں پس عزم شد سلطان دین را | کشیدن از مغل صد ساله کین را
تمامی خورده آن تیر کیشاں | بروں کردن بزخم تیر از ایشاں
زبان تیغ شه کاندر زمانه | ق چراغ فتح را آمد زبانه
۱۵ مغل می آمد و زاں تیغ سرکش | چو پروانه علانیه شد بر آتش

۱۔ این پایه س ۲ س ۳ ع ۲ ح = این تخت ع = این مایه حج ۳۔ زبعض س ع ۲ ۴۔ فتح بار ع ۲ حج = فتح بار ع ایضاً شاند آن همه گرد ع ۲ س ۲ = بنشاند همه گرد حج ۵۔ بخت س س ۲ ع ۲ حج = بخت ش ں ع۔
۱۰۔ که آن س ۳ ع ۲ = کزاں حج ع ۱۱۔ زمین هند س = زمین سند س ۲ س ۳ ع ع ۲ حج
۱۴۔ آمد زبانه س س ۲ س ۳ ع ۲ حج = آمد نشانه ع ۱۵۔ علانیه می شد حج۔

بحیله چیذ باشد نیست را اوج   ز دریا بر شود با را وقت موج

بن خوار اریک گر بگر دستاج   شود گرچو تا ابر گرُ تاج

چو دولتمند باشد نیک بختی   ق   که از دولت شود عالی درختی

بود چون آسمان برگ فراخش   زمین سایه نشین گردد بشاخش

۵ اگر جوید کلید کار در مُشت   کلید گردد ار دشتش هر انگشت

بدو دشمن چو تیر بر انداز گردد   رسُولیش بر هم بدشمن باز گردد

اگر خنجر کشد بروی بد اندیش   بر او انداز دو نیزه بر خویش

فروغ دولتش از بخت فیروز   چو ماه نو فزاید روز تا روز

پدید است این نشان در پادشائی   که هست او دین و دنیا را علائی

۱۰ چو از تلقین عیسی داشت فرهنگ   زمین شو که چون بر شد بر اورنگ

چو روز ماه رایت برد بر ماه   دران سالی که بالا کرد م آگاه

شمار ماه ذی الحجه و دو نیست   بران طالع که در دولت توان زیست

ششے کآمد عنایت ز آسمانش   که دولت خواه شد دور زمانش

بدولت خانه دهلی در آمد   به تخت ملک در دولت بر آمد

۱۵ بهادار عون عیسی قوت بخت   بفرق سروران پایهٔ تخت

۴- گرچو کوع ۲ نسخه   ۷- بروں انداز دس ع ۲   ۱۱- چو ماه روره سا-

۱۲- ذی الحجه دو دو نیست ع س ۲ = ذی الحجه ده و نیست س ۱ = ذی الحجه دو نُه نیست حج

= ذی الحج در دو نیست ع ۲-

طلوع اکلیل علائی تا اوج جبههٔ این برج سپهر منزلت دهلی
و در مطلع صبح دولت لوامع آفتاب شمشیر در شرق و غرب تابیدن

کسی کز سیر گردون بهره مند است ... ز انجم همچو انجم سربلند است
سری کز بهر تاج آرایش دهر ... ز دوران فلک باشد فزون بهر
۵ چو عون غیب با سوی مقبل آید ... غرض پیش از تمنا حاصل آید
هنوزش آرزو باشد بسینه ... که پیش از خواست پیش آید خزینه
بمشرق گر بود کشت مرادش ... زمغرب در رسد باران و بادش
کواکب کز حسابها در شمارند ... شمار کار عالم پیشه دارند
بآیینی که می آید ز تقدیر ... بکار خلق می سازند تدبیر
۱۰ یکی زاید شاه شود نخله رطب ریز ... یکی در خاک و خاشاک زمین خیز
ز روزی خواه در ده خواه در شهر ... مقام هر کسی پیدا است در دهر
پرنده بال و پر بهر هوا یافت ... خزنده از زمین بودن نوا یافت
بجیب حله موشان بالا بر نیاید ... مگر آن کش عنان لیوازی رباید
عقاب از اوج نتوان داشتن پست ... مگر در بازوش لنگر توان بست

۳- زمرد همچو انجم م ۳ ۷- بمغرب ... در رسد م ۲ ح = بمشرق در رسد ع ۲ ۱۰- خاک خاشاک ی م ۲
م ۳ ع ۲ = خار و خاشاک ع = خاک و خاشاک م ح ۱۱- شمار هر کسی م ۳ = مقام هر کسی ع ع ۲ ح-
۱۲- از زمین بودن م م ۲ م ۳ ع ۱ ح = در زمین بودن ع ح ۲

چه در ملک آهنش هم بود مرتبت — کسے کر ربمسرۂ ار آہن گشت
حو با دهلی فتح افتاد کارش — گرفت ار محیط رحصارش
عروسک ساخت نصرت ار رافتاں — ظفر عـزادهٔ شد گوهرافتاں
اراں عزادهٔ زر برلب حوں — همی شد دوست قاروں خصم فرعوں
٥ زعشق زر دهلی خاصه و عام — نعره خوں را در شد آشام
چو زر ار هر طرف آوار میداد — دواں لبیک گویاں خلق چوں باد
تشاماں دره و لوگر ته حورشید — جهانی کرده روشن رو ز امید
دهلی پیر … مردم سید به تعظیم — شرف لو کرده رکن الدین براهیم
ملوک و جهاں را داره بروں بود — که هر یک تخت دهلی را ستوں بود
۱۰ اگرچه لو و تحستش را سکو … — کرا بود ستوں بدے ستوے
رما تک رکه در رقص آور پائے — برقص آمد ستوها حمله ار جائے
ستوها چوں سوئے تخت دگر راند — زارکاں تحت رکنی بے ستوں ماند
رحادر حسن آمد رکن … زور — برفت آں رکن و ارکاں گشت پرشور
در آمد شد رایات علائی — بسط دار ملک پادشائی
١٥ اراں پس میں که چوں کرد آسماں کار — که شد سرگشته گیتی آسماں دار

١- ملک ع ۲ح = ملک ع ٥- خاص تا عام ۲ح ح-
٦- دواں ۳ = رواں ع ع ۲ح- خصم حوں باد ح-
٩- فروں لو و سرع ۲ح ٥ ۱- اریں لس ع ۲ح-

زهی در زیر رانش خنگ خوش گام — که کرد از موی پرچم پیل را دام

ز موج پیل و گنج پیل بالا — بملکش رهنمون شد بخت والا

ز روزه رفته نصف یا بهین فال — ز هجرت شش صد و پنج و نود سال

که در دولت شد از عون الهی — بمانکپور تخت آرای شاهی

۵ که ز دستش چنان در موج دُر شد — که مانک پُر ز دُرّ و لعل پُر شد

بچتر آسمان سر در نیاورد — که بر خورشید چتر زر برآورد

بچشم آفتاب از اوج گاهش — سواد دیده شد چتر سیاهش

ازان پس با شکوه لشکر و پیل — روان شد تخت دهلی را به تعجیل

خزائن ریز شد منزل بمنزل — ز زر کرده کلید کار مشکل

۱۰ ملوک از پیش می آمد جریده — ز زر میشد غلام زر خریده

نشد گردن کش ازو هر کس بعصیان — که بودش طوق زر در گردن جان

بهر منزل به پیش تخت تا دور — فشانده گنجها بی منع گنجور

ز یمن تا به پنجه مهر زرینش — برینسان کرد ثابت سکهٔ خویشن

جهان را بود گاه آنکه باران — درافشاند چو دست تاجداران

۱۵ هوا طوفان فشان در منزل و راه — زمین در زیر طوفان زر از شاه

گدا کز دهلی آمد ژنده در زیر — تهی گاهش بکین زر شد سیر

۱ - پیل را رام ح ع۲ ۸ - شکوه و لشکر س ۳ ۹ - خزائن س۳ ع۲ = خزانه ع ح -
۱۵ - طوفان فشان س۲ س۳ ع۲ ح ک ح۲ د = طوفان نشان ع

نخست ار گوهرش گویم که چونست　　که دریا ها دراں گوهر درولست

یکے والا همیں فیروزِ مرحوم　　که ار فیروزیش کردیم معلوم

دگر اعظم شهاب الدینِ مسعود　　که هم لشکرکش و هم پهلواں بود

دو دُر بود ایں سزائے تاجِ شاهی　　ریک باراں وار یک گوش ماهی

۵ اراں رُوش شهابِ چرخ مقدار　　علاء الدین و دیں شد پدیدار

فلک حیراں نگارش کرشهالی　　چگونه گشت پیدا آفتابی

رهے سیّارهٔ مسعودِ سرمد　　که را دارد چنیں نورش ایں محمّد

علی وار ار ع ۱۰ آفاق گیرے　　که او صافش نگنجد در ضمیرے

ر دولت هم ندوراں امیرے　　سلیماں شد بملکِ دیو گیرے

۱ ملک حم چاں شد دیو ر امش　　که اول رام دیو آمد بدامش

گرفت و مملکت ربا دکر دش　　نخستش سده پس آزاد کردش

دستش داد دولت ناگهانی　　جهانی گنج ل گنجِ جهانی

فراواں پیل و جوهر بیر چیداں　　که صد استر زمیں گیرد بداں

بعهدش کارها ر یافت میاد　　که ماند تا به سیاد جهاں یاد

۱۵ کسے در میری واندک سواری　　حرادِ به ها د بر پیلاں عماری

۷ـ آں محمّد ع[۲] ۱۱ـ نخستش نر[۲] نر[۳] ع نحر[۲] نخستیں ع ۱۳ـ پیل و جوهر نر[۲] نر[۳] ع[۱] = پیل جوهر حجر ـ
۱۴ـ که ماند نر[۲] = که ماند اں ع حج = که ماداں نر ع[۲] ۱۵ـ کسے در شتر وی اندر نر[۳] حاشیه = کسے در
میری واندک نر[۲] نر[۳] ع[۱] حج حج[۲]

مغل را از پی قانون و تدبیر | هم از آهن هم از زر ساخت زنجیر
بسا لطفی که شاهِ جهان بود | کرم پیدا و بیدادی نهان بود
چگویم آنچه من دیدم ازان داد | که از کلک و زبان شرحش توان داد
چو او کشتی به نه دریا روان کرد | چو من یک قطره نه دریا زیان کرد
۵ چنانکه او کرد رحمت بر جهانی | زغیبش باد رحمت هر زمانی
بجای تاج غفران افسرش باد | بجای چتر طوبی بر سرش باد
غرض چون دورِ آن دولت بسر شد | سریر ملک را دور دگر شد
فرو پیچید گردون نطعِ آن شاه | جهان را شاهِ دیگر شد جهان شاه
چو بکشاد آسمان از رخ نقاب | پس از ماهی عیان گشت آفتاب
۱۰ سعادتها بگیتی رو نمود | برآمد کوکب از برج مسعود
ز تیرِ چرخ و برجیسِ کمان گیر | ز سر شد تخت دهلی آسمان گیر
سریر شاه فیروز از چه زانجم | گرفت از چار بالش تخت پنجم
تو گوئی قالب بست آن زمانه | کزان طاقی برار دجاودانه
چو شد طاقِ علائی آسمان سای | از آن قالب تهی کرد آسمان جای
۱۵ خدایا گر برآن فسرخِ جهاندار | ز حکمت بر سر آمد نوبت کار
همیشه باد از سر تا بماهی | غلغل نوبت این پادشاهی

۱۔ قانونِ تدبیر ع۲ ۳۔ نه از کلک س۳ ۴۔ زبان کرد ع۲ ۷۔ دورِ دگر ع۲ ۹۔ عیان شد ع ۱۲۔ از چه انجم ع۲ ۱۳ ابست این س ع۲ ك الیٰ هنا گ برآمد ع = برآید س۲ = برارد س۳ ع۲ ج۔

ترکستان چیساں ہندی مودہ　　که از ترکاں ہندی حساں بود

چو رالحا باراین سُورج بہاو　　تقتل گہکہر این باروکتاده

تتاب یحه برلہائے بیحاب　　لطا براجاتسی داده زسرحات

ہلال رایتش را روزتا روز　　فلک میخواست مدری عالم افروز

۵ چو روا ادر برآمد داشت تاتس　　ہمیکرد آسماں حاصل حراجس

ہمی ستد چوں کواکب در ثریّا　　ہمه اسباب اقبالش مُہیّا

ہراں کارے که میجُست انتظامش　　ز دولت میش اراں میشد لطامش

چو ستد ہنگام تقدیر الٰہی　　سُپرد اندر کف او تیغ شاہی

که تاالستد جہاں راں تیغ چوں برق　　بچوں بے قوتاں ارحیلهٔ ورق

۱۰ برآمد کرن برق افسر تحت　　بدار الملک دہلی بر سر تحت

ز عدل آفاق رایسرایه بست　　که گنج شرع او سرمایه بست

ز عیں عدل او تند قاف تا قاف　　نهفته حرف بیدادی ز اطراف

لعزم رزم لشکر ہر کجا راند　　آب تیغ گرد فتنه نشاند

بحر داد چندیں شیر سرکش　　چو حاتاکی که زیر دستش آتش

۱۵ بصیر وری دریں رنگارگوں سطح　　بسے قلعه کتا دار باروی فتح

رعیت را ز آسایش حیاں داشت　　که خلق آسایش دار الحہاں داشت

۲- کہکراں حج ۳- آب ع[۲] ۷- بیس اراں حج ع[۲] ۱۵- باری مج سع[۲]-
۱۶- ۱۰ الااں ع سرحج = دار الحساں سرع[۲] حج

سه سالی بُد که او نیز در ضرب | رواجی داشت اندر شرق تا غرب
چو او هم رخش عشرت راعنان داد | بدو هم چرخ دَورِ همگنان داد
بهر پیمانه پُر شد مرتجی در | هم آخر خورد چون پیمانه شد پُر
دو ماهی داد پس چون صورت خواب | چراغ کیقبادی شمس دین تاب
۵ هنوز آن صبح بود اندر تب شیر | که شیرش وا گرفت این دایهٔ پیر
چو بود این طفل در کار جهان خام | جهان بر پخته کاری یافت آرام
بفیروزی درین فیروزه گون مهد | سر فیروز شه شد مرد رعهد
زبهر خطبه صدق وصوابش | جلال الدین و دنیا شد خطابش
چه یارم گفت من وصف چنان شاه | که هست اندیشه را زان دست کوتاه
۱۰ چو تاج خورشت در سربلندی | چو نام خویش در فیروزمندی
هنر بری بود هنگام جوانی | نموده بر هنر بران پهلوانی
زبس خونریز کافر در گذرها | برآب تیغ پل بربسته زسرها
زملتان سوی غزنین کرده آهنگ | زده در حدّ چرخ از سنان رنگ
ازانجا بر تتاران رانده کوشن | بسی لاله دمانیده زسوسن
۱۵ بهر جا سر که آمد پیش آب خورده | زمحرابی بسی محراب کرده
بتیغ چون پر طوطی دران بوم | پرانیده بسی سر چون پرِ بوم

۱- سه سال ع۲ ۵- بر گرفت سرح۲ ۹- وصف آن جهان شاه حم ۱۳- در حدّ خلج حم ۱۵- بهر جائیکه پیش سر۱ = بهر جا پیش آنسو حم = بهر جا رخش آنسو ع۲ = بهر جا چشمش آنسوع ۱۶- با پر بوم حم ح = چون پر بوم سر۳ ع۲ ع-

عجب عهدی همه در کامرانی | بهرجا نه نشاط و شادمانی
نه کس دادی کمندِ کینه را تاب | نه کس دیدی خیالِ فتنه در خواب
مسلمان چیره دست و هندوان رام | ندانستی کس از جنسِ مُغل نام
شهی در داتش از یزدان شکوهی | هم از سنگ و هم از گوهر چو کوهی
۵ خود او مستغرقِ کارِ الهی | تمامت بندگان در کارِ شاهی
چنین تا دورِ او هم بر سر آمد | جهان را نوبتِ دیگر در آمد
الغ خانی که بُد آن محمود والا | بجو نیکی کرده بودش کار بالا
ز مهر عونِ مظلومان دل تنگ | غیاث الدّین و دنیا شد بر اورنگ
شهی بود او که از بخشایش و زور | حرام پیل میشد پی بر مور
۱۰ در ایامش مغل ره یافت این سو | نه تاراجِ بضاعت گشت ره جو
بکین می آمد افروخته چهر | رسته میافت تا فرو رفتن مهر
گر آن مدخل زیان بودست و گر سود | گذشت آن روزگار و بودنی بود
شد آن خورشیدِ روشن زیر مستور | نه برجِ خاک شد از بیت معمور
پس از وی پور پوری لشاد ... | بر آمد بر سر ... بر کیقباد ...
۱۵ ز سر بو کرد تکمیل جهان را | معزّ الدّین و دنیا شد جهان را

۱- نشاط رند کانی ۲- الغ خانی ۷ ع ح = الف خان ۸- غیاث الدین و دنیا
۸ ع ح = غیاث دین و دنیا ع ۱۰- نتاراج بضاعت ع = ساراج و غارت ح = ساراج و لطاعت ع =
ساراج و لطاول ۱۲- گر سود ۷ ع لح ح ۱۵- معز الدین و دنیا ۷ ع ح = معز دین و دنیا ع

ازاں پس چوں پسر کم بود شاہان ‌‌ بہ دختر گشت رای نیکرایان

رضیہ دختر مرضیہ سیرت ‌‌ سریر آراست از جای سریرت

مہی چند آفتابش بود در میغ ‌‌ چو برق از پردہ میزد پرتو تیغ

چو تیغ اندر نیام از کار میماند ‌‌ فراواں فتنہ بی آزار میماند

۵ برید از صدمۂ شاہی نقابش ‌‌ ز پردہ رو برون بنمود آفتابش

چناں میراند زور بادہ شیراں ‌‌ کہ حال میشد ندا ز و دلیراں

سہ سالی کش قوی بُد پنجہ و مشت ‌‌ کسی بر حرف او ننہاد انگشت

چہارم چوں ز کار او ورق گشت ‌‌ بروہم خامۂ تقدیر بگذشت

رواں شد زاں پس از حکم الٰہی ‌‌ نگین ملکہ بہرام شاہی

۱۰ سہ سال او نیز اندر عشرت و جام ‌‌ نشاط راند چوں پیشینہ بہرام

بروہم کرد بہرام فلک زور ‌‌ شد آں بہرام نیز اندر دل گور

ازاں پس برفراز تخت مقصود ‌‌ سعادت داد ہفت اختر بہ مسعود

دو سہ سالی دگر از دولت و بخت ‌‌ علای دہشت ازو شد مسند و تخت

چو آں گلہای کم عمر از چمن جست ‌‌ جواں سرو بر بالین گاہ بنشست

۱۵ بہ محمودی شہ روی زمیں گشت ‌‌ بگیتی ناصر دنیا و دیں گشت

بسالِ بیست زاوجِ پایۂ خویش ‌‌ جہاں میداشت اندر سایۂ خویش

۱- وزاں پس حج ۲- دختر ع لحہ = دختر ع ۵- برید ع ۷- پنجہ و مشت ع = تختہ پشت ع = بخت را پشت حج = برتخت بنشست حج ۱۰- سہ سال راوہم ع حج = سہ سال او نیز ع

۱۳- دو سہ سال دگر ع

زغزنین تا لب دریا درین باب | همه اسلام بینی بر یکم آب
نه زان زه دیده زاغان گره گیر | همه در کیش احمد مدرسه چون تیر
نه ترسائی که از تاتر گاری | نهد بر سر بنده داغ کرد گاری
نه از جنس جهودان جنگ جوریه | که از قرآن کند دعوی به توریه
۵ نه مغ کز طاعت آتش شود شاد | وزو با صد زبان آتش لفظ فریاد
مسلمانان نعمانی روش خاص | ز دل هر چار آئین را باخلاص
نه کین با شافعی نه مهر با زید | جماعت را و سنت را بجان صید
نه زاهل اعتزالی کز فن شوم | ز دیدار حق خدا کردند محروم
نه رفضی تا ازان مذهب برآید | جفا بر بر دو یاران احمد
۱۰ نه آن سگ خارجی کز کینه سازی | کند با شیر حق روباه بازی
زهی خاک مسلمان خیز دین جوی | که ماهی نیز سنّی خیزد از جوی
کنون از باغ اصلی نو کنم بر | ز شاخ خشک بر نرم میوهٔ تر
چنین گوید خبر دانندهٔ حال | کزان میمون خبر میمون شدش فال
که از غزنین چو بیرون کرد صمصام | معزّ الدین محمد گوهر سام

ا- برین باب س۳ ۲- نه آن ره س۱ = نه زان زه ع = نه زان ره حـ ع۲ = نه زان کنز س۳ ایضاً گره گیر ع حـ = غرض گیر حـ ع س۳ حاشیہ
۴- یورت ع۲ ۹- با هر چهار آئین س۳ = در هر چهار آئین ع حـ ۸- گروند ع = گشتند س۲ = کروند س۳ ع۲ = گر دیده حـ ۱۲- اس
شعر کے اوپر صرف نسخہ س۳ میں یہ عنوان درج ہی "ذکر اسامی بادشاهان دہلی" باقی نسخے اس عنوان سے خالی ہیں۔ میرے نزدیک یہ عنوان
امیر خسرو کا لکھا ہوا معلوم ہوتا ہی اور نہ اس کی یہاں ضرورت ہی عنوان سابق تمام فصل کے لئے کافی ہی ۱۳- کزین ع۲ حـ -

مبارک نقش این حرف ورق مال | بدو معنی مبارک میکند ال

یکر هست آنکه اندر کامرا نـ | خضر خـ انا تو دولتها برانـ

دگر چون لیـ لی و مجنون بترتیـ | دول رانی خضر خـ ان کرد ترکیب

چو بود این نام محتاج بیانی | بیان کردن نمیدارد زیانی

۵ چو لولو با شد اندر گوش ماهی | ـرا باز کن گردید خواهی

اگرچه مغز بادام است لبش نـ | ببایدپوست کندن تا دهد مغز

دو کشتی نقل تخجشد لب خندان | چو گردد رقه روی دُرّ دندان

چو عذر نام بر دادم از کام | دگر عذر ندارم از پی نام

کنون گر در لطافت باشد درنگی | برین شیشه ارد چه خ سنگی

۱۰ ز بخشش شاها که من درسینه دارم | بریزم هر چه در گنجینه دارم

بهنجاری نگارم نقش این درج | که چون آید روان گوهر شود خرج

نه لافم بیش ازین ناکرده ترتیب | که گل نار تتوان گفتن از طیب

چو آید نقش این دیبا بپایان | بیابد خود بری کش هست شایان

خدا عمر به بخشد تا بدان گاه | که از گلگونه بر آید این ماه

۱۵ چو هیز گرد کردم جلوه سازش | کم از شهری نباشد نرخ نازش

۱- حرف این نقش ع نقش این حرف ع حج ۳- گشت ... کرد ع = کرده حج ع ۴- نمی داند حج ۵- گردیده خواهی

۷- غوقه ... ع حج = غرق ع ۸- ندارم ع حج ع = نیارم ۹- نیارد ع حج ۱۲- بیش ازین ع = بیش ازان

حج ع ایضاً گفتن ... ۱۴- خدایم عمر بخشد = خدا ار عمر بخشد = خدایا عمر بخشد ع حج = خدایا

عمر باشد حج ۱۵- کرده ام درج جلوه ع.

ز قطره در چشیدن گشت معلوم | که مرغ وادلیست از دجله محروم
کسی کز گنگ هندستان بود دور | ز نیل و دجله لافد هست معذور
چو در چین دیده بلبل بوستان را | چه داند طوطیِ هندوستان را
نکو دانند خوبانِ پری کیش | که لطف دیوگیری از گتان بیش
۵ ز لطف آن جامه گوئی آفتاب است | و یا خود سایهٔ یا ماهتاب است
کسی کامرود و آبی داشت در کام | نخورده موز را سنجد به نام
خراسانی که هندی گیرد ش گول | خسی باشد به نزدش برگِ تنبول
شناسد آنکه مردِ زندگانیست | که ذوقِ برگ خانی ذوقِ جانیست
درین شرح و بیان کابیست در رو | ق کسی باور کند گفتارِ خسرو
۱۰ که دانا بار شد و منصف بهر چیز | زمین ها یک بیک دیده به تمییز
سخن کز هند و از روم افتدش پیش | سوی برهان او گیر دنی سوی خویش
ز برهانهاش نتوان یافت این کام | که عمداً بهره را به گوید از شام
دگر کس سوی خود گردد چه بر گیر | نهد کم نغز ترکِ بار از انجیر
به از من خود نیامد بود و صّاف | که من حجّت همه رایم او زند لاف
۱۵ اگر سایه گو بند هند و همچنین است | سوادِ اعظم عالم همین است

۵- آفتاب است اور مصرعه ثانی ماهتاب است حج ع۲ = آفتاب ماهست و ماهتاب است ع۳ ایضاً
سایهٔ یا ع۳ = سایه یا خود ع۲ = سایهٔ یا حج ۸- صرف نسخهٔ حج میں مصراع ثانی اس طرح ہے۔
که ذوقِ برگ ذوقِ برگ جانست ۹- کابیست خوش رو ع۳ ۱۱- کز روم و از هند ع۳ -
۱۲- یافتن کام ع۳ ۱۵- عالم اعظم حج -

بحر تاری کہ میسر ہر رہا ست	کہ ہر مسلہ رہاہا کام الست
دگرحالت رہانہا دررگی وروم	کم ارہمدلیست ستد رادیتہ معلوم
عرب درگعت دارد کار دیگر	کہ ہامیسر و دروگفتار دیگر
سقصالست لعظ پارس ورحورد	کہ ے آچار تیری کم تواں حورد
۵ چوآں صافی وتس واِیں دُرو ناک است	توگوئی کیں جسدواں جانِ پاک است
حسد را مایۂ گحد رہرساں	نگحد ار لطافت ہیچ درجساں
رسیدحنۂ تاگردں ہمسری را	عقیقی از یمں دُرِّ دری را
ہمیں دولت رگنج حویش صرف است	متاعِ عاریت عاری شگرف است
رماں ہمدہم تاری مثال است	کہ آمیرش درآنجا کم محال است
۱ گرآمیں عرب نحواست وگرصرف	اراں آئیں دریں کم نیست یکحرف
کسے کیں ہر سہ دوکاں راست صراف	تناسدکیں نہ تحلیط است وٗلی لاف
وگر پُرسی سیالش ازمعاسے	دراں بیرار دگرہا کم بداسے
اگرازصدق وانصافت وہم شرح	حدِہمدی کُنی گفتارمں حرح
ورآر ایم لسوگمد ے رہا۔ ر	کہ دادمادرم داری ویاسے
۱۵ وسے مں کامدریں لفظ دِر مہیّا	یک قطرہ ستدم مہاںِ دریا

۲۔ عالب سر، ترا ع ا حح = اعلے ع ۴۔ اچار تیری سر، ترا حح = اچار حری سر، = اجارحیری ع ۲

۷۔ ہمسری را، ترا = ہم سری را، سر = ہرسری را سرا ع، ۸۔ حرف تنگرف سر۔

۱۳۔ کسد ترا = کسی سر ترا ع ۲ حح۔

اگرچه عالم است این دل درین گل — دو عالم غم کجا گنجد درین دل

چو غم را جا نماند اندر دلِ تنگ — بچهره نقش بندم زاشک گلرنگ

زتو خواهم که این افسانهٔ راز — که کرد از رخنها آئینه در باز

چنان سنجی زبهر این دلِ تنگ — که در میزانِ دلها کم شود سنگ

۵ دلِ مرده حیات از سر پذیرد — وگر کس زنده دل باشد بمیرد

بود گاهِ غم و اندیشه یار — مرا او عالمی را غمگسار

چنان در دل رود از رخنهٔ گوش — که بگریزد ز دیگر رخنها هوش

چو دید این رنج طبعِ گنج سنجت — کم از گنجی نباشد مزدِ رنجت

بفرمود آنکه کان نامه درد — نهانی محرمی سوی من آورد

۱۰ چو در چشمم آمد آن دودِ جگرتاب — گشاد از دیدهٔ من در زمان آب

شنیدم زان قرة العینِ جهاندار — پذیرفتم بچشم و دیده این کار

شدم لیکن زبلند از خدمت لیست — نمودم رجعت آن دیر باچه برد

من و زین پس طراز این معانی — سوادِ حرف و سودای نهانی

چو آنرا زبده شد آغاز و انجام — بهندی بود در روی بیشتر نام

۱۵ بس نمود در اندیشه زیبا — که پیوندم پلاسی را به دیبا

ولیکن چون ضروری بود پیوند — ضرورت عیب را کی گیرد خردمند

غلط کردم گر از دانشِ زبانی دم — نه لفظِ هندلیست از پارسی کم

۶ - باری س ۲ م ۱۴ - زاغاز ع ۲ = آغاز ع ج ۱۷ - که از دانش س - که لفظ ع ۲ -

مداں معنیم کز احسانی زحدیش   رساه افروں بہد تعظیم قریش

کہ من گرچہ آشکارا تاج دارم   نہاں خود را کم از کم می شمارم

ولے ملکم کہ حکم آسماں داد   سزاید داد آں درخورد آں داد

بزرگی کردن ارچہ ناروائی است   نہ کبر است آں کہ فریادِ ستائی است

۵ اگر بود بچہ ہم خاصگاں نار   بزرگ تاجی کہ دارد عام را نار

کرشمہ شد خاں دار لیستہ را   کہ حالی دارد ار بیگانہ رہ را

نگفتہ ار سر بزرگی کس شد و میر   ولے چوں سر بزرگ آمد چہ تدبیر

شکوہ شیر زاں افزوں زگرگ است   کہ در معنی و صورت سر بزرگ است

پلنگ ار کبر بود درد ماتش   بہ دمیش ار لگد بر نہ داغش

۱۰ چو گفت ایں بس لوازش کرد و فرمود   ق   کہ اے صد گنج معنی در تو موجود

زلطفت یک سخن صد لولوی تر   زکلکت یک شبہ صد کاں گوہر

مرادر سر زسودا ہے حوالی   خیالی ہست ، را نگوبہ کہ دانی

ولے دارم اسیر فتنہ جائے   مسلسل گشتہ در بند بلائے

ہمہ روزم چو مجنوں ماندہ در سور   شدم در قصۂ لیلی شو دور

۱۵ شدم گم در بیابانی ساگاه   کہ آنجا خضر اول گم کند راه

من آں خضرم کہ آبِ خضر دارم   ولیکن آبِ خوش خوردن بیارم

۲- کہ من گرچہ آشکارا نسخۂ ح = من ار چہ آشکارا ع = کہ من گر آشکارا ح ر ۳- ملکم ح ہم - آں کہ نسخۂ ح = ایں کہ ع

۶- حامدار نسخۂ ع ۱۱- زلطفت نسخۂ ع = زلطف ع -

همان چشمه که دریا بود در موج | بهمراهی شده با من دران اوج

رسیدم تا بدان گلشن که جستم | چو گل بر چشمهٔ امید رستم

معلّا حضرتی دیدم فلک اساس | فلک صد بار و انجم صد آرزو

فلک بر کرسی بخشش نشانده | سعادت آیة الکرسی پیش خوانده

۵ فروغ جبهه نور افگنده تا دور | چنانکه از لوح محفوظ آیت نور

چو چشمم من دران خورشید شد گرم | چو موم روزگار سخت شد نرم

بجای سوده سر شد رو بر زمینم | که انجم رشک بردند از جبینم

دران خدمت چو بسم الله شنیدم | دعای سوره مند در دمیدم

بروی سروران چیدهٔ ملک | با برو در حدیث آن دیدهٔ ملک

۱۰ دران ابرو دو چشم بنده خسرو | چو چشم عید جویان در مه نو

بهرکان ماه نو خم گشت ناگاه | مبارکباد گفتش خواجه و شاه

مرا با آن شکوه پادشاهی | ببرسش داد مزد نیکخواهی

عزیزم داشت همچون جسم نگین را | تواضع کرد چون گردون زمین را

بهم گفتاریم داد احترامم | که دولت گفت بختم را سلامم

۱۵ بختم گفت خسرو تا ندانی | که در من رسم کبر است این معانی

چو سلک بندگی یکسانست از عیب | من از برتر نهم خود را زهی عیب

۳ بخشش س۲ س۳ ع۲ حا بخششم ع ۶ - بران ع۲ ۸ - دران خدمت ع حا ع۲ = دران حضرت س۳ ۱۰ - بنده خسرو ع = شیر پهلو ح س۲ ع۲ حا = میر و پهلو س۳ ۱۵ - رسم گیر ع = رسم کبر رحا ع۲ ۔

رسید اقبال یتیابی کتاں — گلہ بالائے یتیابی بہاں
دلم را گفت کاست اے جواں بخت — کہ بر گردوں روی اندیشہ را تخت
چہ گنج است ایں کہ دادت خارِ عیب — کہ دیر بیست نگوں کرد آسماں جیب
بفردوس ار زلالِ خاوداں است — زبانِ کلکت آرا باوداں است
۵ بما دارلس کہ داد بدت بسیمہ — کواکب رہتاعی در خزینہ
بشارت مید ہسم کہ پردہ زار — دری کرد است دولت بہر تو زار
خضروی مژدہ دادست حالی — خضر جاں را بہ آب زندگانی
بہ آں آبے کراں اسکندر روم — بہ دُدچوں آب خوروش ماند محروم
اراں شربت کہ آمد راہِ کوتاہ — بعہد دوُم اسکندر ید یدار
۱۰ چنیں دانم کہ آں گوییدہ چیست — توئی واں آبِ حیواں گفتہ تست
رواں کن چشمۂ خود را بدالسوئے — کہ ہست ایں چشمہ را آں تشنہ رہ جوئے
رہی بخت ارجیاں فتح بہالے — رحوی خاطرت بوستد زلالے
ہم ایں چشمہ بہ آب روئے ماند — ہمیشہ آتش ادر جو۔ ر ماند
ہم آں سرو ہسکند براہل اُمید — رتاج بیکسامی ظلّ جاوید
۱۵ مرا کا قبال جوادایں مژدہ در گوش — رتادی یار خود کردم فراموش
رہمت ساختم رخش فلک گام — بیک گُند رسیدم بر ہمہ کام

۸۔ کرو سعٌ ۱۰۔ داسدہ چست ع[۱] ایضاً توئی واں آب حواں ع حج = توئی واں آب حیواں سع ع[۲]
۱۵۔ ماندے خودسر سعٌ ع حج ع اح = خوش رار ع

دریں وادی که مهرش هست جان‌سوز — کسی جان برد کو شد حکمت‌آموز

بیک شعله است آتش شمع خانه — بسوزد خانه چون برزد زبانه

زلالی کوست تا لب شربت زیست — چو از لب رفت بالاتر نگر چیست

غلو جایی که در طاعت نشاید — کسی در لهو و عشرت چون نماید

۵ بهر فن کت غلو گر شمه است محکم — غلو یابی کنی گر نقطه‌ای کم

شه آنزاوان که گفت از جان آزاد — تبرک بخل و خشم و لهو و بیداد

شهی کش چار ترکش در کله نیست — بباید ترک او گفتن که شه نیست

سبک خواهی حساب پادشاهی — گران کن پله سوی پارسائی

که در حشر آتشی کش نیست پایان — نیارد سوخت رخت پارسایان

۱۰ نه صوم و سجده مطلق پارسائیست — بسا مس کان زر اندود ریائیست

همیگویم بکاری شو هوسناک — کزان خوشنود باشد ایزد پاک

همیں توفیق باد از غیب یارت — همیں مقصود از ایزد در کنارت

همیشه بادت از قرب خدا نور — غبار ظلمت دوری ز تو دور

در سبب نظم این جواهر که زمرد دوده خصم خان و اسطه عقد او
کرمت به الله علی قصوراً له المولو

۱۵

مبارک بامدادی کاخر مه روز — شد از نور مبارک گیتی افروز

۳- رفت بالاتر ع ج ع = بگزرد بالا ۳ ۹- آتش ۳ ع ج = آتش ۲ ع ۱۰- مطلق ۱ ۲ ۳ ج ع ۲
= رخت ع ۱۴- این نظم ۲ جواهر ع ۲ ج -

شماع ارکسی دادِ ولیسار میاید | بود ملکِ سلیمان را زیان کار

بدست شاه به ستمهارِ دلکش | که طفلان را بود ماملسان حوش

همه ماریسه تا این در سر فراری | بود سرماری اندر ملک ماری

سر و دارچه عدائی جان پاک است | چو جان مستغرقِ آن شد هلاک است

۵ شراب ارچه حسد را وش دارد ست | به آخر اصلِ سر درد و خمار اوست

تصرفه هرچه برگیرند بعر است | خورش بی صرفه جان را یافته بعر است

بحکمت ماده راحت بهر باشد | به تیزی آبِ حیوان زهر باشد

سرگذشت

در ایامی که این نفس بد آموز | گرفتارِ عمل شد دور را مرور

۱ بیابان می بریدم ریگ بر ریگ | رس گرما سرم جوشید چون دیگ

من و مامن چو من ترسته سواری | رسیدیم از ره اندر جوشاری

من ارچه لفظ جام بود در تاب | بدادم لفظِ خود را روغن از آب

لب تر کردم و تر شد جگر هم | سکوت یافت لختی جانِ درهم

فتاد آن تشنه وران تشنه تر حق | که بحقِ جان بر دران آبِ جان بحق

۱۵ هم او سیراب شد هم مرکبش سیر | نشد در دادنِ جان هر دو را دیر

۱- ملک سلیمان سر ۲ ع حج = تخت سلمان ع ۴- آن شدج ع[۲] = آن یم ع ۵- در د سر خمار سر[۳] ۷- سیری ع[۱] حج = سپری ع ۸- سرگذشت ع حج = حکایت سرگذشت سر[۳] = حکایت سر ع[۲] ۱۱- رسیدیم سر حج = رسیدم ع ع[۲] ۱۲- لفظ مام ع = لفظ حام سر[۳] حج ع[۲] ایضاً لفظ خود ع = لفظ خود سر[۳] حج ع[۲] ۱۵- هر دو تقصیر ع[۲]-

کہ کوظلِّ یرداں شد زنہ طاق — نگہ جیری شو دخورشید آفاق

یگہ جیراست خورشید سمائی — کہ دار عالمے روز وشنائی

نہ گہ جیری کش اندر دور باقی — دمد صبح نشاط ار روئے ساقی

اراں گہ جیزئے کامد زر دست — شو مدارد کروی روحانیان مست

۵ چو مردم ایں روا دارد کہ ہر کس — ق ہمیں بہ تیمش بہد رو بر زمیں بس

روا باشد چنیں کر شکر ایں خود — حیس رحاک بہد میتی معـ خود

چو دادش ایزد آں پیشانی بخت — کہ پیشانی شاہاں بہد تخت

اگر رحاک پیشانی بساید — بحر خاکش نہ پیشانی نشاید

کہ چوں صد ہزارش سجدہ دریتی — ار و صد چند باید سجدہ ل ییتی

۱۰ ولے چوں نیست آں در حدِّ مردم — شادیلے اریجا مار کردم

چو سلطاں بندگی رامیش گیرد — حدا آں بندگی رو در پذیرد

چو یک سجدہ بہد بیچارہ وارش — دہد بیچارگی مرد ہزارش

پس آں سرہا کہ سودش بر گذرہا — بدیں چارہ برد روو وام سرہا

وگر نہ کے تواند کو بہر روے — گذارد حقِ یک سر یک سر موے

۱- نگہ جیری ۲،۳ = رگہ جری ع ع۲ ج ۴- زر دست ع = زر دست ۲،۳ ع ج ح ۵- ہر دم ۲،۳ ع = مردم ۳،۲ ع ج ۶- حیس رحاک ع = دوح رحاک ۲،۳ ج ع۲ ۷- ایں مسانی ع ع۲ = آں میانی ج ۱۱- رو در پذیرد ۲،۳ ع = ار وے پذیرد ع ۱۲- سجدہ کہ ۲،۳ ع ج الصّام و ہزار ۲،۳ ع ج = ہر دو ہزار ع ۱۳- بدیں چارہ ۲،۳ ع ج = بدیں سرہا ع الصّا رہ و وام سرہا ۲،۳ = مد و رد وام سرہا ع ج-

کند ابر ر که دائم سـ ـایه بانی — به از باران که باشد ناگهانی
چو پرسـ ـشد قصهٔ مظـ ـلوم ناگاه — ستاند ز آسمان تـ ـتاند از شاه
فرو خوان نامهٔ مظلوم زان پیش — که بینی روز ـیه ز و نامهٔ خویش
سپید است ارچه ایوان شهنشاه — سیه گردد ز دود تیـ ـرهٔ آه
۵ چو تیر ناله دوزد بام خورشید — چه باشد پیش او دیوار جمشید
عنان شاه گر برآسمان است — دعا را دست بالاتر از آن است
ته غار اژدها ـ ـرا چنان زور — شود مسکین چو در چشم پشـ ـس خرد مور
کنه چون گیـ ـرد اندر پیرهٔ پیل — نگارد پیل را از سـ ـرخی و نیل
توان ـ بر توانان هست چندان — که پیچد سخت دست زورمندان
۱۰ بباید شاه را بینش ز دو عین — ز عین عـ ـدل و عین عفو مابین
شهر کش نیست زین دو عین بینش — اگر صد مردمی دارد ببینش
سر رهبر دو دانش بر دیانت — که سر حرف است بر دین و دیانت
نکار ـ ـرا کین دو رهبر پیش باشد — رهش سوی صلاح خویش باشد
دگر پیرایهٔ شاهان صلاح است — که دولت را خلل در روح و راح است

۲ـ برشد ع ح = پرشد سا = پرسد سا ایضاً ستاند ز آسمان سع = ستاند آسمان ع ح ۳ـ نامهٔ مظلوم سع ح = قصهٔ مظلوم ع س ۶ـ گر برآسمان سا سع ح = کو برآسمان ع ۸ـ کنه سع ح = کند ع ۹ـ ناتوانان ع = بر توانان سع ح = بر توانا سا ایضاً سخت دست سا سع ح = دست سخت ع سا ۱۲ـ حرف است سع ح = حرف اند ع ـ بر دین سا سع ح = در دین ع ح ـ

چو دهقان پرورد کشت جو خویش ز جو پر بیند انبار نو خویش

چو برّد باغبان خرما ز پربار همسان یکبار بر باید نه هر بار

رعیت مایهٔ بنیاد مال است ز مال است بار ملک آماده حال است

رعیت چون خلل یابد ز بنیاد کجا ماند بنای دولت آباد

۵ وگر مال از حشم نادان ماند شتر چون ماند بار افتاده ماند

سپاه است آلت آفاق گیری کز آن آلت توان کردن امیری

چو از آلت عمل را بسیار باید بهنگام عمل هنجار باید

چو تیشه بشکند از راندن سخت نه کرسی ساختن بتوان و نه تخت

اره بر چوب اگر رانی دو شو و چوب و لر بر سنگ باشد اره را کوب

۱۰ ز محنت پاره شد چون قلب لشکر درستی نیست جبر از بدرهٔ زر

عطا گرچه از شهان شد نشسته است ولیکن فرض بر قلب شکسته است

بسا رویین تنان آهنین دل که گشت از زر زری پولادشان گل

بسا نقش سفالین چون گل زرد که شد پولاد هندی چون زری خورد

کرم شرط است برای جبر تانی که جا نرمی فروشد بهر نانی

۱۵ نگار باید که گیرد مایه داد چه غم گر باد گیرد آشنا باد

۳ - پایۂ بنیاد ع[۲] ایضاً آمادہ حال ۲، ۳ ع حج ح = آباد حال ع[۲] ۵ - بار افتادہ ع حج = رخت افتادہ ۲، ۳ ع[۲] ۷ - بسیار یابد اور مصرعہ ثانی ہنجار یابد ع = بسیار باید و ہنجار باید ۲ حج ع[۲] ۱۱ - نشستہ اور شکستہ نسخہ ۲، ۳ سے لیا گیا ہے باقی نسخوں میں نشستہ اور شکستہ ہے۔ ان میں غیر ملفوظی حروف کو کتابت میں بھی حذف کر دیا ہے۔ ۱۲ - رویین تنان و آہنین دل ع[۲] ۱۳ - زری خورد ۲، ۳ ح = زر خورد ۲، ع[۲] = زر خرد حج ۱۵ - پایۂ داد ع[۲] ح ایضاً آشنا باد ۲ ع[۴] ك

کسے کو کشوری را کامراں گت — سا چارتس باید گرِ داں گشت
بقدر حوتس باید کار بردا شت — بحدِّ زور مردی بار برداشت
اگر موری ملخ را پا ٬ بردار — کجا تحت سلیماں را کشتی بار
بود اسپ ٬ اریئے تنہا سواری — شتر ہودج کشد پیلاں عماری
۵ تم باید بمقدار جہا ۔ — کہ ہر یک سر کشد بارِ جہانے
۔ حدِ مُردن است این بارِ شاہی — رمردم جبر ۔ پیرو ۔ ٬ الٰہی
چو کشتی کو بود چوبی سر ٬ بکمار — بود کوہ گراں در حلتش کار
کشد شاہ ارچہ بارِ مرکب و پیل — گراں تر آدمی ریں حملہ ے قیل
کہ پیل و اسپ احر یک تکم نیست — کمینہ مردم ار یک جانہ کم نیست
۱ سراسر بارِ چیدیں جانہ و تنہا — بود ہر یک سر فرماں دہ و دہر
پس آن بہتر کہ بردار دہ بار — لود از رحمت و بار حود حبردار
اگر دورِ تریداین حال دارد — کہ آن گنجینہ و این مال دارد
چرا مہی ارین درخواست باید است — کہ این بے ماں و آن بے آسانمد است
بساید بود حوش با ہر چہ یکو ست — حوش آمد را باید داشتن دوست
۱۵ چو تو ہر دم جہانی را حوری غم — جہانے غم حورد بہرِ تو ہر دم
چو باشد یک جہانے در ریاست — ریا کاریست در ہر دو جہانست

۴ ۔ پیلے عماری سےؔ ۱۲ ۔ دور بردایں حال ۱ دحرع = دور بریدایں حال باسدعؔ ۔
۱۶ ۔ رہاں کار است ع ۱ ح ۔

زمانه از که زخود جمله را بهر — گزاں پرورده را راحت شود دهر

غم عالم چناں باشد بجانش — که باشد عالمی غم همه آرامش

بسرها مهر شاه و سایه وی — بود چوں تابش مهر اندر مه وی

جهانداری به از عالم ستانی — که از خورشید ناید سایبانی

۵ بده گز دور مه گر چتر شاهاں — که هرگز گیرد از چیں تا سپاهاں

دو فرسنگم کند یک بار سایه — دو کشور یک شه خورشید پایه

کسی کز وی دو کشور سایه گیرد — به قدرش چه را همسایه میرد

روا باشد که زیر قصر خود شاه — کند همسائیگاں را سایه کوتاه

کسی کو سایه یزداں است در دهر — گدای سایه او در سایه قهر

۱۰ حدیث طاق نوشرواں نهاں نیست — چنیں پاینده طاقی در جهاں نیست

دراں طاق او براوج تخت چوں جم — ز متور زال و شیر تخت باهم

شهاں را از سر دولت خویش — چناں باید رعایت سوی درویش

چنیں کردند شاهاں ملک رانی — چنیں بود است رسم مهربانی

چو شه را از رعیت راز پرسند — ز درویشاں و توانگر باز پرسند

۱۵ کسی کو راست بر یک خانه فرماں — بیک تن باید ش یکخانه درباں

۲- عالم غم س۳ ع۲ ح ۴- سایه با ... ع ۵- هرگز س ع = مرگز س۳ ح ۶- دو فرسنگم س۱ س۲ ع ح = دو فرسنگ ع ۷- همسایه گیرد ح س۳ ۹- زد در سایه س۱ ع۲ = او در سایه ع ح ۱۰- چنیں س۲ = چناں ع ح ع
۱۱- طاق او براوج س۲ ع ح = طاق و بر برج س۳ ۱۳- ملک رانی ع ح = زندگانی ع-
۱۵- یکخانه درماں س ح = یکخانه درباں س۲ ع۲ = در خانه درماں س۲-

چو توقیعی که اندر یادشاهی است | خلافت نامهٔ ملک خدائی است
ستهی کو خواهد آزادی ز آفت | نبدلیستد خلاف اندر خلافت
ستونِ ملک بود پایهٔ تخت | نه بود چتر باشد عمدهٔ تخت
ستونِ و عمدهٔ ناگه تواری | بستاده بود بار است کاری
۵ بود سه برقرارِ تخت جمشید | چراغ هفت کشور ہمچو خورشید
چنین گوتش چراغی را بود شوم | که باشد روغنش از مغز مظلوم
سزائے گریه باشد تاجِ شاہی | که لعل هست راشکِ دادخواهی
بسے دیدم کمرها ... کریمان | همه دُرِّ یتیمش از یتیمان
خطائے حلق پیشِ شاه گوید | خطا چون شه کند داد از که جوید
۱۰ نه هر فرقے سزائے تاجِ شاهی است | نه هر سر لایقِ صاحب کلاهی است
همه باشند بسر تاج محتاج | یکے را را همه روزی بود تاج
فلک هر لحظه میدوزد کلاهے | گران تاجے نهد بر فرقِ شاهے
نسے را این کله بر سر بود چست | که او دیگر ندارد آئین سری سست
کسے کِش تاجِ شاہی بر سر است | نه تاج آن قدرِ مردم وریبا است
۱۵ کسے را تاج زر بر سر بود ... | که باید ترصیعه ... ارتحتش آتیت

۱- توقیعے س، ع[1] = توقیعے ج = بوقیعت س[3] ۴- ستون و عمدهٔ س، س[2] ع[1] ج = ستون و عمدہ ع
۹- در ستمکاری س[1] س[3] ع[2] ج = ناستکاری ع ۱۳- آئین سری س، س[2] ع[1] ج = آمن تہی ع ۱۴- کسے کِش
س، س[2] ع[2] ج = کسے را ع ایضاً قدری ہر وس س، ج ع[1] ج[1] د = قدر مردم وریب س[3]-

چو با انگشتِ تو بسته است پیمان ق نگینِ خاتمِ ملکِ سلیمان

گر آن ملکِ نهانی نیز خواهی گدایان را تواضع کن بشاهی

نمیگویم که ترکِ خسروی کن رهِ کم توشگان را پیروی کن

تو کاین پایه در ره پیمای داری که زنجیر زر اندر پای داری

۵ خرامش زین ره آنکس را تمام است که زیر پاش دو عالم دو گام است

تو این ره کی روی کز ناز و تمکین زنی ده گام بر یک خشتِ زرین

چه از رستم برآری گرد چون میغ سپاهِ دیو زن چون میزنی تیغ

بدل اصحابِ دل را آشنا باش درون درویش و بیرون پادشا باش

ولیکن از تو درویشی همین است که عزت داری آنرا کاهلِ دین است

۱۰ بشاهی سهل باشد ملک رانی بملکِ بندگی رس گر توانی

پرستش چون ترا جمله جهان کرد ترا باید پرستش بیش ازان کرد

چو تو با آن کرم یک سجده ناری چسان آن سجده را حق گذاری

نه اندک کارها بسیار کردی ولی بهرِ دلِ خود کار کردی

کنون کار از پی آن کن که هر بار دهد در کارِ اندک مزدِ بسیار

۱- خاتم و ملک س س۲ ح ع = خاتم ملکِ س۳ ع۲ ۲- ملکِ سلیمان نیز س ۳- تو کاین س۱ = که تو س۲ ح ع۲ = تو این نح = تو آن نع ۷- چه از رستم س۳ ع۲ = چو از رستم ح ایضاً گر میزنی س۲ س۳ ح ع۲ = چون میزنی ع ۱۰- ملک رانی ع۲ ح ع حاشیه = کامرانی ع ایضاً تا توانی س ع۲ ۱۲- تو اندک ع۲ ۱۴- پی آن کن ع = پی او کن س ح ع۲ = پی دین کن س۳ -

تہالی کاسماں تحر م ریں کرد   ریں تاں ارعواں و یاسمیں کرد
چہ طرفہ استایں کتاوری ہمودں   فریدوں کشتن وخاقاں دُرودں
تو یک وزہ عباری ار رمیی   کہ اندرحواب خود را کوہ میی
چو بر تو دست تقدیر آورد رور   کیی زوش کرحمتیدی و یا مور

۵ حکایت موش بہ تمثیل

بحواب اندر مگر موشی برت رُستد   زبُری تنتش دل نیز بُرستد
رحواب خوش برآمدستا وگتہ   ہمی ستد سُولسوپُر باد گرتہ
ساگاہ اشتری باری برو ریحیت   رصدمش یک حُوآراری بر ودریحیت
تہ آں بار مسکیں موشش دربامد   مسکیں حمارہ در عدم راہد
۱۰ حوش استایں حواہائے حوش بہ تعبیر   اگر برعکس نماید تاثیر
چو بازیچہ است ملک سُست بنیاد   بدیں بازیچہ چوں طفلاں مشو شاد
مداں کیں ملکم داں راست درخور   کہ مرداں دیگر اند و ملک دیگر
خسَق یوتی بہادہ لیست برخاک   گدائی را نہ بخشد ملکِ ضحّاک
گلیم مفلسی کاں تاقدم نیست   زحرح اطلسش دیباحہ کم نیست
۱۵ رسیدہ استارچہ تہ را مملکت بحق   ولی درویش باشد مملکت بحق
میاں فقر و ملک ار باید حد   نگہ کُن در سُلیماں و محمّد

۱۔ ارعواں راۓ ۲۔ طرفست ح ۴۔ تو یا مور ح ۵۔ حکایت فی التمثیل ر ۸۔ لصدمش ح۔

۹۔ برعدم رائ ۱۲۔ مداں سرتاح ۔ مداں ع ۱۳۔ دست برحاک ر ۱۴۔ کو تاقدم ع ۱۶۔ حہاں فقر ر

چو دولتمند تهم باشد از عیب	نصیحت کردنش نوعیست از عیب
مدان ماهی ریسان خطا ہے	کہ کس بر گلستاں ریزد گلا ہے
خرد مو دبہ معدن ز رفگندن	بدریا دُر بکان گوہر فگندن
بعمارت کردن اندر بیتِ معمور	بہ نور آلودن خورشید پذیر نور
۵ ولے بر دولت اندیشانِ شاہی	نواجب شرط باشد نیکخواہی
بہ گیتی نیست یہاں قصہ کرد	کہ سوئے دجلہ بردا ز یار گیں درد
کتا دم پوست از بو ماوہ تلخ	تو خواہم یو تیں دہ خواہ کن سلخ
خوش آمد نیز دارم شکر آلود	چو قندمی ریالش افزون تر ارسود
ولے چوں سدہ نیکو خواہِ شاہ است	ریاکاری نہ شرطِ نیکخواہ است
۱۰ دریں حضرت کہ از تشویشِ جا ہا	گرہ گردد حکایت بر زبا ہا
خدنگی کر دلیری حاصلم داد	اراں گفتم کہ عفوش دلم داد
وگرنہ زہرہ کے دارد کہ ا ئر	کہ گوید مصلحت با پادشا ئے
ندیم آنگہ کند گستاخ گوئی	کہ بیند از بزرگاں نرم خوئی
چو موجِ تند دریا بر زند جوش	معلم را شود تختہ فراموش
۱۵ چو صرصر در رُباید کوہ خارا	چراغی را عیاں کردن چہ یارا

۶۔ کرد ع ۲ خ = گرُد ع ۷۔ تو خواہم سم سا سا سا ع ۲ خ = تو خواہی ع۔
۸۔ چو قند دی ع ۲ خ ۱۳۔ گساخ گوئی سا ۳ = گستاخ روئی سا ۲ = گستاخ روئی خ۔
۱۵۔ عیاں کردن ع = رہاں کردن سا سا = رہاں کردن ع خ۔

فلک در زیر دستت از پی خویست | همی خواهد نهد ط این نگون رایت
بهر دل از کرمت شرمندگی رست | و لر در دل کرمت شرمندهٔ تست
عطا کز موج دستت خاست کردن | دروغ شاعراں را راست کردن
ترا وصفی است ای یزدانت ناصر | که استغراقِ مدح آنجاست قاصر
۵ برات پادشاهان صفحهم بود | کنون صد صفحه خطت رابر موجود
زمدحت خم ارباب معانی | چو پیر از سرگذشت کامرانی
کسی کز تو خورد تنبولِ امید | کند بخشش ذخیره برگِ جاوید
جهان از تو درآسایشی زلیست | زآسایش نکوتر در جهان چیست
زتو زین گونه دهر آسوده بادا | بداندیشت زغم فرسوده بادا

۱۰ عرض صحیفهٔ طولانی نصیحت پیش ضمیر ملهم پادشاه که نسخه ایست صحیح از لوح محفوظ حفظ الله تعالی عن التلویح اجمع

شها حکمت شناسا کار دانا | زداد و دانش اسکندر شانا
به بر تاختی بروں افکن دم از بند | برسم نیک خواهان نکته چند
تو خود در کارِ ملک آں کاردانی | که از تلقینِ دولت کامرانی
۱۵ هم از خود عقلِ دانش گنج داری | هم از الهام غیبی گنج داری

۳ـ خاست کرده ۳= خواست کرده ع ح ۵ صفحش ۲= هر خطر ۲= هر خط اوست ۳ـ
۸ـ آسا نشر ۳= آسایش ع ح ۹ـ زینگونه ع ح = این گونه ع ایضاً دهر ۳ ع ح = دور ع ـ
۱۱ـ صحیفه طماع = حفظ ح ـ تلویح السؤ ع ح ۱۲ـ زدین و دانش ع = زداد و دانش ح ـ
۱۴ـ تلقینِ دولت کاردانی ع ۲ـ

بسته ضبطِ تو کارِ جهان سخت ‏‏ ‏‏ بهمواری لسان خامه درتخت

جهان امن از تو گیتی دار گشته ‏‏ ‏‏ که تمت یر از عمل بیکار گشته

بلا رکها که اندر جنگ و ناورد ‏‏ ‏‏ نهنگ و تیر خوردی مور چه خورد

رلطه کارهائے سخت مومی ‏‏ ‏‏ رماد قهر تو دورح سمومی

۵ فلک قهر ترا ماریچه و سر ‏‏ ‏‏ چو نیشتر برکف دیوانه‌ای سر

حسودت سر حرو سود بهر سو ‏‏ ‏‏ کش از سهم تو خون مگر بردار دو

شود هم شرح رولیکن چو تیر ‏‏ ‏‏ خورد برق و خونش از سر رود زیر

بود در روئے تیغت خصم سرکش ‏‏ ‏‏ چو اسپ موم در میدانِ آتش

رتیغت گنج رایان بے گهر گشت ‏‏ ‏‏ که دید آهن که مقناطیسِ زر گشت

۱۰ ز تنها هان لشدی زر بار موجود ‏‏ ‏‏ مدرویتان سکین دادی از جود

چو می بوسد فلک نامت به تعظیم ‏‏ ‏‏ خطاب حیف باشد بر زر و سیم

ازان سے مهر شد دینارِ خورشید ‏‏ ‏‏ که دارد سکّهٔ نام تو امید

کرمهایت بهر سو داشته شمع ‏‏ ‏‏ که کو یر گسده حالی تا کند جمع

روان آوارهٔ تو قاف تا قاف ‏‏ ‏‏ که دلها را به جنگ آرد ز اطراف

۱۵ زجودت عقل دیوانه رقم گشت ‏‏ ‏‏ حرا اید بیر مرفوع القلم گشت

جهان تنگ آمده زان دستِ دُربار ‏‏ ‏‏ چو کشتی پخته از بارانِ بسیار

۱۔ رتخت س ۵۔ درکف س ۱۲۔ بے مُہر شد س ۲ ۳ ح ع ۲ ۔ بے سکہ شد ع ۱۴۔ دوان س ۲ ع ۲ ۱۵۔ نسخہ ع
میں حرا اید بیر کے بجائے چرا اید بیر ہے اور یہ یقیناً غلط ہے ۱۶۔ کشت پختہ س ۲ ع نحر ۔ پختہ کشت ۲ ع ۔

پس اندر خدمت آن پاک جانان | که بودند آن ملک سیرت همعنانان
مبادا جان ما بی پادشاه شاد | همیشه پادشاه در جان ما باد

مدح شیخی که در آئینهٔ صفاتش آلیست از ذات محمد مصطفیٰ بالعین نه بالعکس

۵ پس از دیباچهٔ نعت رسالت | ز ذکر پیر به باشد مقالت
نظام الدین حق فرخنده نام | که دین حق گرفت از وی نظام
خطابش راست دو نقطه فروخوان | نشان نقطهای انبیا دان
محمد اسم و آیات محمد | درو واضح چو جامیم اندر احمد
ز علمش در دو عالم روشنائی | دو عالم علم کسبی و عطائی
۱۰ حدیثش چون خبر در امر و در نهی | بیک پایه فرود از پایهٔ وحی
ازو تا انبیا یک کاو تعظیم | بر آن گونه که ز احمد تا احد میم
شبیه مرسلان از جان صافی | ادب را کاو تشبیه است کافی
به معراج نمازش چرخ محتاج | به چرخش چون نماز خویش معراج
بشاذروان انجم صدر جاهش | بدار القرب کرسی تکیه گاهش
بعهد خضر و عیسی مسند آرای | خضر بوسید دستش خضرخان پای

۴- بالعین والعکس س ۵- بذکر س
۱۲- تشبیه است س ع ۲- تشبیهش ع ح ۱۴- بدر العرش ع-

ازاں بخشش کہ دانا لش گراں کرد | رہ آوردی بہ مسکیناں رواں کرد
یک قطرہ زدریا ' ' الٰہی | فرو شست از ہمہ اُمت سیاہی
ہزاراں شکر یزداں را کہ مارا | سپرد آں فرخ ابر یا حیا را
کہ چوں خورشید حسنہ آید نگر ما | ازاں بے سایہ ماند سایہ بر ما
۵ ہمی طغرا کش حرف ، الٰہی | کہ او را بر رُسل ختم است ، شاہی
حطائش بسکہ بر دیبار خورزد | قمر را نہرِ وَانشقَّ القَمَر زد
سریر شرع تختِ پائدارش | بہ تختش چار عمدہ چاریارش
ازاں ہر چار ایماں سخت میاد | چساں کز چار عنصر آدمی زاد
ابو بکر اول آں ہمسرِ غار | کہ دوم جائے بیمر شدش یار
۱ عمر دومی کہ شد جاں رفرزند | کہ زندہ کرد ازاں عدل خداوند
سوم عثماں دوصبح صدق را مہر | کہ گشت از مہرِ قرآں روشن چہر
چہارم حیدر آں در ہر ہنر فرد | فقیہ و عالم و مرد و جوانمرد
دگر یاراں کہ ' یارات نوراند | امم را پیشوا ' ' راہِ دوراند
ربا ما داد رودِ ' گراہ | فراواں جاکویں جاکراہ
۱۵ بحُشت اندر حساب مصطفائی | کرو دارد دل ما روشنائی

۱۔ گراں بود او رمصرعہ مالی کا قافیہ رواں بود ح ۱۰۔ عمر دوم ساع ۱ ح = دومی ع
ایضاً ۔ جاں رور رند شرع ح = جاں فرزند ع
۱۳۔ سیاراں ساع ۲ ۱۴۔ دروری بیگراہ ساع ۲۔

ستاده منتظر تُرکِ قبا یوش	لسرهنگی بهاده یع برروش
رسر رحیں ریرآورده دس تمار	که دستے گسترد دریا۔ ُ› رہوار
زُحل کوهندوی پیراست وحم لیست	شهادت راسالاکرده انگشت
ده و دو برج را در تختهٔ تیر	نگارش کرده نقاشانِ تقدیر
۵ درایوان طلق رادہ رساہی	ہ ار مهتاب ۔ کرِ نور الٰہی
ثوابت ہمه تامسد راس تا کرده	سرِیرار ہتست حست جواست کرده
ہ حنت روحش رِضوان ستده گم	رطاؤساں طوبیٰ لستده دُم
رتادی لشکر حوراں گستته بیهوش	کشیده وسمه برح سُرمه درگوش
محلد ادریں کیں مژده شنیده	بحا نگراستته کحش و دیده
۱۰ چو ریشاں ریوری لستد تب را	ہ احمدٔ حبرئیل آمد طا را
نویدش داد کای سلطان عُشاق	نعرم عرش والاقُر مہ علی السّاق
بُراقی پیکش کردش فلک گام	که وہم اروے بحت تگ کند دام
دوگامی زیں جہاں تا آں جہانش	دوجولاں ارمکاں تا لامکانش
لفرماں شد سوار آں حاص درگاه	ملائک طرقوا گویاں ہمہ راه
۱۵ سپه چیتر ار شبِ معراج بارش	رسُبحاں الذی اسریٰ طرارش

۴۔ تختهٔ سرع = تختهٔ دیر[۳] = تختهٔ تیر سرح[۲]۔ ۵۔ ایوان طلق رادہ سرع[۳] ح حح = ادان س رادہ ع سر ۱۲۔ گردش سرع[۲] حح = گرده ع ایضاً فلک کام ع حح ۔ فلک دام ع[۲]۔

دل افروزِ گروہِ تیرہ کیشاں | سروساماں کنِ جمعِ پریشاں
تصوّر کن قیاس این کرم را | پدر مادر فدا کردہ اُمم را
بعونِ امّت مسکین و محتاج | شفاعت را بپا لا کردہ معراج
کنوں در وصفِ معراجش زنم کلک | بجای دُر کشم سیّارہ در سلک

۵ صفتِ معراجِ صاحبدلی کہ از دو نونِ قاب قوسین یک دائرہ میمِ محبت بنگاشت

سرشتہ ہمچوں سوادِ چشمِ پاکاں | نہفتہ رو ز چشمِ خوابناکاں
زنورِ او گرفتہ پرتوی بدر | زقدرِ او نمو داری شبِ قدر
فلک مہ را بسے دندانہ کردہ | وزاں گیسوی شب را شانہ کردہ
۱۰ مہش در چشمِ نیکاں ریختہ تاب | فگندہ چشمِ بد را پردۂ خواب
عُطارد بُردہ ہم زاں شب سیاہی | نوشتہ آیتِ سرِّ الٰہی
زمزمر توبہ کردہ زُہرۂ مست | بجای زلفِ چنگش سُبحہ در دست
بہ تعلیمِ بزرگی بستہ اُمید | بہ حرمت جای خالی کردہ خورشید
مسیحا چوں ہوا دارانِ جسمانی | براہش کردہ ہر دم جانفشانی

۱- گروہِ س، ع ح = درونِ ع ۲- میم محبت س ع ح ع، محبت س ۶- نگارشت ع
۱۰- پردہ درخواب س ۱۱- نبشتہ س ۱۲- توبہ کردہ س = کرد ع ۔
۱۳- بہ حرمت س ع ح = بخدمت ع ۔

نگیں ہست است و بہ انگشتری نیست | کہ لولاک است نقش ہر نگینش
فلک سر در گریباں کردہ ہر سے | کہ بہ واماند پیو بدلیہ ۔۔ اروے
رہے امّی سطر بر لوح مارش | قلم سرگشتہ در سودا۔ ' ۔ رارش
ز علم او یکے قطرہ بروں داد | شریعت رود و صد دریا فروں داد
۵ محیطِ دو جہاں علم قلیلش | کہ شد راوی زبانِ جبرئیلش
بروح او زدہ میکائیل را روح | دعائے او کہ ستہ محفوظش از لوح
قیامت راں سمت آہستہ ماندہ | کہ اسرائیل از و دم بستہ ماندہ
زعزرائیل بروی حالتا ما | فکندہ زیر پایش فرقِ جا ما
حریم اللہ ز محمودی مقامش | یدُ اللہ دست گاہِ احترامش
۱ قضا چوں کُنہِ بے پایاش دیدہ | از الحاقِ کُن بیروں کشیدہ
بہ حامہ چو دکاف دوں رقم زد | چو او پروانہ داد آنگہ قلم زد
جہانے گم پدید آمد چو حامہ | نوشت از میمِ احمد گرد نامہ
فلک نہ در رہش مار کردہ | وی از کنج گدایاں مار کردہ
گہے ہمچو ان مسکیاں نقو ۔ تر | گہے جہاں نعارِ عکسو ۔ تر
۱۵ کجا ماور شود در دہر کس را | شکارِ آیچاں تیر ۔ مگس را

۱۔ نسخے سر گمس ر۳ حاشیہ ۲۔ ہر سے مرع حج = بریے ع ۴۔ بروں داد ر۳ ع حج
= بروں راد ع ۶۔ ارلوح مرع حج = لوح ع ۱۱۔ بہ حامہ ع حج = بحامہ ع ر۲
۱۲۔ جہانے ع = جہاں ع حج ۱۴۔ نعارے ر۲

مژهٔ ابروش ایزد یاد کرده — پس از نون والقلم سوگند خورده

رخش را گفته طٰهٰ ز امر درگاه — چو ماهِ چارده بل چارده ماه

ز لینِ دهانش جان به تنگ بینم — بکنیت قاف و اندر نام حامیم

ز حسنِ خود ملاحت داشته عام — صباحت داده یوسف را با تمام

۵ شد از نورِ رخش شمع چمن برپای — بنامیزد غرورش ماهِ فلک زای

چو نور پاکش اوّل مشعل افروخت — مه و خورشید شمعِ خویش ازاں سوخت

رسیده عزت آں قرۃ العین — کہ قرباں پیش ازاں گشته ذبیحین

هم از معشوق و عاشق نیست تمییز — محبت صانع و محبوب او نیز

ملائک مانده حیراں بر کمالش — کواکب جمله عاشق بر جمالش

۱۰ چه دریاهاست معنی در کشیده — کزاں بر انبیا بوئی رسیده

ازاں بو کو خرابی بر دل افشاند — بشر مست و فرشته بی خبر ماند

عجب شاهیست زیر آرای هستی — کزو داریم تمکین حق پرستی

بقلبِ عرشش گشته مسند آرای — بعرش قلب رایت کرده برپای

بشر دُری ز دریای وجودش — جهاں یک قطره از بارانِ جودش

۱۵ فراخش دست بی وسعت بفرسنگ — که نه انگشترین در خیزش تنگ

۲- گفت س ع ح = گفته ع ۳- به تقدیم س ع

۴- داشته عام س ع = داد بر عام ر = داشت بر عام ع ح ایضاً- داده ع س ح = داد س ع

۵- جنبش س ۹- در کمالش س ع = بر کمالش ع ۱۰- چه دریا ع = چو دریا ع ح

بیاری وہ رملکب بے یاری — گراں گرد دمسار من بماری

بہرچہ آید ذ رو تم وار حسر سد — بروں ہم زیور حر مدیم سد

چو راہِ دور نزدیک است بیرتم — ق — چیاں وار ار کرم بر دیک جوتیم

کہ ار جود دو ر صدو سنگ باشم — بیادت بے دل دے سگ باشم

۵ چو رہ بیش است راد مرلم دہ — چو جاں خواہی ستد بارے دلم دہ

چو خواہد حفت لائد لفس باطل — پس ار بیداریش حر پیاں تہ گل

چو حاکم بر سر افتد در تہ حاک — تو کس بر حاکساری رحمت اے پاک

گرہ رفتن رہم سوئے رضا دہ — رہائم من بدستِ مصطفیٰ دہ

نعت کامل جمال کہ سرنا خن از حسنش یک بدر را دو ہلال گردانید صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم

۱

محمدؐ کآفتابِ نور ست رویش — سوادِ زلفش واللیل مویش

گرامی بار میں حضرت پاک — کرد بارد ہم انجم ہم افلاک

دو عالم راچراغ چشم بینش — کلید فتح بابِ آفرینش

دو ابروئے مبارک برکتا دہ — دو نونِ کن وکاں را جلوہ دادہ

۵۔ بارے س ۲ ع ۲ ح = بار ع ۹۔ کمال بالے س ع ۲۔ ارحس ح ح ع ۲ = ار باجالس ع ۔
۱۰ گرداسہ صلی اللہ علیہ وسلم س ۲ ۱۲۔ بار د ع ۲ ح = بار دہ ع ع ۲
۱۴۔ کن وکاں س ۲ س ۲ ع ۲ ح ح = کن وکاں را ع

نسیمی نامزو فرما ز سویت — که بیهوشانِ ابد گردم ببویت

بدان زنده دلان کاندر تهجد بتابند — نخفتند از غمت تا آخرین خواب

که چون آید زمانِ خفتنم تنگ — به بیداریّ دردم نوکن آهنگ

پس از خوابی که بیداری نیابم — ق — چو بیداری دهی فردا ز خوابم

۵ کشاده کن چنان چشمِ امیدم — که بخشد آرزو دیدارت نویدم

حیاتی ده مرا در جستجویت — که میرم تا زیم در آرزویت

بدان مقصودِ خواهش بخش راهم — که از تو جز تو مقصودی نخواهم

ز همت نردبانی نه درین خاک — که بتوانم شدن بر بام افلاک

امیدی ده که ره سویت نماید — کلیدی ده که در سویت کشاید

۱۰ چو دادی از پیِ طاعت وجودم — به طاعت بخش توفیقِ سجودم

بکاری رهنمونی کن دلم را — که نسپارد به شیطان حاصلم را

مرا با زندگانی بخش یاری — که تا جان دادنم دل زنده داری

بده با آشنائی آب خوردم — که من زان آشنائی زنده گردم

مبر نزدیکِ شاهانم در غم و سور — که "دور از من" بوند از چون تو ئی دور

۱۵ نمازِ من کزو رویم به پستی است — برون طاعت درون صورت پرستی است

۱- زبویت س۲ ع۲ ح ۳- نوکن س۲ ع۲ ح = تو کن ع ۷- مقصود و خواهش س۲ د

۸- روی بر افلاک س ع۲ ۱۱- نسپاری س۲ ۱۴- بود س ع۲

۱۵- صورت پرستی ع س۲ س۳ ح = سوبت پرستی س ع۲

چناں نہ یادِ خود اندر ضمیرم | کہ با یادِ تو میرم چوں نہ میرم
چناں میادِ عشق افگں دریں دِل | کہ رویدخاوداں سرہ ریں گِل
چنانم خواں سوئے خویش ازہمہ سوئے | کہ رویم در تو باشد ازہمہ رو ...
چنانم دہ مے بے دربے عشق | کہ فرداست خیزم از ... م عشق
۵ ترانی دہ کہ خواب ازمن رُباید | خمارِ مستی و شوق ... م فراید
نہ آں می کز ریا وُست ... یوہ ریو | زمن لاحول گویاں رم خورد دیو
گرفتارم بدستِ نفس خود را ... | رحم ... برگرفتار ... نہ بحشائے
مدہست ایں سایۂ من یار مامن | تو یاری کن مرا گر ار مامن
بہ نور دل چناں کن زندہ جانم | کہ بعد از مردگی ہم زندہ مانم
۱۰ زنفس تیرہ گشتم کشت بیک بار | پس آنگہ سوئے خویشم کش بیک بار
کرم را پردہ از انوار برافگں | زطاقِ قُرب تا دُور ان رافگں
گدائی را چناں دہ بارِ درگاہ | کراں درگہ ندامد سوئے خود راہ
مداں نور ہائی شود لیلیق | کہ پروانہ نہ ریبد جبرئیلیق
مرا در شعلہ ہائے شوق خود نہ | چو خاکستر شوم بر باد در دہ

ا- گرنہ میرم ع ک ۲- خاوداں آں سرہ ... = خاوداں سرہ ح ح
۴- جاں مے دہ ماپے دربے عش ... ۶- رم خورد ... ح ۷- برگرفتارے نہ بحشائے ح د
... = برگرفتارم بحشائے ع ۸- مداست ... = شدہ است ع
۱۱- کرم کن س ۱۲- چناں ... = جیں ع ح ایضاً ندامد ... = ندارد ع

به هر گنجینه قفل راز داده | کلید آن به مردم باز داده
به هر کس نعمتی شایان سپرده | خرد را گنج بی پایان سپرده
پس آنگه عشق را کرده اشارت | که اندر گنج عقل افگن غارت
ز گنج عقل خسرو راخبر نیست | درو جز عاشقی عیبی دگر نیست
۵ چه غم گر بار صد عیبم بدوش است | نه پوشیده است زان کو عیب پوش است
فراوان نقد امید است در جیب | که به پذیرد گدا در رابدین عیب
چو عیب بندگان زو شد پدیدار | هم او با دا بدین عیب هم خریدار

نیازمندی در حضرت بی نیازی که دماغ تخیل بندگان را از گلشن بیچون و بیچگونه بوی بخشیده

۱۰ خداوندا چو جان دادی دلم بخش | دل عاشق نه جان عاقلم بخش
درونی ده که بیرون نبود از درد | به بیرون و درون نبود ز تو فرد
چنان دارم که تا پاینده باشم | نه از جان بلکه از دل زنده باشم
چنان شو جانب خود رهنمایم | که از خود بگسلم سوی تو آیم
چنان کن خانهٔ طینت خرابم | که از هر سو در آید آفتابم

۳- آورده ع ۲ ۵- به پوشید ع = نه پوشید ر ۲ ح = نه پوشیده ر ۳ ع ۲ ایضاً این کو ع ر ۲ ر ۳ = زان کو ح = آن کو ع ۲ ۸ بنده ح = بندگان ر ۳ = شده ر ع ۲
۱۰- بجان عاقلم ع = نه جان عاقلم ر ۳ ع ۲ ح ح ۲ د = نه جان نه عاقلم ک

ز هستی هرچه دارد صورت بود — ز سرّ عشق کرد آں جملہ موجود

بآدم داد شمع روشنائی — نهاد ابلیس را داغ جدائی

چو بر نوح از لفظ غیرت زند برق — بطوفاں مردم چشمش کند غرق

بنوری بخشد ابراهیم را راه — که در چشمش نیاید انجم و ماه

۵ چو خواهد عین یعقوب از پسر نور — ز عینش قرة العینش کند دور

کند بر موسیٰ آں راز آشکارا — که تابش آں ندارد کوه خارا

یکی را بر گلو راند پلارک — یکی را ارّه بر بالای تارک

چو تابش مهر بر روح الله افشاند — ز مهر و دوستی جانِ خودش خواند

چو مهرش زد بزلف مصطفیٰ دست — چناں صد جاں بتارِ موی او بست

۱۰ جمالی داد احمد را بدرگاه — که چاک افتاد زاں در سینه ماه

بیارانش هم از دل چاشنی داد — ز سوز آں شمع را روشنی داد

بامت هم رسید آں شعله شوق — که چوں پروانه جاں دادند از ذوق

همو راند ز در نامقبلاں را — همو خواند بخود صاحبدلاں را

گهی بخشد جنیدی را کلاهی — که تنها ز اهل دل باشد سپاهی

۱۵ گهی ادهم را برد حبل عقیله — دهد از خیلِ حزب الله طویله

گهی با شبلی آں همت کند ضم — که صیدِ خویش نپسندد دو عالم

۶- سنگ خارا ع۲ = کوه خارا ر۱ ر۲ ح ج ۷- دگر را اره ع۱ ۸- نور مهر ج ح۲ د ع۲

۱۵- حبل حب الله ح ع۲ = حبل جبل الله ر۱ = خیل حب الله ر۲ ر۳ ع = خیل حب الله

دگر آراست سهراس و حاں را   بیک حورسید و یک مه آسماں را
رمیں را بیر داد ار صُبح حا دید   رحوماں صد هراراں ماه و حورسید
حمالِ بیہ کواں ررو وراں ساں   که بتواں دید در وی صورتِ حاں
قصب یوساںِ ستیریں کرد بیکار   لساں بے شکر در بے ستکر رار
۵ بتاںِ حیں و حوباںِ طراری   بدید آورد بهر عشق باری
کرسمه داد حسم نیکواں را   شکارِ ستیر فرمود آهواں را
مُسلسل کرد رلف ماهرویاں   مشوش رورگارِ مهرحویاں
حیاں بگاشت گیسوئے گره گیر   که بتواں داست دلها را به رنجیر
رہے نقّاشِ صورت ہا ریبا   که بستیت حاک اروشد روئے دیبا
۱ طبقهائے فلک را گوهر آمائے   بمطهائے رمیں را ریور آرائے
بمک بحش دهن هائے شکر حند   حلاوت پرورِ لبهائے چوں قند
بیارایدسمرواریدگل گوس   عروساں چمں را گردں و گوش
بهد در صبح مهری کا بدرا فلاک   برسمِ عاشقاں دامں کند چاک
رُح دلبر کند بارک بداں آب   که ماهش را رسد سلی رمهتاب
۱۵ دهد مشتاق را آں سحت حالی   که داد کشدں حاں رندگا لی

۸- تواں حرر   ۹- بهد دیا ر ع
۱- تهمائے فلک ر ح ا= لطهائے فلک حر = طبقهائے فلک ع غ د
۱۳- رندگا ع   ۱۴- براں آب ح د = ترا آب غ ح ا = بداں آب ع

بسم اللہ الرحمن الرحیم

این صحیفهٔ عشق که هر حرف بسطرش از زلف لیلی بزنجیر مجنون می جنباند و هر سخن شیرینش در شگافتن دلها رنگین تیشهٔ فرهاد را ماند بنام دولرانی و خضرخان نوشته آمد

بِمَنْ فِی الْعِشْقِ مَاتَ وَحَیٌّ فِیهِ

سر نامه بنام آن خداوند | که دلها را بخوبان داد پیوند
ز عشق آراسته لوح آب و گل را | بدان جان زندگی بخشید دل را
ز کاف و نون که رمز مشکل است آن | یکی نقطه برون داد و دل است آن
ز زلف و رخ بتان را روز و شب داد | وزان نظّاره جانها را طرب داد
۱۰ قلم را داد سودای الٰهی | که بنوشت این سپیدی و سیاهی
طبایع را بمرکز کرد مائل | فلک را ساخت در گردش حمائل
منقّش نطع این پیروزه گلشن | به گلرویان انجم کرد روشن

۲- عنوان کی یہ عبارت اکثر نسخوں میں نہیں پائی گئی۔ صرف نسخہ ح ۲ اور حج میں درج ہے۔
ایضاً وزنجیر حج ح = زنجیر ۲ ۳ "نوشتہ آمد" اور اُس کے بعد کی عربی عبارت نسخہ ۲ میں نہیں ہے۔
۸- کاف و نون ۲ ع حج = کاف کن ع ایضاً برون دادہ ع ۱۲- فیروزہ ع ۲ حج

سمرقندی وبخارا زقندہا رند — بجز نامِ زرست بہرنی ندارند
مصر و روم ہم سیمیں خد انند — و درچینی وچین بالا کی ندانند

حضرت امیر خسروؒ کے کلام میں جو گوناگوں خوبیاں ہیں اُن کا استیعاب میرے لیے ناممکن ہی جو کچھ میں نے کہا بلا مبالغہ سمندر میں سے ایک قطرہ یا بیابان سے ایک ذرہ ہی۔

جس قدر صنایع وبدایع علماے معانی وبیاں نے اپنی کتابوں میں لکھی ہیں اُن میں سے غالباً ہر ایک اہم صنعت کی مثال اس مثنوی میں مل سکتی ہی اگر اس مضموں کی تفصیل کی جاے تو یہ بیاں بہت طویل ہوجاے گا۔ اس لیے میں یہیں ختم کرتا ہوں۔

خاکسار

رست سید احمد انصاری

مدرستۃ العلوم علی گڑھ

دسمبر ۱۹۱۷ء

ہندوستانی پھولوں کی وجوہِ ترجیح خراسانی پھولوں پر ؎

چہ بینی ارغوان و لالۂ خنداں — کہ رنگ ہست و بو نیست چنداں

گلِ ما را بہندی نام زشت است — وگرنہ ہر گلِ باغِ بہشت است

گر ایں گل ہا ستے در روم یا شام — کہ بودی پارسی یا تازیش نام

شدی معلوم تا مرغانِ آں بوم — چہ ساں غلغل زدندے در ری و روم

کدامی گل چنیں باشد کہ سالے — دہد بو دور ماندہ از نہالے

حسینانِ ہند کی ترجیح حسینانِ عالم پر

پھولوں کی بحث کو ختم کر کے فرماتے ہیں کہ جس طرح ہندوستان کے پھول دیگر ممالک کے پھولوں پر فوقیت رکھتے ہیں اسی طرح ہندوستان کے حسین خوبانِ عالم پر تمام صفاتِ حسن میں فایق ہیں۔ اس سلسلہ میں مصر، روم، قندھار، سمرقند، خطا و ختن یغما اور خلخ جو حسن خیز سمجھے جاتے ہیں سب ہی کو لے ڈالا ہے ؎

بتانِ ہند را نسبت ہمیں است — بہر یک موئے شاں صد ملکِ چین است

چہ گیری نام از یغما و خلخ — کہ غالب نیست چشم اندر ترش رخ

چہ یاد آری سپید و سرخ را در — چو گلہائے خراساں رنگ بے بو

وگر پرسی خبر از روم و از روس — از ایشاں نیست نازیدن بہ و لوس

سپید و سرد ہمچو گندہ یخ — گزیشاں دم خورد خاتونِ دوزخ

لبِ تاتار خود خنداں نباشد — ختن را خود نمک چنداں نباشد

چو پیکاں زرد مدیدہ آساں　　بہ پیکاں صف گلہائے حراساں
زرد عین پرورید ش بہر سرہا　　کہ سرار متکب ترگیر دا تر ہا

مولسری سے

دگر با دل سرے کش طرہ باے　　رنگِ طرہ مروارید ہا مے
بہشت حیت و برگش حرد ناریک　　بہر حلیب و ندلہا بیک نزدیک
پرید ش تہر تہرار حیہ لو دحتک　　حیین گلِ گیرار باقہ متک
نسویش لسکہ دلہا گستہ مائل　　شدہ در گردنِ خوباں حمائل

دونہ سے

دگر دونہ کہ آں ریحان ہندیست　　رتری لوش در جورِ لیدست
سیر غم رنگ و برگش اسیرِ غم　　علامِ اوشدہ شاہِ سیر غم

کرنہ سے

دگر کرنہ کہ چوں روحت ، نو　　معطر گرد داز یک جانہ کو
نسودہ متک و بویش نام کردہ　　ریواز بہرِ دلہا دام کردہ

سیوتی سے

چو پیکانِ ہلیلہ یموتی خرد　　کہ جا ہا ہرِ آں پیکاں ہوس برد
زعشقِ بوئے اوجاں دادہ زنبور　　گشتہ بعد مردں نیز ار دور
ہمہ جو باش عاشق وار جویاں　　کہ معشوقیست بر جو برویاں

بسانِ دفترِ ... یرازہ بستہ ... زہر برگش سرِ شکر ... شیر جستہ

پھر فرماتے ہیں کہ اگرچہ دونوں نام پارسی ہیں لیکن یہ پھول ہندی نژاد ہیں اور اس دعوی کو دلیل سے ثابت کرتے ہیں ؎

اگرچہ پارسی نام ... ایں ہا ... ولے در ہند زاد ند از زمینہا

گر ایں گل در دیارِ پارسی زاد ... چرا ز و نیز ... در گفتارِ شاں یاد

ہم ایں لشکر دریں صحرا بر آمد ... ہم ایشاں را علم اینجا بر آمد

بیل اور چوہی ؎

ازیں سو بیل پیشانی کشادہ ... بیک گل ... گل بر ہم نہادہ

وزاں سو دلربا ... عاشقاں جا ... ہمہ تن بہرِ دلہا راست ... دہ جا

کیوڑہ ؎

بخوبی کیوڑہ چادر لحافش ... سنانِ نقرہ و زرینا غلافش

صبا ہر گل کہ کردہ ہم عنانش ... سپر افگندہ از نوکِ سنانش

زبویش ... معطر ... دو سالہ خشک ... بویش ہمچناں تر

ہراں جامہ کہ از وے بو گرفتہ ... دریدہ جامہ و بویش نرفتہ

رائے چمپا ؎

دگر آں رائے چمپا شاہِ گلہا ... کہ بویش مشکبار آمد چو ... ا

چو معشوقِ سمنبر ناز پرورد ... ولے رنگش چو روئے عاشقاں زرد

که دانا باشد و مقصود هر چیز — زمینها یک بیک دیده به تمییز

سخن کز هند و از روم افتدش پیش — سوے انصاف گیرد نے سوے خویش

ز بے انصاف نتواں یافت ایں کام — کہ عمیا بصرہ را گوید بہ ارسام

وگر کس سوے خود گردد جہت گیر — نہد کم نغز کے بازار اکسیر

بہ از من خود نیارد بود وصاف — کہ من تحت سرایم او زند لاف

سیہ گوید ہند و ہمچیں ست — سواد اعظم عالم ہمیں ست

بہشت ارض کس ہندوستاں را — کہ اینجاست ست ایں بوستاں را

وگرنہ آدم و طاؤس زانجاے — کجا اینجا شدندے مرسل آرائے

اگر دعوی کنی بارے چنیں کن — بحجت موم جو درانگیں کن

ہندوستاں کے پھول | قصر شاہی کے پائیں باغ کی تعریف کے سلسلہ میں چند مشہور پھولوں کا ذکر کرکے ہندوستانی پھولوں کو خصوصیت کے ساتھ بیان کرتے ہیں۔ اس ضمن میں قابل لحاظ بات یہ ہے کہ ہر ایک پھول کی تعریف میں شاعری کے ساتھ واقعیت کا پہلو ہاتھ سے نہیں جانے پاتا۔

گل کوزہ اور صد برگ۔

ز گلہائے تر ہندوستاں ہم — شدہ سرگشتہ باد بوستاں ہم

تری آب را در کوزہ کردہ — لطافت آب را در یوزہ کردہ

گل صد برگ را خوبی زحد بیش — بودہ صد ورق دیباچہ خویش

۔اس کپڑے کی تعریف میں حضرت امیر فرماتے ہیں ؎

خوبانِ پری کیش م...   کہ لطف ہا دیو گیری از کتاں بیش

...ن جامہ گوئی آفتابیست   ویا خود سایہ یا ماہتابیست

...میں نسبت فرماتے ہیں کہ خراسانی جن کو اہل ہند گنوار اور احمق سمجھتے ہیں
...نزدیک گھاس سے زیادہ وقعت نہیں رکھتا ؎

...تر کہ ہندی گیردش گول   خسے باشد بہ نزدش برگ تنبول

...چو آنکہ مرد زندگانی ست   کہ ذوقِ برگ خانی ذوقِ جانی ست

...یر اس بحث کے خاتمہ میں یہاں کے آم کو دیگر ممالک کے انجیر پر
...ہیں اور لکھتے ہیں کہ میں ہندوستان کی چیزوں کی تعریف میں اور ترجیح میں
...داری سے کام نہیں لیتا۔ جو لوگ منصف مزاج اور تجربہ کار ہیں اور جنھوں نے
...ممالک کو غور کے ساتھ دیکھا ہے وہ میری بات کی تصدیق کریں گے۔ مگر
...مافوں سے یہ مطلب نہیں نکل سکتا اس لئے کہ اندھی عورت تو لابد رہ کو شام
...بتائے گی اور جو شخص اپنے ملک کی طرفداری کرے گا وہ ہمارے ملک کے آم
...یر سے کم درجہ بتائے گا حقیقت میں ہندوستان جنت نشان ہے اگر ایسا
...ا تو آدمؑ اور طاؤس بہشت سے نکل کر یہاں کیوں اُتارے جاتے۔ اس مضمون
...بھی چند شعر ملاحظہ ہوں ؎

...در بیانِ شرح وبیاں کا بدست دور رو   کسے باور کند ز مدگفتارِ خسرو

گر آئینِ عرب بحوست بکر صرف | اراں آئیں دریں کم نیست یک حرف
کسے کیں ہر سہ دکاں راست صراف | شناسد کیں نہ تخلیط است و نے لاف

معانی | ہندی زبان معانی اور خیالات کے اعتبار سے بھی دوسری زبانوں سے کسی طرح کم نہیں ہے ؎

دگر پرسی بیا یش از معانی | دراں بیزار دگرھا کم ندانی
اگر از صدق و الصافت دہم شرح | حدِ ہندی کبی گفتار من حسج
ورآرایم بسوگندے زبانے | کہ داند باورم داری ویانے
ولے من کاندریں نقدِ مہیا | بیک قطرہ شدم مہمانِ دریا
زقطرہ در چشیدن گشت معلوم | کہ مرغِ وادی ست از دجلہ محروم
کسے کز گنگِ ہندستاں بود دور | زنیل و دجلہ لا فدہست معذور
چو در چیں دید بلبل بوستاں را[1] | چہ داند طوطیِ ہندوستاں را

ہندوستانی کپڑے کی فوقیت | حضرت امیر خسرو کے عہد میں جو بیش بہا ریشمی کپڑا ہندوستان میں عام طور پر مشہور اور مقبول تھا اُس کا نام دیوگیری ہے۔ چونکہ وہ دیوگیر میں بنتا تھا اس لئے اُس نام سے موسوم کیا جاتا تھا۔ دیوگیر دکن میں ایک تاریخی شہر ہے جو اس وقت دولت آباد کے نام سے مشہور ہے۔ غالباً سلطان تغلق کے زمانہ سے اُس کا

[1] یہ را اضافی ہے اور بلبل بوستاں مفعول ہے اور فاعل دید کا محذوف سمجھا چاہیئے اور را کو علامت مفعول مانا گیا تو بلبل بوستاں میں فک اضافت تسلیم کرنا پڑے گا جو ایک حد تک معیوب ہے

حکمراں ہے باقی اکثر زبانوں پر اُس کو ترجیح حاصل ہے۔ عربی کی خصوصیت یہ ہے کہ اُس میں اجنبی الفاظ کی آمیزش نہیں ہو سکتی اور فارسی میں یہ نقص ہے کہ اُس میں عربی الفاظ کی آمیزش ناگزیر ہے؀

غلط کردم گر از دانش زنی دم ۔۔۔ نہ لفظ ہندی است از پارسی کم

بجز تازی کہ میر ہر زبان است ۔۔۔ کہ بر جملہ زبانہا کامران است

دگر غالب زبانہا در سر روم ۔۔۔ کم از ہندی است شد زاندیشہ معلوم

عرب در گفت دارد کارِ دیگر ۔۔۔ کہ نامیزد در و گفتارِ دیگر

بہ ہمان است لفظِ پارس درخورد[۱] ۔۔۔ کہ بے اچار تیزی کم تواں خورد

چو آں صافی وش و ایں دُرد ناک است ۔۔۔ تو گوئی کیں جسداں جانِ پاک است

جسد را مایہ گنجد ز ہر سان ۔۔۔ نہ گنجد از لطافت ہیچ در جاں

نہ زیبد جفت کردن ہمسری را ۔۔۔ عقیق از یمن درِّ دُری را

ہمیں دولت ز گنجِ خویش صرفست ۔۔۔ متاعِ عاریت عاری شگرفست

زبانِ ہند ہم تازی مثال است ۔۔۔ کہ آمیزش دراں جا کم مجال است

آخری شعر سے ثابت ہوتا ہے کہ اُس وقت تک ہندی زبان میں فارسی الفاظ کی آمیزش بالکل نہیں ہوئی تھی یا بہت ہی کم ہوئی تھی۔

ہندی صرف و نحو | ہندی صرف و نحو کے اصول و قواعد عربی کی طرح منضبط ہیں

۱؎ درخورد بمعنی سزاوار و شایاں۔ اچار بمعنی آمیزش۔ تیزی امالہ تازی بمعنی عربی اور کم تواں خورد بمعنی نمی تواں خورد۔

تمامی کشور از تیغِ غزا کار — چو خارستاں ز آتش گشتہ بیکار

زمینش سیر جور دِ آبِ شمشیر — فرو خفتہ غبارِ کفر در زیر

زبردستانِ ہندو گشتہ پامال — فرودستاں ہمہ در دادنِ مال

بدیں عزت شدہ اسلام منصور — بداں خواری سرانِ کفر مقہور

بذمہ گر نبودے رخصتِ شرع — نماندی نامِ ہندو ز اصل تا فرع

زغزنیں تا لبِ دریا دریں باب — ہمہ اسلام بینی بر یکے آب

نہ زاں رہ دیدہ زاغانِ گرہ گیر — ہمہ در کیشِ احمد راست چوں تیر

نہ ترسائی کہ از ناترسگاری — نہد ترسندہ داغِ کردگاری

نہ از جنس جہوداں جنگ و جوریت — کہ از قرآں کند دعوی توریت

نہ مغ کز طاعتِ آتش شود شاد — ورو با صد زباں آتش بفریاد

مسلماناں نعمانی روشِ خاص — زدل ہر چار آئیں را با اخلاص

نہ کیں با شافعی نے مہر با زید — جماعت را و سنت را بجاں صید

نہ زاہلِ اعتزالے کز رُخِ شوم — ز دیدارِ خدا گردند محروم

نہ آں سگ خارجی کز کینہ ساری — کند با شیرِ حق روباہ بازی

ہندوستان کی زبان اور اس کی ترجیح دیگر زبانوں پر

ہندی زبان کی نسبت حضرت امیر خسرو فرماتے ہیں کہ جو شخص علم کا مدعی ہے اُس کو معلوم ہونا چاہیئے کہ ہندی زبان فارسی سے کم نہیں ہے بلکہ سوائے عربی زبان کے جو تمام زبانوں پر

اور مغلوں کے حملوں کے دائمی سدباب کو بیان کیا ہے۔ اور پھر ان فتوحات کا ذکر ہے جو علاء الدین کو چتوڑ، رنتھنبور، گجرات، مانڈو، سمانہ، تلنگانہ، معبر، مرہٹ اور پوری میں حاصل ہوئیں۔ اور ان امور کی نسبت واقعات کے سلسلہ اور دیگر عنوانوں کے تحت میں جستہ جستہ اشارہ کیا جا چکا ہے اور اس موقع پر یہ اجمالی یاددہانی کافی ہے۔ خلجی عہد کے اسلامی تہذیب، تمدن اور رسم و رواج کے متعلق بھی کافی تفصیل خضر خانی شادی کی داستان کے ضمن میں کی جا چکی ہے۔ البتہ ہندوستان کے متعلق بعض متفرق باتیں باقی رہ گئی ہیں جن کی نسبت میں ناظرین کی توجہ مبذول کرنا چاہتا ہوں:-

اسلام کا غلبہ اور اس کی یکساں رونق تمام ہندوستان میں۔ | تاریخ اسلامی کی تمہید میں حضرت امیر خسرو لکھتے ہیں کہ ہندوستان میں مسلمان بادشاہوں نے

اسلام کی اشاعت کی اور علماء باعمل کی بدولت آج دہلی کو دار العلم بخارا کا مرتبہ حاصل ہے۔ زبردست کافر اور ان کا کفر پامال ہو چکا۔ اور غزنین سے ساحلِ دریائے شور تک مذہب اسلام ایک حالت اور یکساں رونق کے ساتھ پھیلا ہوا ہے۔ نہ یہاں عیسائیوں یہودیوں اور آتش پرستوں کا وجود ہے اور نہ کہیں خارجیوں اور معتزلوں کا پتہ لگتا ہے بلکہ اس تمام رقبہ میں جس کی حدیں اوپر مذکور ہوئیں سوا حنفیوں کے دوسرے مذہب کا آدمی نہیں دیکھا جاتا۔

خوشا ہندوستان و رونقِ دیں | شریعت را کمالِ عزّ و تمکیں
زعلمِ باعمل دہلی بخارا | زشاہاں گشتہ اسلام آشکارا

لساظی صنائع و بدائع لفظی و معنوی اور ضلع جگت کا عنصر زیادہ ہوگا اُسی نسبت سے اُن کو
عام مقبولیت حاصل ہوگی۔ یہی وجہ ہے کہ قران السعدین اور اعجاز خسروی متعدد بار چھپ
چکی ہیں قرآن السعدین ایک عرصہ دراز تک داخل درس رہی اور اُس کی متعدد شرحیں
لکھی گئیں اور اس وقت ان کے ہزارہا قلمی نسخے ہندوستان کے کتب خانوں میں پائے جاتے ہیں
لیکن دولرانی خضرخاں اور نہ سپہر کو یہ بات حاصل نہ ہوسکی اس لئے کہ یہ کتابیں عام
مذاق سے بالاتر تھیں۔ کس قدر افسوس کا مقام ہے کہ تمام ہندوستان میں نہ سپہر کے
تین چار نسخوں سے زیادہ نہ مل سکے اور تغلق نامہ تو بالکل ہی مفقود ہو چکا ہے۔
مگر مجھے اُمید ہے کہ اس قسم کی کتابوں کی مقبولیت کا اب زمانہ آگیا ہے۔ مغربی
علوم اور مغربی ادبیات کے اثر سے ہندوستان کے علمی و ادبی ذوق میں صاف طور پر
تبدیلی محسوس ہونے لگی ہے اور ایک ایسا وسیع حلقہ اُدبا کا پیدا ہوگیا ہے جہاں اس قسم کی
تصانیف یقیناً قدر کی نظر سے دیکھی جاتی ہیں۔
مثنوی دولرانی خضرخاں کی ایک ممتاز خصوصیت یہ ہے کہ اُس میں ہندوستان
کی تواریخ و جغرافیہ تہذیب و تمدن اور رسم و رواج کی بہت نہایت قیمتی معلومات کافی
تفصیل کے ساتھ ملتی ہیں۔ شروع مثنوی میں ایک باب ہندوستان کی اسلامی تاریخ پر
لکھا ہے اس میں سلاطین اسلام کا پورا سلسلہ سلطان معزالدین سام سے شروع کرکے جو دہلی
میں اسلامی سلطنت کا بانی ہوا ہے سلطان علاءالدین خلجی تک ملا دیا ہے۔ اس کے بعد
علاءالدین خلجی کی فتوحات جو اُس کو مغلوں پر حاصل ہوئیں اور سرداران مغل کی گرفتاری

یعنی موتیوں پر چلتے چلتے محل کی عورتوں کے پاؤں میں آبلے پڑ گئے یا یہ کہ وہ موتی ان کے نیچے بمنزلہ آبلے کے تھے۔

چند اشعار سے بھی قابل ملاحظہ ہیں۔

تو گوئی گرد شمشیر از تیغ کشیدہ	بگرد لالہ سوسن ہم دمیدہ
بفرمان مہ پوشیدہ تمثال	رواں شد زہرہ و پروین بدنبال
رواں سیارہ پراں تر از طیر	بسوئے شمس والا شد سبک سیر
مشاطہ پردہ را از پیش برداشت	ستارہ ز آفتاب خویش برداشت

آخر کے دو شعروں میں صنعت ایہام ہے۔

ہندوستان

حضرت امیر خسرو کی شاعری کی ایک بہت بڑی اور نمایاں خصوصیت یہ ہے کہ انھوں نے اپنے تمام تصانیف نظم و نثر میں ہندوستان کی نسبت بہت زیادہ لکھا ہے۔ میرے نزدیک اگر غور سے دیکھا جاوے تو ان کا کلام عہد خلجی بلکہ کسی قدر اُس کے ماقبل اور مابعد زمانہ کی ایسی صحیح اور مستند تاریخ ہے کہ موجودہ کتب تواریخ منفرداً یا مجتمعاً صحت اور استناد کے لحاظ سے اُس کا کسی طرح مقابلہ نہیں کر سکتیں۔ اس میں شبہ نہیں کہ حضرت امیر کی تاریخی تصانیف عام طور پر کچھ زیادہ مقبول نہیں ہوئیں اس کا اصلی راز وہ عام بد مذاقی ہے جو چند صدیوں سے ہندوستان پر چھائی ہوئی ہے جن کتابوں میں

اس طرح بیاں کرتے ہیں ؎

گہرہائے کہ ہر یک راز اُمید　　　بصد خوں جگر پرورد خورشید

فتادہ ہر طرف بے قیمت و خوار　　　چو آبِ چشم عاشق بر در یار

بعض اوقات حضرت امیر خسرو عام اور مبتذل تشبیہوں کو ایسے نئے اسلوب سے لکھتے ہیں کہ اس میں عجب دلکشی اور دلاویزی اور طرفگی پیدا ہوتی ہے جو کسی نئی تشبیہ میں بھی مشکل ہی سے ہو سکتی ہے ؎

آبِ دیدہ غم پر دہت تواں　　　کریں لولوِ مفرح ساخت تواں

مشہور یہ ہے کہ رونے سے جی ہلکا ہو جاتا ہے مگر حضرت امیر فرماتے ہیں کہ آنسو ملا شبہ موتی تو ہیں مگر اس سے معجون مفرح تیار نہیں ہو سکتی۔

زحل چوں ہندو او رہ خاک می رفت　　　فلک بر وے ہراک اللہ می گفت

زحل کی تشبیہ ہندو کے ساتھ بہت عام ہے مگر آسمان کے ہراک اللہ کہنے سے اس میں طرفگی پیدا ہو گئی۔ ہراک اللہ ایک ایسا سلام ہے جو ہندوستان میں صرف ہندوؤں کے لئے مخصوص سمجھا جاتا ہے۔

چکاں ہر دم ز چشمش لعلِ رختاں　　　غمے بر سینہ چوں کوہِ بدختاں

جو میں آنسوؤں کی تشبیہ لعل کے ساتھ معمولی ہے لیکن غم کو کوہِ بدختاں کے ساتھ تشبیہ دے کر اس میں زیادہ لطف پیدا کر دیا ہے۔

ز گوہر ہار یہاں راتہ یا ـ ؎　　　شد اندر آبلہ پاے گہر ہا ؎

دو قرصی کاندریں بالا وشیداند | چونان کیسہ بُرمردم فریب اند
فریب از آسماں خوردن نباید | بجور گر بہت از سر وگردن نباید

چاند سورج کی تشبیہ سپر کے ساتھ ملاحظہ ہو۔

سپر میکرد خورشید از تنِ خویش | برائے تقدیر یکسو گردش از پیش
کندتیغِ قضا چوں قطعِ امید | نہ مہ دارند سپر کردن نہ خورشید

تشبیہ کی اقسام میں تشبیہ مرکب نہایت مشکل چیز ہے جس میں چند چیزوں کی مجموعی حالت کو دوسری مجموعی حالت کے ساتھ تشبیہ دی جاتی ہے سوائے مشاق ماہرینِ فن کے تمام شعرا کو اس میں بہت کم کامیابی ہوتی ہے۔ امیر خسرو نے خصوصیت کے ساتھ اس قسم کی تشبیہیں نہایت ہی عمدہ لکھی ہیں۔

دولرانی قصرِ لعل میں بھیجدی گئی ہے اس موقع پر خضر خاں کی زبان سے فرماتے ہیں۔

بقصرِ لعل آں دلخواہ چوں شد | شفق چوں بر در و بر ماہ چوں شد

سردی کی شدت میں فرماتے ہیں۔

قصب پوشی کہ بریاری رسیدہ | بہ بر چوں شکّر اندر نے خزیدہ
بر آتش دستہا در کوے و منزل | چو مشتاقے کہ دارد دست بردل

خضر خاں کی شادی میں جب موتیوں کی بکھیر ہوئی وہاں ان کی کثرت اور بیقدری

سیاست را فلک یاری ہمیکرد | شہادت را ملک یاری ہمیکرد
در فردوس رضواں باز کردہ | ہمہ حوراں درود آغاز کردہ
ازاں بانگ شہادت کامد از شاہ | شہادت گوے شد ہم مہر وہم ماہ
چو برشد صبح وسہ حد بردہ تخت | دراں مطرفعاں چیں بعد برداشت
سپر میکرد خورشید ازش خویش | ولے تقدیر یکسو کرد پیش ازیش
کسے تیغ قضا چوں قطع امید | نہ مہ دادہ سپر کردن نہ خورشید
یکے حسرت کہ آں ماہ رواں کرد | سر بستہ در کنارش مہماں کرد

تشبیہات اور استعارات | تشبیہ اور استعارہ شاعری کے بہت بڑے رکن ہیں۔ تشبیہوں میں جس قدر جدت اور ندرت زیادہ ہوگی اسی قدر کلام کا رتبہ بلند تر ہوگا۔ یہی وجہ ہے کہ ممتاز اور قادر الکلام شعراء عام اور مبتذل تشبیہوں کا استعمال نہیں کرتے بلکہ نئی تشبیہوں اور نئے استعاروں سے اپنے اشعار کو زینت دیتے ہیں۔ حضرت امیر خسرو نے اس مثنوی میں اکثر نہایت لطیف تشبیہیں لکھی ہیں اگرچہ کسی تشبیہ کی نسبت یہ دعویٰ کرنا مشکل ہے کہ وہ کسی خاص شاعر کی ایجاد ہے اور اس سے پہلے کبھی نہیں لکھی گئی۔ چند نمونے ناظرین کے ملاحظہ کے لئے یہاں درج کئے جاتے ہیں۔

آسماں کی غداری اور مکاری ایک ایسا پامال مضمون ہے جو ہزاروں طریقوں سے کہا جا چکا ہے مگر حضرت امیر خسرو اس کے لئے ایک نیا اسلوب پیدا کرتے ہیں۔ وہ آسماں کو ایک ٹھگ اور چاند سورج کو اس کی روٹیوں سے تشبیہ دیتے ہیں۔

سرش می نست و دیگر بار میکرد | چو یایاں تند زسر آغار میکرد
گہے بردل گہی بر دیدہ مے سود | گہے بر جاں محبت دیدہ مے سود
فتاں حیراں بہ صرے و نتالے | چو مصروعی کہ ناگہ بید۔ آ بر
دست ارماحرائے را سیس | رقیب گریہ گستہ آستینش
دستش آتش و در آستیں آب | دریں آب آہی نو دش اراں تاب
نہاد آں نامۂ پس بردل حویش | کہ آں کاعد کشد آرار آں ریش

گوالیار کے قلعہ میں حضر خاں اور دولرانی قید کا زمانہ کیونکر بسر کرتے تھے ۵

بسگیں قلعہ در ریعولۂ تنگ | نہاں ستر چوں یاقوت در سنگ
دراں تنگی رغم دلتنگ مے بود | دراں کوہ گراں بے سنگ مے بود
حکاں ہر دم رچشمش لعل رختاں | غمے رسینہ چوں کوہ بدخشاں
رغم حالش اریہ در بیداد مے بود | ولے بر روئے جاناں شاد مے بود
ہم او یار و ہم او مونس ہم او دوست | ہم او جان و ہم او معز و ہم او پوست
نشستہ زوراں ہر دو بہرہ مرقد | ہمے بودند باہم چوں دو فرقد
دو یکدم ہیچ جو رارشے در روے | ندیدی یک دگر دلدار و دلجوے
گہے او پیش ایں حسد بار کردے | گہے ایں برلب او کار کردے
گہ او بار و کشادے ایں حریدے | گہ ایں گیسو شیرشے او کشیدے
گہ او سر در کنار ایں نہادے | گہ ایں در زیر پائے او فتادے

شادی خاں اور شہاب الدین عمر بھی مقتول ہوئے۔ شہاب الدین عمر کو جس کی عمر صرف سات سال کی تھی ملک کافور نے نمونہ کے طور پر چند روز کے لئے تخت پر بٹھایا تھا۔ اس بات کو حضرت امیر خسرو نے نہایت لطیف پیرایہ میں ظاہر کیا ہے۔

غرض چوں خضر خورد آں شربت جور | ہماں کم خورد شادی خاں ہم از دور
شہاب کز سرِ ریش بوگرد ے | چشیدا و نیز از اں جو انجور دے

یعنی شہاب الدین عمر جس کا قصور صرف اتنا تھا کہ تخت کی کچھ گرد اس کے دامن پر پڑ گئی تھی وہ بھی خضر خاں کے ساتھ تلوار کے گھاٹ اتارا گیا۔

واقعہ نگاری فرضی واقعات میں | یہ نمونے جو اوپر درج کئے گئے ہیں ان سے ناظرین کو بخوبی اندازہ ہو گیا ہوگا کہ تاریخی واقعات کے بیان میں حضرت امیر خسرو کی قادر الکلامی اور واقعہ نگاری کا جوہر کس قدر بلند ہے۔ اب چند نمونے فرضی واقعات کے بھی ملاحظہ ہوں)۔

ایک رازدار کے ذریعہ سے خضر خاں کا خط نہایت مخفی طور پر دولرانی کے پاس پہنچتا ہے اور وہ اُس کو پڑھتی ہے۔

چو آمد آں سوادِ خضر خانی | نہانی تر ز آبِ زندگانی
بہ پیچاپیچ شوق آں نقش خامہ | صنم میخواند و میپیچید نامہ
بروں بُد حرفِ نامہ بر زبانش | دروں چوں نامہ مے پیچید جانش
گہ باعجز و گہ باناز می خواند | گہے پست و گہے آواز می خواند

ملوک از زمیں سر آمد جریدہ ۔۔۔ ز زر میدہ غلام زر خریدہ
بہ شد گردن کش از وے کش بعصیاں ۔۔۔ کہ بودش طوقِ زر در گردنِ جاں
بہر منزل بہ پیشِ تخت تا دُور ۔۔۔ نشادہ گنجہا ز مسع گنجور
چو با دہلی فتح اُفتاد کارش ۔۔۔ گرفتار محیق در حصارش
زعقبِ زر بدہلی خاصہ و عام ۔۔۔ بعرہ جوں را در سدِ اتمام
چو زر از ہر طرف آوازمی داد ۔۔۔ دواں لبیک گویاں خلق چوں باد

سلطان جلال الدین فیروز شاہ کے واقعۂ شہادت کے بعد دہلی میں اُس کا بیٹا رکن الدین ابراہیم تخت سلطنت پر بٹھایا گیا لیکن علاء الدین کی زر ریزی کی افواہیں سُن کر اُس کے تمام اراکین سلطنت اُس کو چھوڑ کر علاء الدین سے جا ملے اور آخر کار رکن الدین کو تخت چھوڑ کر ملتان کی طرف بھاگ جانا پڑا دیکھو اس واقعہ کو کس خوبی کے ساتھ ادا کرتے ہیں۔

بدہلی بیر در مسند تعظیم ۔۔۔ شرف بو کردہ رکن الدین براہیم
ملوک و خاں را مدارہ بروں بود ۔۔۔ کہ ہر یک تختِ دہلی راستوں بود
اگرچہ بود تختش راستونے ۔۔۔ کراسوہ سُتوں بٹّے ستونے
زبانگِ زر کہ در رقص آورد پائے ۔۔۔ برقص آمد ستونہا جملہ از جائے
ستونہا چوں سوئے تختِ دگر راند ۔۔۔ زارکاں تختِ رکنی بے ستوں ماند
زجاحت در آمد رکنِ بے زور ۔۔۔ برفت آں رکن و ارکاں گشت پرشور

سلطان قطب الدین مبارک شاہ کے حکم سے جب خضر خاں قتل کیا گیا تو اُسی کے ساتھ

به محمودی شه روی زمین گشت — بگیتی ناصرِ دنیا و دین گشت
ببالا بیست زاوجِ پایهٔ خویش — جہاں میداشت اندر سایهٔ خویش
عجب عہدی ہمہ در کامرانی — بہر خانہ نشاط و شادمانی
شہی در ذاتش از یزداں شکوہی — ہم از سنگ و ہم از گوہر چہ کوہی
خود او مستغرقِ کارِ الٰہی — بامرش بندگاں در کارِ شاہی

سلطان ناصر الدین محمود نہایت نیک سیرت اور عابد وزاہد اور پرہیزگار اور عدالت شعار بادشاہ گزرا ہے۔ قرآن مجید کی کتابت کر کے اُس کی اُجرت سے اپنا خرچ چلاتا اور شاہی خزانہ سے کچھ نہ لیتا تھا۔ تمام ملکی اور قومی مہمات غیاث الدین بلبن کے سپرد کر کے خود عبادت و ریاضت میں مصروف رہتا تھا۔

علاء الدین خلجی جب اپنے چچا اور مُربّی اور خُسر سلطان جلال الدین فیروزشاہ کو دھوکے سے قتل کر کے دہلی کی طرف بڑھا اور لوگوں کو اپنی طرف راغب کرنے کی غرض سے بے تحاشا زرپاشی شروع کی (جس کے حالات ضیاء برنی نے نہایت تفصیل کے ساتھ لکھے ہیں) تو بے شمار مخلوق اور اُمرائے سلطنت اُس کے گرد جمع ہو گئے اس واقعہ کو حضرت امیر نے اس طرح پر لکھا ہے کہ واقعیت کا کوئی پہلو ہاتھ سے نہیں جانے دیا ؎

ازار ہپس باشکوہِ لشکر و پیل — رواں شد فتحِ دہلی را بتعجیل
خزاین ریز شد منزل بمنزل — ز زر کردہ کلید کارِ مشکل

چو تیغ اندر نیام از کار می ماند — فراواں فتنہ بے آرام می ماند
پدیدار صدمۂ شاہی نفاست — ریزدہ روئے ہمہ آفاقست
چناں میر اندر رو برمادہ شیراں — کہ حال می شد دار وے دلیراں
سہ سالے کش قوی اندیشہ و شست — کسے بر حرف او بہا داشت
چہارم چوں رکاب او ورق گشت — بروہم خامۂ تقدیر بگذشت

مورخین نے لکھا ہے کہ سلطان شمس الدین التمش کے لڑکے شراب نوشی اور ہوا پرستی میں مبتلا تھے لیکن ان کے برخلاف رضیہ خاتون نہایت عاقلہ اور دوراندیش تھی قرآن شریف تجوید کے ساتھ پڑھتی اور ضروری علوم وفنوں میں کافی مہارت رکھتی تھی ملکی معاملات میں وقتاً فوقتاً باپ کو نہایت مفید مشورے دیا کرتی تھی۔ اس لئے سلطان نے وفات سے پہلے اُس کو اپنا جانشین مقرر کیا۔

معز الدین بہرام شاہ کی مذمت کہتے ہیں ؎

رواں شد آں پس از حکم الٰہی — تجیں سکہ بہرام شاہی
سہ سال او میر اندر عشرت و جام — نشاطے راند چوں پیشینہ بہرام
بروہم کرد بہرام فلک زور — شد آں بہرام نیز اندر دل گور

بہرام شاہ کی سہ سالہ حکومت کا خلاصہ سوائے اس کے اور کیا ہو سکتا ہے حضرت امیر نے صرف ایک شعر میں لکھ دیا ہے۔

سلطان ناصر الدین محمود کی نسبت لکھتے ہیں ؎

ساتھ لکھے ہیں کہ کوئی خوش بیان مورخ بھی اس سے بہتر نہیں لکھ سکتا۔ یہی وجہ ہے کہ
اکثر مورخین جب سلطان علاء الدین کے عہد سلطنت کے واقعات لکھنا چاہتے ہیں
تو بجائے اپنے الفاظ اور اپنی عبارت میں لکھنے کے اس مثنوی کے اشعار نقل کر دینا
کافی سمجھتے ہیں۔ ملا عبدالقادر بدایونی اور راجہ درگا پرشاد نے اپنی تواریخ میں جابجا
ایسا ہی کیا ہے اور اس مثنوی کے صفحے کے صفحے نقل کر دئے ہیں۔ محمد قاسم فرشتہ جو
ایک مستند مورخ ہے کہیں کہیں حضرت امیر کے بیان سے اپنی تاریخ کے صفحات کو
زینت دیتا ہے۔ اور یہ کسی شاعر کے لئے انتہا خوبی ہو سکتی ہے کہ اس کا بیان محتاط
مورخین کے نزدیک بھی قابل استناد ہو۔ جو اشعار ہم اوپر نقل کر آئے ہیں ان میں بہت سے
نمونے اعلیٰ واقعہ نگاری کے ناظرین کی نظر سے گزرے ہوں گے چند اور نمونے اس
عنوان کے تحت میں بھی لکھے جاتے ہیں۔

واقعہ نگاری حقایق تاریخی میں | شروع مثنوی میں ایک باب ہندوستان کی اسلامی
فتوحات پر لکھا ہے سلطان معز الدین سام سے شروع کر کے جو ہندوستان کی نئی
تاریخوں میں شہاب الدین غوری کے نام سے زیادہ تر مشہور ہے سلسلہ واقعات کو
سلطان علاء الدین خلجی سے ملا دیا ہے اسی سلسلہ میں رضیہ سلطانہ کی نسبت لکھتے ہیں

ازاں پس چوں پسر کم بود شاہاں | بدختر گشت رائے نیک رایاں
رضیہ دختر شہ مرضیہ سیرت | سریر آراستہ از جائے سریرت
مہے چند آفتاب شاہی بود در میغ | چو برق از پردہ میزد پرتو تیغ

ساہندو کہ گرید در اسیری　　　کند تکرِ اسیری در امیری

آخری شعر میں حضرت امیر خسرو نے چشم دید واقعہ نقل کیا ہے یعنی ملک کافور، سلطان علاء الدین کے عہد سلطنت میں اس کے سامنے غلام بن کر آیا اور آخر کار وزارت اور نیابتِ سلطنت کے منصب پر پہنچا۔

عشق میں امارت و سلطنت کو کوئی نہیں پوچھتا ؎

کارِ عشق شاہی بر نگیرد　　　نغم صاحب کلاہی بر نگیرد
چو از بلقیس جنبد بادِ بیداد　　　بے تختِ سلیماں را برد باد
بخوں قصاب را رحمت چہ جوئی　　　کہ خواہد تیغ خود رائے جروئی
چو گل سد دلبر جلادِ خونریز　　　را ادامے چو گل سودے سیہ ریز
عمل گر بہرہ اندک در فروں داد　　　نا امیدئے داں ست آدمی زاد

واقعہ نگاری | حضرت امیر خسرو کی شاعری کی ایک ممتاز صفت واقعہ نگاری ہے واقعہ نگاری کا کمال یہ ہے کہ شاعر جس اصلی یا فرضی واقعہ کو بیان کرنا چاہے اُس کے تمام جزئیات اور متعلقات اور لوازمات کو ذکر کر کے واقعہ کی تصویر ہو بہو کھینچ دے اگر وہ واقعہ فرضی بھی ہو اصلی اور واقعی معلوم ہونے لگے۔ قدما کی شاعری کا طغرائے امتیاز یہی صفت رہی ہے۔ مگر افسوس ہے کہ متاخرین نے اس سے غفلت کی اور ان کی شاعری میں یہ ضروری صفت بہت ہی کمیاب ہو گئی ہے۔

حضرت امیر نے اس مثنوی میں متعدد تاریخی واقعات لکھے ہیں اور اس خوبی

همه کس پیش رو بار شد خریدار — بدوری دوستی گردد پدیدار

نہ یاری خس کشتی باشد که گه گاه — ز نزدیکی رباید کهربا کاه

کم از ذره نشاید بود کز خاک — دو دهر گشته سوی مهر افلاک

به نیلوفر نگر کز مهر جاوید — فرو میرد چو پنهان گشت خورشید

وفاداری ز ماهی باید آموخت — که گر از آب یکدم شد جدا سوخت

نیلوفر کا پھول دن بھر کھلا رہتا ہے اور غروب آفتاب کے بعد مرجھا جاتا ہے۔

بزرگوں کا توسل موجب حصول عزت ہوتا ہے ۹

چه نیک اختر کسے کز بخت فیروز — شود پیش بزرگان خدمت آموز

چو خاک تیره گیرد دامن باد — نماند ابر را زو دامن آزاد

چو پیچیش با چنار افتد کدو را — چنار از خویش برتر دارد او را

آسمانی مصائب پر رضا و تسلیم اختیار کرنا چاہیے۔ کیونکہ اکثر اوقات وہی مصائب جن کو انسان ناپسند کرتا ہے اس کی ترقی و کامیابی کا ذریعہ ثابت ہوتے ہیں ۹

چو نہ امید پاینده است و نہ بیم — خوش آنکس کو نهد گردن به تسلیم

چو نتوان سر کشید از گردن تن — بباید دل درو ناچار بستن

بر آید زان نوید کامرانی — بسا غم کان کلید شادمانی است

چه داند طوطی افتاده در دام — که از شکر دهندش طعمه در کام

چه داند باز چون بندند پایش — که دست شاه خواهد بود جایش

بحیلہ چید ماستد نیست را اوج   بدریا بر شود۔ باراوفتد موج
بن جو رازیک گر نگز زد شاخ   شود گر جو تا ار گر تلخ

اقبال مند اور ہونہار اوسچے گھرانوں میں پیدا ہوتے ہیں ؎

سعادت ہاست اندر پردۂ غیب   نگہ کن تا کرا ریزد در جیب
سرے کو خواست شد تاج جہانی   تولد یا بد از صاحبقرانی
دُرے کز روشنی گردد جہانگیر   شود پیدا از ابر آسمانگیر
ز بر حد زادۂ کوہ بلند ست   کز انسان در بلندی ارجمند ست
شعاع مہر گیرا تر زمہر ست   کہ ایں آفاق گیر آں در سپہر ست

ابر اور کوہ دونوں لفظوں میں بلندی کا خیال موجود ہی لیکن کوہ کے ساتھ آسمانگیر کی صفت بڑھا کر استدلال میں زور زیادہ پیدا کر دیا ہے۔ آخری شعر کا مطلب یہ ہی کہ سورج آسمان میں ہی مگر شعاعیں تمام عالم کو مسخر کئے ہوئے ہیں۔ اور اس صفت میں وہ سورج سے فایق ہیں۔ اس شعر میں مضمون زیادہ صفائی کے ساتھ ادا نہیں ہوا۔

اسی قسم کا ایک دوسرا مضمون ثابت کرتے ہیں ؎

شرابی کش بود ز اقبال بوئے   رسد در گوہریں جام از سبوئے
گلی کو خواست والا دستگہ یافت   بیاردسوے دیگر دست رہ یافت
دُرے کو خواست شد برافسر خاص   رسد در گنج شہ از دست غواص

حقیقی محبت کا اظہار دُوری کی حالت میں ہوتا ہی ؎

چو باشد خضر خارِ بلبلِ خضر نیز | ازیں خضرا بہ رنگیں گشت ناچیز
پس آں بہ کادمی در جاں سپردن | بقا بہ خضر باید بعد مُردن

فلسفۂ شعر | بعض اوقات شاعر اپنے غلط یا صحیح دعاوی کو شاعرانہ دلائل سے ثابت کرتا ہے فلسفۂ شعر سے میری یہی مراد ہے۔ یہ ضروری نہیں ہے کہ اس فلسفہ کی بنیاد ہمیشہ واقعیت پر ہو۔ بلکہ شاعر تشبیہوں اور تمثیلوں کی طرفگی اور حسنِ بیان سے اپنے سامعین کو اس قدر مسحور کر دیتا ہے کہ سوائے تسلیم کے کوئی چارۂ کار باقی نہیں رہتا۔ اس قسم کے فلسفہ سے اگرچہ کسی شاعر کا کلام خالی نہیں ہے۔ لیکن حضرت امیر خسرو اس مضمون کو واقعات کے سلسلہ میں جابجا کثرت کے ساتھ لکھتے ہیں اور نہایت خوب لکھتے ہیں۔ میرے نزدیک اس صنف کلام میں اُن کا درجہ اس قدر بلند ہے کہ قُدما و متوسطین میں سوائے خواجہ نظامی اور شیخ سعدی کے کوئی شاعر ان کی ہمسری کا دعویٰ نہیں کر سکتا۔ چند مثالیں اس مثنوی میں سے پیش کرتا ہوں۔ ناظرین ملاحظہ فرمائیں۔

فطرت اور خلقت کی تبدیل ناممکن ہے۔ لاتبدیل لخلق اللہ۔ اور اگر کہیں اس کے خلاف نظر آئے تو اُس کو عارضی سمجھنا چاہیئے ؎

زروزی خواہ در دہ خواہ در شہر | مقامِ ہر کسے پیداست در دہر
پرندہ بال و پر بہر ہوا یافت | خزندہ از زمیں بودن نوا یافت
بحیلہ موش با لا بر نیاید | مگر آں کش عنِ یلیواز برباید
عقاب از اوج نتواں داشتن پست | مگر در باز وش لنگر تواں بست

نہ ہر دل داند ایں داغِ نہاں را ۔۔۔ نہ ہر کس پے فتد ایں سوزِ جاں را

کسے کو سر نہد در پائے خوباں ۔۔۔ سرش گر برد ارش پائے کوباں

چو مرغے شد بہ جہانی ہوسناک ۔۔۔ زخونِ خود دہد ماہی خاک

حضرت امیر خسرو صرف اس تمہید ہی پر اکتفا نہیں فرماتے بلکہ آگے چل کر ایک عارف شاہد پرست کی حکایت لکھتے ہیں جس کی شہادت کے لئے معشوق کا ایک تیر نگاہ ہی کافی ہو گیا تھا اور پھر اُس کے بعد بطور نتیجہ کے فرماتے ہیں ؎

چو در عاشق اشارت تیغ خونست ۔۔۔ سیاست کردن از رحمت برونست

خضر حالے کہ چوں وحشِ شکاری ۔۔۔ زغمزہ داشت زخمِ زخم کاری

چہ حاجت بود حرحے دیگر او را ۔۔۔ بُرو راندن زخوں تیغِ جفا را

ولیکن چوں خیالش بود تقدیر ۔۔۔ گشتش کے تواند رستہ زنجیر

اور داستان کے خاتمہ پر اس پُر عبرت واقعہ کو مقدرات اور مشیت ایزدی پر حوالہ کر کے ایک معمولی اور بے حقیقت واقعہ بنا دیتے ہیں ؎

زہے خونابۂ مردم کہ گردوں ۔۔۔ زشیرش پرورد انگہ خورد خوں

نگرتا چند گرد دَورِ افلاک ۔۔۔ کہ یک نوبادہ بیروں آرد از خاک

کسے کو کرد کاسے بہرِ خوردن ۔۔۔ شکستن ہست آساں تر زکردن

کسے تیار دارد ریں کم و کاست ۔۔۔ کہ نتواند از آساں دیگر آراست

چو ہستش ساخت چوں شکستن آساں ۔۔۔ زبیش و کم کجا ماند ہراساں

مجبور ہوتے ہیں۔ ظاہر ہے کہ ان حالات میں ایسے رقت خیز واقعہ کا لکھنا اور پڑھنا کوئی آسان کام نہیں وہ سمجھتے ہیں کہ اس کے پڑھنے سے دل کانپ اٹھیں گے۔ جگر چاک چاک ہو جائیں گے اور دامن صبر و شکیبائی پارہ پارہ ہو جائے گا اور سخت سے سخت طبیعتیں بھی اس کو مشکل ہی سے برداشت کر سکیں گی۔ اس لئے وہ تمہید کے ذریعے سے اس عبرت خیز منظر کے دیکھنے کے لئے اپنے ناظرین کو تیار کرتے ہیں اور فرماتے ہیں ؎

شرارِ عشقبازاں آبِ تیغ ست — بہر عاشق چنیں آبے دریغ ست

کسے کز زخم بارانش فتد موے — بزخمِ تیر باراں کے نہد روے

بسا عاشق کش آمد ارّہ بر فرق — گزارہ بارانِ خوں خندید چوں برق

بفرقِ مرد چوں راند ارّہ دنداں — سرش خوں گرید و لبہاش خنداں

چو مہرِ دوست دل را شد عناں گیر — نہ از شمشیر پرہیزم نہ از تیر

جمال و شوق تا در دل بکارند — خبر کے باشد ار خنجر گزارند

شنیدی قصۂ یوسف کہ تا چوں — زناں را دستہا شویانید از خوں

زناں کار حُسن را نظارہ کردہ — ترنجش بر کف و کف پارہ کردہ

عروسانے کہ حُسنِ شہد پسندند — حنا بر دست خود زینگونہ بندند

چہ داغ است ایں کہ ہر جا می نشانم — چہ خون است ایں کہ ہر سو می فشانم

کسے روشن کند ایں آتشیں سوز — کہ روزے سوختہ باشد بدیں روز

۔ نسیم کاں ورد ہر صبح گاہ ہے　　　مگر تا رحیہ گلہا داشت راہے

حیاے را کہ نقشے بر زُلال ست　　　اُمید دیر پایستن محال ست

دریں پیرایہ عقل آں رالیسد د　　　کہ در روے رحت بد د دل ہسد د

دریں ایواں کہ میں۔ لعبتہ چید　　　زلف و جعد بتاں دل را کمس بد

کہ لعبت بازایں ہر ہفت ایرد　　　کہ لعبت می کند ہر ہفت کردہ

ہر آں لعبت کہ امور آورد پیش　　　چہ خواہد کردش و امید یش

میں لعبت کہ بر روے زمیں ست　　　کہ زیر خاک لعبت میں ایں ست

گرار دنیا ہ چیں خواہی موبہ　　　زمیں را کرد باید با تر گو بہ

چرا ز تخت عاج آمکس بہد تاج　　　کہ زیر تختہ گل خواہست تاج

حرد بید چو گرد استخواں سخ　　　کہ شاہ راستیں ستد شاہ شطرنج

میں کام ور ماند بس استخواں چیر　　　کہ فردا خاک گرد استخواں بیر

چو اول خاک و آخر بیز خاکیم　　　چہ چیدیں ہر خاکے سیبہ چاکیم

چو ہر کہ از خاک باید بار خاک ست　　　خوش آمکس کز غم بیہودہ پاک ست

چرا باید گرفت آں کس تو ز تہر　　　کراں مدھد میں از جار گہر

خضر خاں کے قتل کا واقعہ ایک خاص قسم کا واقعہ ہے۔ خضر خاں کی نو عمری، نوجوانی
اُس کا حسن و جمال اور ناز و نعم اور اُس کی عام محبوبیت جو تمام اہل ملک کے دلوں میں جاگزیں
تھی اُس کو بیان کرنے کے بعد اب حضرت امیر خسرو اُس کے قتل کی داستان لکھنے پر

ذوق کے اُستاد شاہ نصیر دہلوی نے اس مضمون کو یوں ادا کیا ہے ؎

بلندی پر چڑھا کر خلق کو پھینکہ ہے پستی میں
ہنڈولا ہے سبب تجھکو نہیں اے آسمان باندھا

خضر خاں کا قتل، اگرچہ اس مثنوی کی تمہیدیں عموماً بلند اور پُرشکوہ ہیں لیکن سلطان علاء الدین کی وفات اور خضر خاں کے قتل کی داستان میں حضرت امیر خسرو نے خاص طور پر اس کا لحاظ رکھا ہے اور واقعات کی اہمیت کے لحاظ سے ان کی تمہیدوں کو اس درجہ عبرتناک، موثر اور پُرسحر بنا دیا ہے جو شاعری کا کھلا ہوا معجزہ ہے جس پر ہر ایک منکر کو ایمان لانا اور حضرت امیر کا کلمہ بھرنا فرض ہو جاتا ہے۔ اوّل الذکر تمہید کے چند اشعار ہم یہاں ثبت کرتے ہیں ؎

گرت در سینہ چشم ہست روشن — بعبرت بیں دریں پیروزہ گلشن
ازیں گلہا کہ بینی گلستاں آباد — برنگ و بوئے چوں طفلاں مشوشاد
کہ باد تند ایں خاک خطرناک — چنیں گلہا بسے کردہ است خاشاک
نگر تا چند گلبن تازہ شگفت — کہ از یک صدمۂ دے بر زمیں خفت
نگر تا چند سرو آزاد برخاست — کہ شد پست از خزاں را باد برخاست
نگہ کن تا کیاں راز آفرینش — دریں نزہتگہ آمد چشم بینش
نگر تا چند رخ شاہان کیقبادی — خرامیدند دریں صحرا بشادی
مہ و مہر کزیں سبز آشیاں تافت — نگہ کن تا بہ بالائے کیاں تافت

چو ایں گردش ہمہ بالا و زیر ست | گر آید زیر بالائے نہ دیر ست
مکن تکیہ بصدر و مسند و تخت | حس ست ایں حملہ چوں بادی وزد سخت
رتاراج سپہر دوں بیندیش | کہ صد ستہ را کند یک لحظہ درویش
بچشم خویش دیدم کجکلاہاں | برہنہ پا و کفش کسہ خواہاں
بگوش خود شنیدم تاجداراں | زبے نانی بخوستہ خوشماراں
عملہائے جہاں بر عکس ہم ہست | کہ بر ملکے گدائے را دہد دست
چنیں ہم دیدہ ام کافتادہ پائے | بہ تخت زر دریدہ پاتسائے

اس تمہید میں دنیا کی بے ثباتی اور عالم کی ناپائداری کا خیال ایک نہایت لطیف تمثیل میں ادا کیا گیا ہے۔ کہتے ہیں کہ یہ آسمان جس کی گردش دولابی ہے کبھی ایک حالت پر قرار نہیں پکڑتا چاند سورج اور ستارے کبھی اوپر مصروف کار رہتے ہیں اور کبھی نیچے پس جبکہ یہ دولابی گردش بلندی اور پستی میں مسلسل جاری رہنے والی ہے تو اگر بلند مرتبہ لوگ پستی میں آجائیں اور پست مرتبہ عالی قدر بن جائیں تو چنداں تعجب کی بات نہیں۔ اس تشبیہ میں یہ امر بھی قابل لحاظ ہے کہ دولاب میں پانی کے بھرے ہوئے ظروف اوپر آجاتے اور خالی ہو کر نیچے چلے جاتے ہیں اور یہی دَور تسلسل ہمیشہ جاری رہتا ہے۔ اور کسی عجمی شاعر نے اسی مضمون کو اس طور پر کہا ہے اور فی الحقیقۃ اچھا کہا ہے ؎

کوزۂ دولاب را مانندہی | ہر کہ زیر چرخ دولابی بود
گر ز بیں اوج و بلندی حاصلش | سر نگونساری و بے آبی بود

بہار از لالہ و سوری بگلشن | حنا بستہ بپای سرو و سوسن
ز رنگ سبز و تر شاخ نگوں سر | چو ابروی بتاں در وسمہ تر
بصد گلگونہ باغ آراستہ روی | بمشک سودہ سنبل بافتہ موی
خراماں در چمن خوبانِ سقلاب | کشادہ چشمہا بربستہ را آب
ز عشقِ پای خوباں نرگسِ مست | نہادہ چشم خود را بر زمیں پست
بہر کوی بتاں را بر کردہ | میانِ چشم نرگس جای کردہ
ز غنچہ بسکہ بکشادہ دمِ مشک | شدہ از موی تر چوں نافہ خشک
بنغمہ بلبل و قمری خروشاں | سر افگن گشتہ ہر سو سبز پوشاں
زمرغان نیر کہ گشتہ ارغنوں زای | نمی آمد ببار بر زمیں پای

شاندار تمہیدیں | اس مثنوی میں ہر ایک داستان کا بیان ایک نہایت شاندار اور مبسوط تمہید کے ساتھ شروع کیا جاتا ہے جو ہر اعتبار سے اُس داستان کے لئے مناسب اور موزوں ہوتی ہے۔

مثلاً سلطان علاء الدین کی ناراضی اور خضر خاں کے تنزل کی داستان کو اس تمہید کے ساتھ شروع کرتے ہیں ؎

بسے دیدم دریں گردندہ دولاب | ندیدم ہیچ دور بر یک آب
اگر خورشید ایں ساعت بلند ست | زمانِ دیگر از پستی نژند ست
دگر سیارگاں ہم زیں شمارند | کہ گہ زیرو گہے بالا بکارند

رسو بر دل چو جو م رربد حوش — ترا حواہم کسم عدا فراموش
ولیکں چوں تو ئی پیوستہ باحوں — تاساں چوں روی ارسیہ بیروں
چو تنگ آیم رستمہاے سیہ روز — برآرم ارحگر آ ہ جہاں سوز
ندام ار تو ایں رنج آمد را — دعائے بدکیم بت را او خود را
رعم بر حالِ خو دحندم نہ برتو — کہ بر بختِ خود سدم نہ بر تو
دعا ہا کر بیت حاں کردہ تلقیں — ہمہ بت گویم ودل گوید آمیں
رحیتم حویش سحر آمورم آنگاہ — فسونِ صبر حوانم گاہ وبیگاہ
بیار حویش بینم چوں رحد میش — دعا گویت دہم افسوں سو حویش
گر آمد آفتابِ مس برردی — چہ چارہ باسپہر لاجوردی
مرا گردوں سرار داد برباد — حصر حاں را بسر سری لقا باد

ایک بہاریہ تمہید | ملا حصر حاں کی پہلی شادی کی داستاں حسب ذیل بہاریہ تمہید سے شروع کی گئی ہے ؎

چو گل درحلوہ بار آمد ارستاح — کشاد ار گوشہ نرگس چشم گستاخ
ہوائے شد چو آغا رِ جوانی — سرا وار بساط و کامرانی
نسیم صبح چوں مشاطہ برکار — نزیور بستنِ خوبان گلزار
لبِ حوض و سرلو رو طرب رائے — عروسانِ چمن را یکر آرا ے
بروے باغ باراں بہاری — بہ دریا شی ومروارید باری

که گردون گرچه چشم آمد سراپا — دو مردم دید نتواند بیک جا

ز شمشیری که بر بالا کشیده است — بسا پیوندها کز هم بریده است

کجا دو غنچه با هم کرده روی — که هر یک را خزان فکند سوی

چه بینی رسته دو گل بر یک شاخ — که هر یک جا بنه رنگین کند کاخ

بیک رشته شود صد در فراهم — ولی در رشته کی مانند با هم

نمیدانم که دوران دغا باز — چرا پیوند دو برد ز هم باز

دران برجی که آن مه شد حصاری — سپردم دو دل را پرده داری

زدم موجی ز چشم خون چکیده — که قصرش لعل گشته از خون دیده

بگو ای باد کت آتش بنعل است — رهت گه گه بر آن گلهای لعل است

بقصر لعل آن دلخواه چون رست — شفق چون پرتو در وی ماه چون است

کجائی ای چراغ دیده من — رخ خوب تو باغ دیده من

بهار عیش من گر شد خزانی — ترا همروز بادا نوجوانی

پاسخ از لیلی معشوق

بیا ای نوشدارو دل من — ز تو صد تلخی غم حاصل من

هر آنچه از مهر تو آمد برویم — نیارد تاب اگر بر کوه گویم

من و شبهای همچون کوه در پیش — فراقی با هزار اندوه در پیش

پس دیوار غم غمخوار مانده — تنم چون نقش بر دیوار مانده

وفا از صورتِ بے معنی طلب | چو از صورت ملائک میگریزد
بمالِ فلک بر فرقِ ایشاں | قضا خنجر گرد عداری بہ ییرد
ہمہ آں راکہ یکی بیں خواہی | بکیست ہر زماں بد تر ستیزد
چو تا تنک آں راکہ ساری حاوید خستم | اگر دستش دہد خوست بریزد

خواجے کرمانی نے ہمائے وہمایوں میں غزل اور سرود دونوں چیزیں لکھی ہیں ان کی غزل تو ہر لحاظ سے غزل ہے جو مثنوی کی بحر میں لکھی گئی ہے۔ لیکن سرود البتہ مثنوی ہے۔ خواجہ امیر خسرو نے قران السعدین میں متعدد غزلیں لکھی ہیں جو واقعی غزلیں ہیں ان کی بحریں بھی جُدا جُدا اور مثنوی کی بحر سے مختلف ہیں۔

میرا مقصد اصلی اس طویل داستان کے لکھنے سے یہ ہے کہ مثنوی کے ساتھ غزل یا سرود کا لکھنا کوئی انوکھی اور غیر معمولی بات نہیں ہے بلکہ فارسی شعرا میں معمول رہا ہے حضرت امیر خسرو نے اُس میں صرف اس قدر ترمیم کی ہے کہ ان کو غزل کے لفظ سے تعبیر کیا ہے اور ہر داستان کے خاتمہ پر لکھا ہے۔

ایک داستانِ فراق کے خاتمہ میں عاشق و معشوق کی زبان سے جو غزلیں لکھی ہیں ان کے اشعار نمونہ کے طور پر ہم درج کرتے ہیں۔ یہ وہ موقع ہے جہاں خضر خاں اور دولرانی جُدا کر دئے گئے ہیں اور دولرانی کو قصر لعل میں بھیج دیا ہے۔

غزل از زبان عاشق

حالِ صحبت یارانِ دلجوے | غنیمت داشت باید از ہمہ رو

اس مثنوی میں حضرت امیر خسرو نے یہ التزام کیا ہے کہ ہر ایک داستان کے آخر میں دو غزلیں لکھتے ہیں۔ اوّل "غزل از زبان عاشق" اور دوم "پاسخ از لبِ معشوق" ان غزلوں میں وہ عاشق و معشوق کی زبان سے انھیں جذبات اور خیالات کو ادا کرتے ہیں جو اس داستان کی مناسبت سے ان کے دل میں ہونے چاہئیں۔ یہ غزلیں اگرچہ مثنوی کی بحر اور مثنوی ہی کے انداز میں لکھی گئی ہیں اور اصطلاحی طور پر ان کو غزل نہیں کہا جاسکتا لیکن اُن میں سوز و گداز رقت اور درد کی وہی کیفیت پائی جاتی ہے جو حضرت امیر خسرو کے تغزل کا عام انداز ہے۔ یہ غزلیں جن کو صرف لغوی معنوں کے اعتبار سے غزل کہا جاسکتا ہے شاید ناظرین کو اجنبی معلوم ہوں مگر واقعہ یہ ہے کہ یہ طریقہ قدما میں عام تھا مگر ان کے یہاں اس قسم کی غزلوں کا نام غزل نہیں ہوتا بلکہ ان کو سرود کے لفظ سے تعبیر کیا جاتا ہے۔ فخر الدین اسعدِ فخری جُرجانی نے اپنی مشہور مثنوی ویس و رامین میں متعدد مقامات پر عاشق کی طرف سے سرود لکھے ہیں۔ خواجہ نظامی گنجوی نے شیریں خسرو میں یہ تمام سرود ایک ہی مقام پر جمع کر دیے ہیں۔ مولانا عصّار شیرازی نے اپنی مثنوی مہر و مشتری میں جو بہت کمیاب ہے کسی مقام پر سرود نہیں لکھا۔ البتہ خاتمہ کے قریب ایک غزل لکھی ہے جو مثنوی کی بحر میں ہے اور لغوی و اصطلاحی ہر اعتبار سے غزل ہے۔ چونکہ یہ غزل اس زمانہ میں بہت کچھ حسبِ حال ہے اس لئے ناظرین کی دلچسپی کی غرض سے اُس کو نقل کرتا ہوں ؎

مجو عصّار مہر از طبعِ مردم ‌ ‌ ‌ کہ گل ہرگز بشورستان نخیزد

مگر او خود ایسی اس اقبال مندی کے اپنے دل کے ہاتھ سے مجبور ہے۔ نہ دن میں اُن کی آنکھوں کے آنسو خشک ہوتے ہیں اور نہ رات کو بستر خواب پر نیند آتی ہے ؎

بدین گونه که یابد پایه بالا | مگر هم زادهٔ او تمس والا
چو بخت خود جوان و پیر تدبیر | چو نام خویش خورشید جهانگیر
هنوزش تیغ فتح اندر نهفته است | هنوزش یک گل از صد ناشکفته است
هنوزش تیغ نصرت در نیام است | هنوزش ماه اُمید خام است
هنوز اندر طلوع است آفتابش | هنوز اندر برافزونی ست آتش
هنوز اقبالش اندر کارسازیست | هنوزش نخل تر در سرفرازیست
هنوزش می‌رسد بر گل صباها | هنوزش چرخ می‌دوزد قباها
رهائی باشش تا بکشاید این دُرج | تتق بالا کشد خورشید از برج
جمال کار آن بخت جهانگیر | برون آید ز تا دُوران تقدیر
تو دروش که این سر برین نیست | خدای آفتاب ملک و دین صیت
بدو ز مه تو دید در سه هلالش | که این باشد از نقصان کمالش
غلط کردم که گرد آفتابی | که کم بیند زوال و انقلابی
ولی با این خود مقبل خویش | گرفتار است در دست دل خویش
نه روزش خشک گردد در چشم آب | نه شب پهلو نهد بر بستر خواب
همه شب با خیال عمره در گفت | مغیلان زیر پهلو چون توان خفت

مثنوی کی خصوصیات ہے۔ فارسی شعرا نے مخلص یا گریز کو صرف قصائد کے ساتھ مخصوص رکھا ہے اور دیگر اصناف کلام میں اس کو استعمال نہیں کرتے ہیں۔ اب تک میری نظر سے نہیں گزرا کہ کسی شاعر نے مثنوی میں گریز کا استعمال کیا ہو۔ مگر حضرت امیر خسرو نے اس مثنوی میں گریز لکھا ہے اور خوب لکھا ہے۔

سلطان علاء الدین کی ان عظیم الشان فتوحات کو جو اس کے جنرلوں نے گجرات، رنتھور، چتور، ماندو، سمانہ، تلنگانہ، معبر، مرہٹہ اور پوری میں حاصل کیں ان کو یوں بیان کر کے لکھتے ہیں ؎

تعالی اللہ کرا باشد چنیں بخت ۔۔۔ کہ گیرد عالمے بے جنبش از تخت

بدہلی او اندر ز ابرو اشارت ۔۔۔ فتد در معبر و بحرین غارت

عزیمت نہ رود در ملک سلیمان ۔۔۔ ہمہ دیوان ہندش زیر فرمان

سکندر خود سفر کردی در اطراف ۔۔۔ بجز تیغ زاں زد قاف تا قاف

نہ زدت او بجنبش ترکش خویش ۔۔۔ شدہ تیرش درون عرصہ کیش

چناں بودند دیگر خسرواں ہم ۔۔۔ کہ بے جنبش نہ شد ملکے مسلم

چناں خورشید کو ہست آسماں گیر ۔۔۔ سفر خود میکند زاں شد جہانگیر

بہ از خورشید داں ایں کامراں را ۔۔۔ کہ بے جنبید نی گیرد جہاں را

پھر فرماتے ہیں کہ یہ بلند مرتبہ اور یہ اعلیٰ پایہ کون حاصل کر سکتا ہے سوا اس کے فرزند ارجمند شمس الحق خضر خاں کے جس کا جاہ و جلال اور دولت و اقبال رو بترقی ہے

مقام پر ختم کرتا ہوں۔ لیکن ختم سے پہلے کچھ لفظ عرض کرنے ضروری ہیں۔
اس میں شبہ نہیں کہ حضرت امیر خسرو رحمۃ اللہ علیہ ایک اہلِ دل پاک باطن روشن ضمیر
صوفی صافی تھے۔ انھوں نے آخر کے دونوں شعروں میں جو پیشین گوئی کی تھی
تاریخ شاہد ہے کہ وہ کس قدر حیرت انگیز طریقہ کے ساتھ پوری ہوئی۔ کم وبیش
دو سال کے بعد سلطان قطب الدین مبارک شاہ اور اُس کے خاندان پر خسرو
خاں کے ہاتھوں سے جو تباہی آئی اُس کے بیان سے قلم تھراتا ہے۔ قاتلوں نے
سلطان کا کام تمام کر کے شاہی حرم میں یورش کی چاروں شہزادے اور
بعض بیگمات ذبح کر دی گئیں۔ کچھ مستورات اور شہزادیاں سپاہیوں کو
بخشدی گئیں اور وہ کچھ کیا جس کا بیان ناممکن ہے۔ خلاصہ یہ ہے کہ اس
خاندان کا نام صفحۂ ہستی سے حرفِ غلط کی طرح محو کر دیا اور اہلِ عالم کے لئے
ایک نمونۂ عبرت بنا دیا گیا۔

فَسُبْحَانَ اللہِ مُغَيِّرِ الدُّوَلِ وَمُبِيْدِ الْاُمَمِ وَالْمِلَلِ الَّذِیْ
هُوَ يَقُوْلُ فِیْ كِتَابِهِ الْحَكِيْمِ "وَكَمْ اَهْلَكْنَا مِنْ قَرْيَةٍ بَطِرَتْ مَعِيْشَتَهَا فَتِلْكَ مَسَاكِنُهُمْ
لَمْ تُسْكَنْ مِنْ بَعْدِهِمْ اِلَّا قَلِيْلًا وَكُنَّا نَحْنُ الْوَارِثِيْنَ"

درآں ہوا کہ پیچ برگراں بود — دلِ خاں جست وجانش ہمداں بود

جب اس قیامت خیز ماتم سے کچھ افاقہ ہوا تو شہیدوں کا جنازہ اُٹھایا گیا اور قلعہ گوالیار کے ایک برج میں جس کا نام بجھیندر ہے اُن کی لاشیں بصد حسرت و یاس دفن کی گئیں۔

چو شد ہنگام آں کاں کرتۂ چند — ق — بزندانِ ابد مانند دربند

شہیداں را ز مشہد گاہِ خونریز — رواں کردند سوئے خوابگہ تیز

بجھیندر کہ برجے زاں حصار است — شہاں را کاندراں جائے قرار است

درآں بردند شاں ریزاں ز چشم آب — کہ خسپند اندراں شاہانِ خوش خواب

بسنگیں حجرۂ در فرجۂ تنگ — نہاں کردند شاں چوں لعل در سنگ

بچشمِ ہر یکے خوابِ عدم بود — ولیکن خونِ شاں را خواب کم بود

نگر کاں خوں کہ خواب رفت زامید — کجا را خواہد دادن خوابِ جاوید

یہاں پہنچکر حضرت امیر خسرو قصہ کے واقعات کو اس اندوہ ناک حادثہ پر ختم کر دیتے ہیں اور اپنے ناظرین کو عبرت اور نصیحت حاصل کرنے کے لئے متنبہ فرما ہیں۔ میں بھی اپنی ناچیز گزارش کو جو بہت کچھ تصدیع کا باعث ہوئی ہوگی اس

ہوس بہر ہلاکِ خویش مے برد — ہمی مُردار پئے مرگ و ہمی مرد

فتادہ نعشاں چوں خاک بر در — بجائے گل فگندہ خاک بر سر

درستہ گریہ ہیچوں ابر میکرد — سالا بردن جاں صبر میکرد

ہمی کرد ایں ندا ہاتف زبالا — سَلَامٌ جَاءَ مِن رَبِّی تَعَالیٰ

اس ماتم میں دولرانی کی جو حالت تھی اُس کا نمونہ ذیل میں ملاحظہ ہوئے

دولرانی دراں خونابہ سر گم — ق — چو ماہِ چاردہ در جمعِ انجم

زتابِ مہر در صحرای و تاپاک — چو تابِ مہر می اُفتاد بر خاک

زرحمِ ماہِ نو در [illegible] کنارہ — بصد پارہ رُخے چوں ماہ پارہ

بہ زاں رخسارہ می شد پارۂ دو — کہ از مہ دور می شد پارۂ نور

صباحت ہم برآں رخسارِ گلگوں — ہمی کرد از جراحت گریۂ خوں

زچشم و رخ کہ خوں بیروں ہمی رفت — بہر سو سیلہائے خوں ہمی رفت

زکوسِ بر رُخِ پُر خون و رنگیں — حنا می بست بر دستِ نگاریں

بساعد موی ہائے پیچ کردہ — چو ماراں گردِ صندل پیچ خوردہ

بیادِ پیچہ موئے کہ جاں داد — بہ پیچا پیچِ مومیو است جاں داد

گذشتیم از جہان و خاست ہوئے   نماند از ما بجا جز آرزوئے

نوردہ ہستیم شد ہیچ در ہیچ   ہنوزم قصۂ دل پیچ در پیچ

غرض کہ خضر خاں کے بعد اُس کے دونوں بھائی شادی اور شہاب الدین عمر بھی تلوار کے گھاٹ اُتار دیئے گئے اور اس قیامت خیز حادثہ پر مستورات کی جو حالت ہوئی اُس کو حضرت امیر اس طرح پر بیان فرماتے ہیں۔

شہابی کز سر تیغ شہ بود گردی   چو شیدا و نیز ازاں جوئے آب خوردی

چو شد خونِ شہیداں مشہد افروز   برآمد شور مستوراں دراں سوز

کسے کاوازِ شاں دیوار نشنید   زبانگ نعرہ شاں دیوار بدرید

زپردہ مہوشاں بیروں فتادند   چو خورشید از شفق در خوں فتادند

بچشم آب و برو خوں ہمگناں را   عجب خونابہ رو دادِ شاں را

زچہرہ ہر بتے پر کالہ می کند   زر روئے لالہ برگ لالہ می کند

کناں ہر مو کہ بر دلہائے نومید   رشتہ غم را ہمی پیوندِ جاوید

زموئے کندۂ و خونِ روانہ   زخون و مشک پُر شد صحن خانہ

جہاں در دیدۂ ما در شدہ تار   کہ از چشمش دو مردم رفتہ یکبار

کہ شہ را ملک ... ای چون فاکرد | دو لرالی من ماید رھ ... اکرد
ورین دولت ہم از من دور جو ہی | مرا بے دولت و بے نور جو ہی
چو نامس ہمسر ست این یار حالی | سر من دور کن زان پس تو دالی

اس سحت جواب کو سُنکر سلطان آگ بگولا ہوجاتا ہی اور ملک شادی کو طلب کرکے دوراً گوالیار رحانے اور ان مظلوم اندھوں کے قتل کا حکم دیتا ہی۔

ملک شادی نے ایک رات دن میں مسافت طے کی اور گوالیار پہنچکر محافظان قلعہ کو شاہی حکم سے آگاہ کیا۔ نے ماک سپاہی نہایت گستاخی کے ساتھ حرم میں داخل ہوئے۔ مستورات میں ایک شور قیامت برپا ہوگیا۔ ماریر وردہ شہزادے مشکیں سدھے ہوئے قاتلوں کے سامنے حاضر کیے گئے۔ ملک شادی قتل کا اشارہ کرتا ہی لیکن اس لعنت انگیز کام کے انجام دینے کی کسی کو جرات نہیں ہوتی ہے

چو بستند آن دو دولتمند را سحت | رمانہ بست دست دولت و سحت
فتادند آن ستمگران در ربوم | درآمد سو بسو شمشیر خو ... ے
چو حست آوار بے رحمی ر حجر | درآمد جوش بے رحمت از در
جہانے ماتم عم شادیس نام | مخالف چون خط مہر و عم و دام
حلیہ شد چوں [illegible] حلاد | نگاہے تیر چوں متیں [illegible] ہرد
بشارت کرد ہر سو را مدل تیغ | بشد برق کے در حبش ازمیغ

که ای شمع مجلس دور مانده ‏ تنت بیتاب و رخ بی نور مانده

تو میدانی که از من نیست این کار ‏ ستم کش ماند و یکسو شد ستمگار

گرت بندی سر از گیتی خداوند ‏ چو وقت آید همه بکشاید این بند

نمی شاید درین اندیشه تعجیل ‏ بهنجار از وحل بیرون رود پیل

کنون ما هم دران هنجار کاریم ‏ بهنجاری ازین بندت برآریم

چو درخوردی که باشی مسند آرای ‏ بر اورنگ همه کنیزت کار فرمای

ولی مهر کسی کاندر دلت هست ‏ نه درخورد علو همت تست

دولرانی که در پیشت کنیز است ‏ کنیز ار مه بود هم سهل چیز است

شنیدم کان جهان پهلوان ارجمندست ‏ که شد پابوس او سرو بلندست

نه بس زیبا بود گر چشم شه کوتاه ‏ پرستار پری تمثال شود شاه

کدو در صحن بستان گیست تا بار ‏ که جوید سربلندی با چنار

تمنا در دل ما می کند خواست ‏ کزان زانو نشین بادت بخاست

چو زینجا رفت بازینجا فرستش ‏ بپایین گاه تخت ما فرستش

چو سودا در دلت گم گشته چیزی ‏ دهیمت باز تا باشد کنیزی

اِس پیغام کے جواب میں خضر خاں شاہی حکم کی تعمیل سے قطعاً انکار کرتا ہے
اور کہتا ہے۔

نخست از دیده لب را جوش خون داد ‏ پس آلوده بخون پاسخ برون داد

اس لیے سلطان قطب الدین نے گزشتہ واقعہ سے متنبہ ہو کر ان عزیزوں کا قتل ہی ضروری سمجھا۔ حضرت امیر خسرو کے الفاظ سے بھی کچھ ایسا ہی مفہوم مترشح ہوتا ہے۔ وہ فرماتے ہیں[۱]

کہ چوں سلطان مبارک شاہ بے مہر | ز تلخی گشت بر خویشاں ترش چہر
صلاح ملک در خون ریزشاں دید | سزاواری بہ تیغ تیزشاں دید
بر آں شد تا کند ارکین سگالی | زانباران ملک اقلیم خالی

سلطان قطب الدین جس موقع پر ملک شادی کو بلا کر فوراً گوالیار جانے اور شاہزادوں کو قتل کرنے کا حکم دیتا ہے وہاں بھی حضرت امیر کے الفاظ سے اسی قسم کا مضمون معلوم ہوتا ہے[۱]

بہ شادی سر سلاحی را طلب کرد | کہ باید صد کر دہ امر درست کرد
روا در گوالیر این دم بہ بس دیر | سر شیراں ملک افگن بہ شمشیر
کہ من ایمن شوم زاں بار ملک | کہ ہست ایں فتنہ کمتر باری ملک

حضرت امیر کے نزدیک خضر خاں کے قتل کی اصلی وجہ وہی تھی جو مذکورہ بالا اشعار سے مفہوم ہوتی ہے۔ لیکن سلطان قطب الدین نے قتل کا بہانہ پیدا کرنے کے لیئے خضر خاں کو ایک مخفی پیغام بھیجا جس میں برادرانہ شفقت اور ہمدردی کا اظہار کرنے کے بعد موجودہ قید سے رہائی اور کسی صوبہ کی حکومت پر مامور کرنے کا وعدہ کیا گیا تھا اور ان تمام مدارج کے عوض اس امر کی خواہش کی گئی تھی کہ دولرانی کو جو ایک کنیز ہے اور سلطنت کی ملک ہے ہمارے پاس بھیج دو[۱]

ہماں سوئے خضر خاں کس فرستاد | نمود اری بعد را ر دل بر دن اد

[۱] بظاہر معلوم ہوتا ہے کہ یہ حکم دہلی میں دیا جا رہا ہے مگر مورخین نے مقام جھائن لکھا ہے۔ جھائن اور گوالیار کا فاصلہ مجھے معلوم نہیں

کوگوالیار روانہ کیاتاکہ خضر خاں شادی خاں اور شہاب الدین عمر کو قتل کردے اور اُن کے اہل و عیال کو دہلی لے آئے۔ چنانچہ اُس نے اس حکم کی تعمیل کی۔ سلطان نے خضر خاں کی منکوحہ دیولدی کو اپنے حرم میں داخل کیا۔ مورخین نے اس قتل کے اسباب سے مطلق بحث نہیں کی۔ اور نہ اس کی ضرورت ہے۔ حضرت امیر خسروؒ نے کچھ لکھا ہے۔ سلطان قطب الدین کی سلطنت پوری طرح مستحکم ہو چکی تھی۔ ان تینوں بھائیوں کی طرف سے جو نابینا ہو چکے تھے بظاہر کوئی اندیشہ نہیں ہو سکتا تھا پھر سمجھ میں نہیں آتا کہ اس قتل کی ضرورت کن اسباب سے پیش آئی۔ ضیاء برنی اور دیگر مورخوں نے دکن کی فوجکشی کے سلسلہ میں ایک ایسا واقعہ لکھا ہے جو میرے نزدیک اس قتل کا سبب ہو سکتا ہے وہ لکھتے ہیں کہ جب سلطان مہم دکن سے واپس آ رہا تھا تو راستہ میں سلطان علاء الدین کے بھتیجے ملک اسد الدین نے اُس کے قتل کی ایک زبردست سازش تیار کی۔ سپاہیوں کی جماعت اُس کے ساتھ اس میں شریک تھی۔ لیکن اُنہیں میں سے ایک شخص نے وقت معین سے پیشتر یہ تمام راز سلطان سے بیان کر دیا۔ چنانچہ ملک اسد الدین گرفتار ہو کر بعد ثبوت جرم قتل کیا گیا اور اس کے تمام شرکا جن کی نسبت شرکت کا شبہ ہوا سب کے سب قتل کر دیئے گئے۔

نہایت قرین قیاس ہے معلوم ہوتا ہے کہ سلطان قطب الدین نے بعض اور وجوہ کے اس واقعہ سے متاثر اور خوفزدہ ہو کر خضر خاں وغیرہ کو قتل کرا دیا ہو۔ اس لئے کہ اگرچہ یہ لوگ بحالت موجودہ سلطنت کے قابل نہیں رہے نہ اُس کے دعویدار ہو سکتے ہیں لیکن اس میں شک نہیں کہ وہ باغیوں اور سرکشوں کے لئے آلۂ بغاوت و سرکشی ضرور بن سکتے ہیں

کیا مگر کچھ حوش ہوا ہے

سلیم القلب فرید جہاں شاہ | بدل بود از فریب عالم آگاہ
بہ میداں شادماں گشت اندراں کار | کہ ہر کس را نوبت دید تیمار
کسے کر حیچ نوبت ریح دارد | بر حد گرحیے نوبت ہیچ دارد

حصر حال حوں زعیب انصاف خود یافت | کرم را حائے شکر بے عدد یافت
بمسکینے جبیں بر خاک مالید | ز آہ خصم و سوز خود بنالید
بر ان بد حواہ بے تمیز گریست | برد بگریست و بر خود دیر بگریست

قطب الدین مبارک شاہ کی تخت نشینی اور خضر خاں کا قتل

ملک نائب کے قتل ہونے کے بعد شاہزادہ مبارک خاں اپنے چھوٹے بھائی تہاب الدین عمر کی نیابت میں سلطنت کا کاروبار انجام دینے لگا لیکن رفتہ رفتہ اُس نے اُمرا دولت کی ساتھ سازش کر کے دو مہینہ کے بعد دو شنبہ ۲۴ محرم ۷۱۶ھ کو تخت سلطنت پر جلوس کیا اور سلطان قطب الدین مبارک شاہ اُس کا خطاب قرار پایا۔ اور شہاب الدین عمر کو اندھا کر کے قلعہ گوالیار میں قید کر دیا گیا۔

مورخین لکھتے ہیں کہ سلطان قطب الدین مبارک شاہ نے اپنے جلوس کی دوسرے[۱] سال دکن پر چڑھائی کی اور واپسی کے وقت جب مقام جھائن پہنچا تو شادی کتہ سر سلاحدار

۱؎ جلوس کا دوسرا سال حضرت امیر کے بیان کے مطابق ۷۱۸ھ اور مورخین کے بیان کے مطابق ۷۱۷ھ ہوتا ہے

ہوئے تھے انھوں نے وزارت کے وقت جب کہ عمال اور ملازم اپنے اپنے گھروں کو واپس چلے گئے اور قصر ہزارستون کے دروازے بند کر دیئے گئے ملک نائب کی خیمہ میں گھسکر اُسکو اور اُس کے تمام خواص اور مشیروں کو قتل کر ڈالا اور خضر خاں پر جو ظلم ہوا تھا اُس کی مکافات پوری پوری اُس کو مل گئی ۔

فلک نے انجا کہ دریا داشِ سرہاست ‎ ‎ ‎ دعاہائے دردمنداں را اثرہاست

زمانہ ساخت تیغ از آہِ مظلوم ‎ ‎ ‎ سرِ شومش فگند از گردنِ شوم

چو گفتم سرے بخشایم ایں نمط ‎ ‎ ‎ کہ خونریزِ سرش چوں بود بالقطع

چو دانست آں طلبگارِ بلندی ‎ ‎ ‎ کہ ہر سو چیرہ گشت از زورمندی

اگرچہ خاطرش سیراب غم بود ‎ ‎ ‎ کش از ہر خار خارے خوار بجم بود

ولے چوں وقت آں کاں تیغ قاطع ‎ ‎ ‎ رسید و داد بیروں نور ساطع

نہانی داد کش افیون زمانہ ‎ ‎ ‎ کز و ہوش و خرد شد بر کرانہ

بلے ہست ایں عمل در دہرِ قلّاب ‎ ‎ ‎ کہ بیدارانِ عالم را دہد خواب

دو قرصے کاندریں بالا کشیدہ اند ‎ ‎ ‎ چو نانِ کیسہ بر مردم فریبند

فریبِ آسماں خوردن نشاید ‎ ‎ ‎ بخور گر ہست از سر و گردن نباید

چو ابر دیدۂ منعم جفا کرد ‎ ‎ ‎ سپہر از دیدۂ جانش سزا کرد

خضر خاں کے کسی خیر خواہ نے ملک نائب کے قتل کی خوشخبری قاصد کے ذریعہ سے خضر خاں کے پاس پہنچائی ۔ حضرت امیر فرماتے ہیں کہ اس واقعہ کو سنکر خضر خاں نے خدا کا شکر

بزعبت داشت نرگس بیس سنبل	کہ خواہی حارم افگن خواہیم گل
چو دید آن حال سنبل چاره ناچار	علیحان از ہر سو کرد برکار
کہ بفگندند سر دوراستیں را	بیار زدند حیته ہم بازمیں را
کسے کر ہر زخم حیته ہم دیل	رسیدش حیته ہم برحمه ناگہ اجیل
چناں حیثم کہ از سرمہ تندی زیت	چگونہ تاب میل آرد بیبد مدیت
چو بر جوں تند حماری نرگس وے	حماری گوئیا قے مے کدمے
حمارے داشت حیثمش وائے صدوائے	کہ تند حیثم و خمارتس مادر جائے
ندیدہ ہر کس اندر دور دمی کرد	دو بار دیدہ می افتاں تند ہے در
اگر بود از فلک بیگونہ بیداد	فلک کو رستے یارب کورتر باد
ستارہ بر تہائی بایت چوں میل	کہ اخر ہم اکتند میلے بہ تعجیل
حمالے حستہ تند کز لس خرالی	تند آں بادام عنابی و آلی
رقم کاں بود بر حیثمتس قلم را	بحیثم حور بیتش خواند آں رقم را
وگر بیری سوادتس کز قدر بود	اذا جاء القضا عمی البصر بود

ملک نائب حضر خاں اور شادی خاں کی طرف سے مطمئن ہو کر شاہزادہ مبارک خاں کی فکر میں مصروف ہوا اور چاہتا تھا کہ اس کو بھی کسی ترکیب سے قتل کرا کر سلطنت کا مالک و مختار ہو جائے لیکن قضا و قدر کا قلم مبارک خاں کی بادشاہت پر جاری ہو چکا تھا۔ ملک نائب نے جو ترکیب اس کے قتل کے لیے کی تھی وہ الٹ گئی اور جو لوگ اس کے قتل پر متعین

بگریہ گفت اہانت شہر فرخندہ
کزینساں فتنہ خفتہ بر شور

چہ حالست این و این جوش از چیست
برین زندانی این بخشایش از کیست

ورامیدِ خلاص آن خود نباشد
کہ دشمن لایقِ مسند نباشد

وگر بر دیدہ و جانست فرماں
منم فرماں پذیر از دیدہ و جاں

سنبل خضر خاں کے جواب میں اپنی مجبوری اور معذوری ظاہر کرتا ہے۔

جواب شہزادہ سنبل کار گل بخت
چہ باشد سنبلے با صدمہ سخت

بحکمے کاں بسختی تند با دیست
گیاہے ہم رانہ جائے ایستادیست

منم سنبل ترا یک بندہ داغی
نہ آں سنبل کہ شد آبی و باغی

بشارت می دہم بارے بخندت
کہ حکم بندت برجانِ دربندت

ولیکن در چنیں رنج جمالی
ہمی خواہد فلک عین الکمالی

مرنج از من کہ از من بہ سیاہی نور
کہ چوں خود خواہد اختر حملہ را کور

چو بود اندر حیات شاہ دستور
بخشمش چون بچشمت ہم مردہ کافور

ہمی خواہد زرائے تو تمیز
کہ کافوری کند چشم ترا نیز

اس مکالمہ کے بعد خضر خاں اپنے آپ کو سنبل کے حوالہ کر دیتا ہے اور بیرحم سپاہی
ان کو پچھاڑ کر آنکھیں نکال لیتے ہیں۔

چو خاں دانست کامد تیرِ تقدیر
شد از دیدہ باستقبالِ آں تیر

آبی و باغی کے دو معنی ہیں: اول تو سرکش اور بغاوت کرنے والا اور دوسرے پانی سے پرورش
کرنے والا اور باغ میں اگنے والا

دینے لگا اور تمام امراء علائی کو ایسا ہوا خواہ تصور کر کے تحت نشینی۔ کہ پہلے ہی دن ملک
سنبل کو باربکی کا منصب عطا فرمایا اور فوراً گوالیار کو روانہ کر دیا تاکہ خضر خاں اور شادی خاں
کی آنکھوں کو بے نور کر دے۔ اس کا ربعمت اور کور دل نے وہاں پہنچ کر دونوں بھائیوں
کی آنکھیں نکلوا دیں۔

حضرت امیر خسروؒ فرماتے ہیں کہ سلطان کی نعش کے دفن سے پیشتر ہی ملک نائب نے
ملک سنبل کو گوالیار روانہ کر دیا۔ اور جب خضر خاں کو اس کے آنے کی خبر ہوئی تو اس
نے کسی قسم کی گھبراہٹ اور بیقراری کا اظہار نہیں کیا اور احکام قضاؤ قدر کو رضا و تسلیم
کے ساتھ برداشت کرنے پر مستعد ہو گیا۔

ہنوز آں ماہ را نابردہ در مہد — کہ گشت آں دشمنِ مہدی کشِ عہد
سگ نامہربانے را رواں کرد — کہ بے مہری کند تا میتواں کرد
ستاند میل آں سوئے تعجیل — کہ نور دیدۂ سـ م را کشد میل
شتابان رفت سنبل تند چوں باد — غبار آلودہ سوئے سروِ آزاد
خضر خاں چوں خبر شد کامد آں خار — گراں باداِم حشمتیں یابد آزار
بہ تسلیمِ قضا بنشست خنداں — برفت از جائے چوں ماہ و تمنداں
چنیں تا آں غبار آلودہ از راہ — برآمد بر فرازِ قلعہ ناگاہ
برآں جانِ گرامی ماتمے یحد — رسید آہختہ بر گل[۱] سوسنے حید
چو آں دیدہ برآں خصماں نظر کرد — ہماں چشمہ کہ خواہد رفت تر کرد

[۱] گل سے خضر خاں اور سوسنے حید سے مراد تلواریں

کہ لعبت بازِ ایں ہفت پردہ ——— کہ لعبت می کشد ہر ہفتہ کردہ

ہر آں لعبت کہ امروز آورد پیش ——— چہ خواہد کردنش فردا بیندیش

مبیں لعبت کہ بر روئے زمین است ——— کہ زیرِ خاک لعبت بیش از این است

گر از دنیا چنیں خواہی نمونہ ——— زمیں را کردہ باید باژگونہ

چرا بر تختِ عاج آں کس نہد تاج ——— کہ زیرِ تختۂ گل خواہد شد عاج

خرد بیند چو گرد استخواں سنج ——— کہ شہ را ہمچنیں شد شاہِ شطرنج

مبیں کامروز ماند ایں استخواں چیز ——— کہ فردا خاک گردد استخواں نیز

چو اول خاک بود آخر نیز خاکیم ——— چہ چندیں بہرِ خاک سینہ چاکیم

چو ہر گز خاک زاید باز خاک است ——— خوش آں کس کز غمِ بیہودہ پاک است

چرا باید گرفت آں کشور و شہر ——— کز آں ندہند بیش از چار گز بہر

محمد قاسم فرشتہ بحوالہ تاریخ صدر جہاں گجراتی لکھتا ہے کہ سلطان علاء الدین کی وفات کے دوسرے دن ملک نائب نے تمام امرا و ارکانِ دولت کو جمع کر کے سلطان کا ایک نوشتہ اُن کے سامنے پیش کیا جس کا مضمون یہ تھا کہ میں خضر خاں کو معزول کر کے بجائے اُس کے شہاب الدین عمر کو ولیعہد مقرر کرتا ہوں۔ شہاب الدین کی عمر اس وقت صرف سات سال کی تھی۔ ملک نائب اُس کو برائے نام تخت پر بٹھا کر کاروبار سلطنت بحیثیت نیابت کے خود انجام

(۱) اس مضمون کو حضرت امیر خسرو نے غرۃ الکمال کے دوسرے قصیدہ میں اور بھی مؤثر اور ہیبت ناک پیرایہ میں لکھا ہے

زر و سر خفتگانِ خود زمیں گر پردہ بردارد ——— درآں دیباچۂ عبرت بمانی تا ابد حیراں

نہفتہ خاک را بینی اندر کلاہِ کسرےٰ ——— شکستہ استخواں بینی اندر کاسۂ خاقاں

فرو می ریخت چون تاب خورده   چو دیوار گلِ حمام آب خورده

یکی رخش گرفته در جگرگاه   دگر قطعِ جگر گوشه جگرگاه

وزین هر دو تر خوشه جا سار   که گر میرم بیارم رفته را باز

بسے سخت کایں رسمِ محال ست   که هر چه آن من کنم گشتن محال است

چهار دشمن بدین توان کرد   چو در سینه است دشمن چون توان کرد

نه دشمن در درون گشته بلا سیح   غمِ فرزند و خوے ما خوش و رنج

گرفت این هر سه خصمش در جگر جاے   برین هر [illegible] اجل تند کار فرمائے

رستوال آمده هر [illegible] تم بیابے   نه هفصد [illegible]

کرین تیرِ [illegible] آن شاه آفاق   بدل راه هفت گنبد بردش طاق

بر و کرد آن جهان تیرِ فلک در   که تند را گو نه تیر [illegible] طعمهٔ گور

نگر تا چند ریسان تیر بر [illegible]   شکارِ گور شد زین آهوے سیم

عجب ناوک رسے کو گاهِ نخچیر   شگافد مور را از دیده یک تیر

چو بو یحیے برآرد لطمهٔ جوش   چه سلطان زیر آن لطمه چه درویش

سلطان علاءالدین کی وفات کا واقعہ بیان کرنے کے بعد حضرت امیر دنیا اور اُس کی دلچسپیوں کو نظرِ اعتبار سے دیکھنا اور اُن سے دل نہ لگانے کی نصیحت فرماتے ہیں اور حقیقت یہ ہے کہ یہ منظر نہایت ہی دہشت خیز اور عبرت انگیز لکھا ہے ؎

درین ایوان کہ [illegible] لعبتے چند   بزلف و جعد شان دل [illegible] اند

سرِ سوزن نہ سر رشتہ پدیدار | کہ بتواں دوختن آں دو نیمہ یکبار
چو آں دیدہ ز چشمش برکراں شد | ز گریہ مردمِ چشمش رواں شد

مورخین لکھتے ہیں کہ الپ خاں کے قتل اور خضر خاں و شادی خاں کے قید ہونے سے ملک میں سخت بغاوتیں برپا ہوئیں لشکر گجرات نے بغاوت کر کے فتنۂ عظیم برپا کر دیا سلطان نے ملک نائب سے مشورہ سے سید کمال الدین کر کو اس فتنہ کے دبانے کے لیے بھیجا جو الپ خاں کے آدمیوں کے ہاتھ گرفتار ہو کر نہایت بُری طرح قتل کیا گیا۔ حاکم جیپور[۱] نے بھی بغاوت کی اور وکلائے شاہی کو جو قلعہ میں تھے مشکیں باندھ کر فصیل قلعہ سے نیچے پھکوا دیا۔ ہرپال دیو بھی جو رام دیو سابق والی دکن کا داماد تھا باغی ہو گیا اور اکثر شاہی تھانوں کو اُٹھا دیا۔ سلطان علاء الدین ان بغاوتوں کی خبروں کو سنکر اپنے بستر مرگ پر پیچ و تاب کھاتا اور دانت پیستا تھا اُس کی حالت روز بروز زردی ہوتی جاتی تھی۔ اور کسی طبیب کی دوا کارگر ہوتی تھی۔ آخر اسی حالت میں بتاریخ ۶ شوال ۷۱۵ھ ہجری وفات پائی۔

حضرت امیر اس واقعۂ وفات کو یوں بیان فرماتے ہیں۔

کہ چوں شد راجع حکم لایزالی | شد از درد خضر خاں دیدہ خالی
درونش را در آں غمہای جانی | تواں رفت و فزوں شد ناتوانی
دلش خوں می شد و بیروں نمی داد | جگر را غوطہ جز در خوں نمی داد

۱۔ یہ غالباً کوئی دوسرا جیپور ہے جو جنوبی ہند میں ہے۔ راجپوتانہ والا جیپور معلوم نہیں ہوتا

ہم اکنوں بارت آرد بجت الا　　برافسر سازدت لولوے لالا

خضرخاں کی روانگی کے وقت سلطان کی اندرونی حالت اور شفقت پدری اور سطوتِ شاہی میں جو باہمی آویزش اور کشمکش ہو رہی ہے اُس کی تصویر حضرت امیر خسرو نہایت خوبی کے ساتھ کھینچتے ہیں اور قلبی کیفیات کی تصویر خصوصًا جب کہ وہ متضاد ہوں شاعری میں نہایت ہی مشکل کام ہے ؎

چو آئینِ شفقت محکمی یافت　　دو دل با عالمِ غم ہمدمی یافت

اشارت کرد شاہِ محکم آئیں　　بداں دشمن کہ محکم داشت تمکیں

چراغ ملک را از دل شہنشاہ　　بخص گوالیر از مطرِ شاہ

تعالی اللہ بدائم کایں چہ دل بود　　کہ بردش گوہرے زاگوہ گل بود

چکیدہ قطرہ دریا دست از روے　　فگندار رو بخود چوں قطرہ جوے

سکوت راحت برپای میداشت　　کہ جاں میرفت و دل برجاے میداشت

جگر می کند ہجر اتش بصد زور　　کہ در رگ دل بود شں رہ تنور

جگر گوشہ ز دیدہ می شدش دور　　بدیدہ چوں دل میداشت مستور

ہمی رفت و ہمی شد طاقتش گم　　زچشمش دیدہ وا ازدیدہ مردم

دروستش پارہ پارہ می شد ازدرد　　برآں درد یاں پاں می خورد

جدائی ہر دو راچوں کرد تقسیم　　تو پنداری کہ یک جاں شد بدو نیم

رواں شد نیم جاں با جانِ پرغم　　تہ ستہ ماند نیم جاں درہم

پابندی ترک کردی تو ملک نائب کو موقع مل گیا۔ اُس نے سلطان سے کہا کہ خضر خاں اور شادی خاں بعض امرا کے ساتھ سازش کر کے آپ کی جان لینے کے خواہاں ہیں اس کی تائید میں بہت سے غلاموں اور خواجہ سراؤں کی شہادتیں دلوادیں اور طرح طرح کے مکر و فریب کام میں لا کر سلطان سے حکم حاصل کر لیا کہ دونوں بھائی قلعہ گوالیار میں قید کر دیے جائیں اور ملکہ جہاں کو بھی محلسرا سے نکال کر پُرانی دہلی میں محبوس کیا گیا۔

سُلطان علاء الدین خضر خاں کو اپنے سامنے طلب کر کے قید کا حکم سناتا ہے۔ اور خضر خاں کی بے قراری دیکھکر کہتا ہے۔ ۹

خضر خاں چوں بروں آمد ایں دم درد — بلرزید خاصان ازاں دم سرد

بسے بگریست شہ چوں ابر نوروز — پس از دل برزد ایں برقِ جگر سوز

کہ ایں شعلہ کہ از من یادگار است — ترا از دوزخم گوئی شرار است

چہ پنداری مرا جاں زندہ در تن — بجانِ تو کہ مردہ ہست از من

چگونہ ماند اندر چشم من نور — کہ چوں تو مردم از چشم شود دور

ولے چوں آفرینش دارم ایں ننگ — کہ باشد حکم من چوں نقش بر سنگ

اگر در جنبش آید کوہ را پائے — نہ جنبد حکمِ سنگین من از جائے

وگر چوں تیغ گداز د جانِ سنگیں — خطِ سنگ است اگر نقشِ تیغ ست ایں

زخلقت چوں مرا زیں گونہ حال است — بدل در خلقتِ مردم محال است

چو آگاہی ز خوے بد ستیزم — بہر بار سلامت تا ابد عزیزم

واقف نہ تھا اس لیے امروہہ پہنچکر سخت رنج والم میں مبتلا رہا جب اس حالت سے کچھ افاقہ ہوا تو اس معاملہ پر غور کی اُس نے سمجھا کہ میں بالکل بے قصور ہوں سلطاں کی ماتحتی کا ایسی حالت میں کوئی اندیشہ نہیں ہونا چاہیئے۔ یہ باتیں سوچکر فوراً بلا طلب دہلی میں اور سلطاں کی حضور میں حاضر ہو گیا۔ سلطاں اُس کے آنے سے خوش ہوا اور پدرانہ شفقت۔ سے گلے لگایا۔ اور معذرت کی ؎

بامروہہ درون غمناک نشست	چو گل باسینۂ صد چاک نشست
دراندیشید از پس با دل خویش	کہ نتوان داشت بی مرہم دل ریش
گرفتم تشنہ چو دریا سہمناک ست	نہ آخر گوہر او یم چہ باک ست
گناہ خود نمی بینم درین ہیچ	کہ خشم شاہ گو ستم ادہد پیچ
ورآرد گوشمال او بجور ستم	تبسم ہست مروارید گوستم
دگر رو تشود عذر گناہم	مروارید دیدہ عذر خواہم
بدین اندیشہ یکدم شاد نشست	پس آں گاہے چو گل بر باد نشست
بسرعت سوئے حضرت تند تنانان	چو مہ در چرخ و نا دادند بیاباں
تسار وری نہ تیری کردہ قطع	رسید پیش تہ زد بوسہ بر نطع

فرشتہ نے اتنی بات اور اضافہ کی ہے کہ "سلطاں نے پدرانہ شفقت و مہربانی کے اظہار کے بعد خضر خاں کو اجازت دی کہ محلسرا میں جائے اور اپنی والدہ اور بہنوں کو دیکھے۔ لیکن چند روز کے بعد جب خضر خاں غافل ہو گیا اور عیش و عشرت میں مشغول ہو کر دربار کی

ہوتی تھیں جن سے سلطان کی ناراضی اور بدگمانی بڑھتی جاتی تھی اس لیے کہ خضر خاں کو سوائے مجلس آراستہ کرنے شراب پینے راگ و رنگ سننے چوگان کھیلنے اور ہاتھیوں کی لڑائی دیکھنے کے کوئی کام نہ تھا۔ اور ملکہ جہاں بھی اپنے پوتوں اور نواسوں کی تقریبات عقیقہ و ختنہ وغیرہ کے سوا کسی چیز کی طرف التفات نہ کرتی تھی۔ اور جو بات کہ کبھی ان کے ذہن میں نہ آتی تھی وہ سلطان اور اُس کی بیماری کا خیال تھا۔

یہ حالت دیکھکر سلطان نے ملک نائب کو دکن سے اور الغ خاں[۱] کو گجرات سے طلب کیا اور جب یہ فوراً حاضر ہو گئے تو خوش ہوا اور تنہائی میں ملک نائب سے بیوی بچوں کی لاپروائی کی شکایت کی۔ ملک نائب نے جس کے دماغ میں حصولِ سلطنت کا خبط جاگزین ہو رہا تھا) فرصت کو غنیمت سمجھکر کہا کہ یہ لوگ الغ خاں کے ساتھ حضور کے دفع میں متفق ہو گئے ہیں اور آپ کی موت کی دعائیں کر رہے ہیں۔ بدقسمتی سے اسی اثناء میں ملکہ جہاں نے الغ خاں کی لڑکی کے ساتھ شادی خاں کی شادی کی اجازت طلب کی ملک نائب نے پھر موقع پا کر نہایت ہولناک باتیں سلطان کے گوش گذار کیں جن کو سنکر سلطان اُن لوگوں سے بدگمان ہو گیا اور از راہِ احتیاط و دوراندیشی خضر خاں کو امروہہ کی طرف رخصت کر دیا اور کہا کہ جب صحت ہو گی تم کو طلب کر لیا جاویگا۔

خضر خاں چونکہ ناز پروردہ اور ناتجربہ کار تھا اور شاہی عتاب کی تلخی سے اپنے کو

[۱] یہ الغ خاں الماس بیگ الغ خاں نہیں ہے جو سلطان علاء الدین کا بھائی تھا۔ بلکہ یہ الپ خاں معلوم ہوتا ہے جو ملکہ جہاں کا بھائی اور خضر خاں کا ماموں اور خسر تھا (جیسا کہ ہم اوپر تحقیق کر چکے ہیں)

چو بر عزم شکارگاہ می رفت — ہزاراں رہبرش ہمراہ می رفت
زنعمتہا کہ ہوش از مغز می رفت — در خت و دشت و صحرا پای میکوفت

خضر خاں کی سیرت اور خصلت جہاں تک کہ حضرت امیر خسرو اور مورخین عصر کے بیان سے سمجھی جاتی ہے اُس سے خضر خاں کوئی سیاسی آدمی معلوم نہیں ہوتا بلکہ وہ ایک ایسا ناز پروردہ شہزادہ ثابت ہوتا ہے جس کو سوائے عیش و عشرت راگ و رنگ اور لہو و لعب کے ملکی معاملات اور سیاسی جوڑ توڑ سے کبھی کوئی سروکار نہیں رہا۔ ایسی حالتوں میں اس کی نسبت بغاوت یا گورنمنٹ کے خلاف کسی سازش کا اتہام جو اس کی طبیعت اور فطرت کے خلاف تھا سلطان علاء الدین کو باور کرا دینا بظاہر بعید از قیاس معلوم ہوتا ہے مگر مورخین کے بیان پر غور کرنے سے اس قسم کے شکوک و شبہات دور ہو جاتے ہیں اس واقعہ کے متعلق فرشتہ کے بیان کے بعض حصے اگرچہ حضرت امیر کے بیان سے کسیقدر مختلف ہیں اور یہ اختلافی امور حضرت امیر کے مقابلہ میں کسی طرح قابل قبول نہیں ہو سکتے لیکن اس سے سلطان علاء الدین کی ناخوشی کے وجوہ بہت صاف معلوم ہوتے ہیں۔ وہ کہتا ہے کہ "سلطان علاء الدینؒ ایک سخت مرض میں مبتلا ہوا - چونکہ خضر خاں اور ملکۂ جہاں ہمیشہ سے جشنہائے شادی میں مصروف رہتے تھے اور سلطان کے معالجہ کی طرف مطلق التفات نہیں کرتے تھے اِس لیے سلطان اپنی عدم صحت کو اُن کی غفلت اور لاپرائی کی طرف منسوب کرکے ان سے سخت ناراض ہوگیا - ہر دو ان سے ایسی ہی ادائیں سرزد

---

[1] حضرت امیر خسرو نے بخار اور ضیا برنی نے استسقا لکھا ہے

تو یہ شاہی عتاب نامہ ملک حسام الدین کے ذریعہ سے اُس کو پہنچا جس کی فوراً تعمیل کی اور چتر و دور باش ملک حسام الدین کو سپرد کر کے خود امروہہ چلا گیا۔

حضرت امیر خسرو فرماتے ہیں کہ خضر خاں سے باوجودیکہ وہ بزرگانِ دین اور اولیاء اللہ کا معتقد تھا اور دل سے اُن کی تعظیم کرتا تھا یہ غلطی ہوئی کہ وہ سفرِ زیارت سے پہلے اور نیز سفر کے بعد اپنے پیر یعنی حضرت سلطان نظام الدینؒ کی خدمت میں حاضر نہیں ہوا۔ اس کے علاوہ دوسری بات یہ ہے کہ اُس کا قدم اتقا اور پرہیزگاری کی صراطِ مستقیم سے بھی ہٹ گیا تھا۔ ؎

غلط شد با چناں تعظیمِ پاکاں ق یکے رسمش ز راہِ ہوشناکاں
کہ چوں عزمِ زیارت کرد چوں تیر نشد بہرِ زیارت جانبِ پیر
نہ رفت آں سو گہِ باز آمدن نیز کہ پوشید آسمانش چشمِ تمییز
چو بر روشن قضا میخواست گرد نبر دش در پناہِ نیک مرداں
حمایت ہا کہ می داماں روشن زصد سدِ سکندر قوتش بیش
بگوش اقبال میکردش منادی کہ ہیچ بر در نشاید قطعِ وادی
و در گوشش پر از بانگِ چنگ درو کے راہ یابد دیگر آہنگ
چناں ہم بود کز پرہیزگاری قدم لغزیدہ بودش ز استواری
بد ستش طرۂ سیمیں عذاراں چو سبحہ در کفِ پرہیزگاراں
ز مہا کہ رفت تا بخورشید شدہ بیت السعادت برجِ ناہید

قیامے کرد در طاعت الف وار | کہ گشت از راستی سرحرف اسرار
رکوعے کرد چوں لامِ محقق | کہ گشتش معنی از تحقیق مشتق
سجودے کرد ہمچوں دالِ مسجود | کہ سِرّ رہ نمایش گشت موجود
ز دال اندر قعدۂ را او سے اُمید | کہ زانو بوس گشتش ماہ و خورشید
چو در قعدہ تحیات رضا خواند | ز ملکش بس فرائض کاں قضا ماند
نمازے کرد بر سجادۂ شوق | کہ کرد ولی و عرشی گم شد از ذوق
چو ذاتش عشق بود از فرق تا پائے | گرفت اندر دلِ رندہ دلاں جائے
چو عشق اندر مجازش جلوہ گر دید | مجازش بر رہِ تحقیق رہ داد

خضر خاں کا زوال | جب خضر خاں کے جاہ و جلال اور دولت و اقبال کا آفتاب انتہائی عروج پر پہنچ چکا تو اُس کے زوال کا وقت آیا جس کی درد انگیز داستاں یہ ہے کہ سلطان علاء الدین بیمار ہوا خضر خاں نے منت مانی کہ اگر سلطان کو صحت ہوئی تو پیادہ پا ہتھنا پور کی زیارت کو جاؤنگا اور جب قدرے صحت ہوئی تو وہ اپنی منت کے پورا کرنے کو روانہ ہوا۔ ملک کافور نے جو حصولِ سلطنت کی کمیں میں تھا اس موقع کو غنیمت سمجھا اور جھوٹی سچی شکایتیں کر کے سلطان کو خضر خاں اور اُس کے خسر الپ خاں سے بالکل بدظن کر دیا۔ الپ خاں تو فوراً قتل کر دیا گیا لیکن خضر خاں کو نسبتہً کم سزا دی گئی۔ چتر و دورباش ولیعہدی کی علامتیں تھیں اُس سے واپس لے لی گئیں اور اُس کو امروہہ میں رہنے کا حکم ہوا۔ اور یہ کہ بلا طلب دہلی میں نہ آئے۔ خضر خاں جب میرٹھ کے علاقہ سے آگے بڑھا

زدرجِ دیدہ گوہرہا برو ریخت ۔ نثار از گریۂ شادی فرو ریخت
بران شد تا بر آں مہمانِ شیریں شکر ریزی کند از جانِ شیریں
ولی چوں شکرش بر جلوہ رہ داشت نہ بہرِ شہرِ بت آں شکر نگہ داشت

خضر خاں جب اپنے اس انتہائی مقصد میں کامیاب ہو گیا تو اُس کی حالت میں ایک عجیب تبدیلی واقع ہوئی یعنی توفیقِ خداوندی اُس کی رفیق ہوئی۔ اُس نے تمام منہیات سے توبہ کی اور حضرت نظام الدین اولیاؒ سے بیعت کر کے آن کے معتقدوں اور مریدوں کے حلقہ میں داخل ہو گیا اور عبادت و ریاضت میں مصروف ہو گیا ؎

ارادت را در آں درگاہ شد خاص گرفت الحمد اللہ ملکِ اخلاص
یکم خود بود شمعِ پادشاہی دگر روشن شد از نورِ الٰہی
بہ ہمت زد درِ پرہیزگاری خدا کردش در آں پرہیزیاری
ربود از جست ہم ملک انگشتری را نگیں شد خاتمِ نیک اختری را
قضا گنجِ سعادت کرد بازش سعادت شد بہ تقویٰ کارسازش
زعینِ عصمت آں زندگی جست روان درست از ہمہ آلودگی شست
مصلا بہر نماز افگند در پیش سخن گفت از نیازِ سینۂ خویش
بر آورد از پئے تحریمہ راز طلبگارِ عنایت را دو کف باز
بہ تکبیرے کہ از دنبالہ پیر بزد بر ہر دو عالم چار تکبیر
بحمد آمد ز افلاسِ نہانی زہفت اندامِ او سبع المثانی

تہیدستی بود نے تاجداری — کہ ہر کامے ساست کامگاری

مکش ہر برادر زادہ فرزند — کہ آں رسم و آئین جاوید ست پیوند

اگرچہ ریخ خویشاں ریخ خویش ست — ولیکن لے ریخ خویش بیش ست

در انگشت برادر گر خلد خار — بہ چوں انگشت خویشت باشد آزار

ردر دار حیف ہم اہرین باشد — بہ ہیچوں ردحیف ہم خویش باشد

مکش چنداں برادر زادہ راہم — کہ یکتوتا بی ار فرزند خود چہر

ہنوزت ہست یا بار رہی دست — بہ مالی دست چوں دو رقعہ رست ست

پیغام رساں کی اس تقریر کو سکر ملکۂ جہاں بہت متاثر ہوئی اور اُس کی آنکھوں سے بے اختیار آنسو جاری ہوگئے۔ یہ مضمون حضرت امیرے حسن خوبی کے ساتھ ادا کیا ہے اس کی تعریف سے میری زبان و بیاں قاصر ہیں۔ لطیف تشبیہوں اور نازک استعاروں کا تسلسل نہایت خوب واقع ہوا ہے شعرائے عجم کے کلام میں شاید مشکل ہی سے اس کا جواب مل سکے ؎

چو آں حرف بہ قطرہ قطرہ در خوش — چو دُرّ و لعل با او کرد در گوش

دل ار یاقوتِ گوش سفتہ تر گشت — دو چشمش ہمچو گوشش پر گہر گشت

آخرکار ملکۂ جہاں نے سلطان سے خفیہ طور پر اجازت حاصل کی اور گھر کے چند خاص آدمیوں کی موجودگی میں خضر خاں اور دولرانی کا چپکے چپکے نکاح ہوگیا ؎

ہفتہ با دو دی خاصۂ چند — نشست و عقد کابین کرد پیوند

رسم و رواج کے مطابق لڑکے اور لڑکی کو اپنے رشتہ ناتے کے معاملہ میں بہت کم دخل ہوتا ہے۔ اور اس ضروری معاملہ میں ان سے شاذ و نادر ہی رائے لی جاتی ہے۔ بلکہ اکثر جگہ شرفا میں کنواری لڑکیوں کا اپنے رشتہ میں دخل دینا اور اپنی رائے کا اظہار کرنا معیوب سمجھا جاتا ہے۔ معلوم ہوتا ہے کہ مسلمانانِ ہندوستان میں یہ رسم بہت قدیم زمانہ سے چلی آتی ہے۔ خضر خاں کی پہلی شادی اُس کی مرضی کے خلاف ہوئی اور وہ شرم کے سبب سے اپنے ماں باپ کے منشا کے خلاف لب کشائی نہ کرسکا اور یہ ایسی بات ہے جو ملکہ جہاں اور قصر شاہی کی مستورات کو اچھی طرح معلوم تھی اور اس کا اُن کو اندیشہ تھا مگر غالباً وہ سمجھتی ہونگی کہ شادی ہوجانے کے بعد دولرانی کا خیال اُس کے دل سے خود بخود جاتا رہیگا لیکن یہ خیال اُن کا غلط ثابت ہوا اور خضر خاں کی عشق و شیفتگی میں جو اُس کو دولرانی کے ساتھ تھی اس شادی سے کوئی کمی واقع نہیں ہوئی۔

خضر خاں کے لیے جب المہا سے فراق ناقابل برداشت ہو گئے اُس نے دیکھا کہ والدین کی غفلت اور لاپروائی بدستور جاری ہے تو اُس نے مجبوراً اس معاملہ میں خود ہی رشتہ دوانی شروع کی اور ایک محرمِ راز کو روبراہ کر کے اپنی والدہ ملکہ جہاں کی خدمت میں بھیجا جس نے خضر خاں کی حالتِ زار نہایت موثر پیرایہ میں بیان کی اور کہا کہ بھتیجی کی خاطر بیٹے کو ہلاک کرنا کسی طرح جائز نہیں ہوسکتا۔ اگر کچھ عرصہ تک اور یہی غفلت رہی تو سوا کفِ افسوس ملنے کے کوئی چارۂ کار نہ ہوسکیگا۔

کجا شاید کہ با این تختِ شاہی ۔۔۔ بود فرزندِ ما اندر تباہی

فتادہ ہر طرف ذی قیمت و خوار | چو آب حیات بر عاشق بردر یار
ہمی بارید سیارات پرنور | کہ ابرار بین مست شد ناگہاں دور
مشاطہ پردہ را ازمیں برداشت | ستارہ زآفتاب خویش برداشت
پدید آمد مہ کامد نظارہ | دل مہ پارہ شد زاں ماہ پارہ

جلوہ اور اُس کی رسمیں کیسے ادا ہوئیں کہ وقت خضر خاں کی جو اندرونی حالت تھی اُس کو حضرت امیر خسرو اس طرح پر بیان فرماتے ہیں ؎

شد اندر جلوہ چوں خورشید افلاک | عروس پاک تن در حجلۂ پاک
بلند آئینہ مہر برسمائیش | بجلوہ بود در خورد نمائیش
ولیک آں آئینہ چوں در حمل بود | بحال خضر خاں بعم البدل بود
ہمہ شادار خضر خاں عم اندیش | خضر خاں ہم ولیکن با غم خویش
نہ از خویش و نہ از خویشاں خبرداشت | کہ تن آنجا و دل جائے دگر داشت
بروں گل بر عروس خویش میریخت | درونش خار ہجراں نیش میریخت
دو چشمش ماہ را نظارہ میکرد | نہ دیگر دلش را پارہ میکرد
بلب نام عروس خانہ می گفت | بجاں یعنی خیال افسانہ می گفت
پس از جلوہ چو برشد بر سر تخت | قراں کردند باہم دولت و بخت
گہرہائے دگر ریزاں شد از درج | مہ و خورشید باہم آمد در برج

خضر خاں کا نکاح دولرانی کے ساتھ | ہندوستان کے مسلمانوں میں موجودہ

بہر کس دادہ بود از خزائن | خراجِ مہر و محصولِ مدائن
چو در کارِ خیرِ پادشاہان | ق | بسی شد بر مرادِ نیک خواہان
بہ آئینی کہ رفت آنسو سرافراز | بدولتگاہِ خود شد ہمبران ساز
ز شادی بود بیرون سو خندان | درون با درد و داغِ دردمندان
برون زلفِ ترِ شاہان بستہ سازا | درون چون پیر بر آتش در گداز آ
چو صدرِ بزرگان مجمرِ عود | درون پر آتش و بیرون زراندود

رخصت اور اُس کے متعلق رسمیں | غرّۂ ذیحجہ شد و شنبہ ۱۱ ... اختیار
منجمین ایک پہر رات گزرنے کے بعد شاہ زادہ محل میں داخل ہوا۔ زرنگار فرش پر ایک پرتکلف کرسی بچھائی گئی اور اُس پر شاہزادہ بٹھایا گیا۔ موتیوں اور جواہرات کی بکھیر ہوئی موتیوں کے نورانی ستارے برس رہے تھے کہ اچانک چاند کے سامنے سے ابر دُور ہو گیا ؎

سریرِ سر باوجِ ماہ بردہ | مہش خورشید را از راہ بردہ
نہادہ کرسئی بر گوہرین فرش | کہ بود آن ہمسر و ہم پایۂ عرش
بر آن کرسی نشست از رسمِ شاہان | چو بر چرخ آفتابِ صبحگاہان
چنان در بارش آمد گوہر و دُر | کہ گردون خواست تا دامن کند پُر
ز گوہر نازنینان را تہِ پای | شد اندر آبلہ پای گہرسای
گہرہائی کہ ہر یک را ز اُمید | بخونِ جگر پروردہ خورشید

شه و شهزاده شمس الحق که جاوید　　جهان آباد چون تابنده خورشید

برآمد بر کمیت تند دیر جوش　　جهان گردد دوا و تند چرخ بهوش

چنان شد بانگ بسم الله سوی ماه　　که گفتند اختران الحمد لله

زحل چون هندو اندر ره آل میر　　فلک بر [illegible] هذا الله گفت

دوان پیش بر اسپش سران باد　　چو گلهای پیاده در ره باد

بحده تیغها چون برق در میغ　　بعطسه آفتاب رخشنده تیغ

عماریهای زرین گوهر آمود　　ملمع چرخ را کرده زر اندود

بگردش تیغ و خنجر دسته دسته　　ره چرخ آمده از پولاد رسته

زمین در زیر لوی خطرناک　　تو گوئی ژاله بارید است بر خاک

بدینسان کار دستش پایگر آمد　　به ایوان الیف جانی در آمد

براتِ سدره و طوبی بهالش　　نشست اندر میانِ چاریالش

فلک حیران ز زیبائیش مانده　　گهی سیاره گه ثابت فشانده

بدورِ حلقهای [illegible] امانی　　فلک خواندی سبع المثانی

ترتیب آن جای کاقبال میجوست　　نشستند اهلِ اقبال از چپ و راست

جهان صدر آن شریح آسمان قدر　　جهان ذ رمعی ریحیت از صدر

مقدار [illegible] که ملکی را بود نقد　　بهم بست آفتاب و ماه را عقد

نثار افگن رسیدند اهل درگاه　　ز جرمهای گوهر تنگ شد راه

کے لیے مخصوص خیمے نصب کیے گئے تھے جہاں قرآن و حدیث کے وعظ و تذکیر کا سلسلہ جاری رہتا تھا۔

فراواں قبہا از اہلِ پیرایہ نو | شدہ آوازِ قرآن آسمان جیب نو
بجا نہالحنِ داؤدی نشاندہ | کتابِ مصطفےٰ با لحن خواندہ
نیا شیما سے شیریں شکریں بار | فرشتہ چوں مگس گشتہ گرفتار

برات کا جلوس اور نکاح تین سال تک شادی کے ساز و سامان تیار ہوتے رہے اور جب ان کی تکمیل ہو چکی اور منجموں نے ساعتِ سعید مقرر کی تو شاہزادہ شمس الحق خضر خاں ابن علاء اللہ کے تیز و تند گھوڑے پر سوار ہوا۔ تمام اُمرا اور صُدور پیادہ پا ساتھ ہوئے ہاتھیوں پر زرّیں عماریاں کسی ہوئی تھیں اور چاروں طرف برہنہ تلواروں اور خنجروں سے نظر بد کا راستہ بند کر دیا گیا تھا۔ راستہ میں موتیوں اور جواہرات کی بکھیر ہوتی جاتی تھی یہاں تک کہ جلوس الپ خاں کے مکان پر پہنچا۔ شاہزادہ نے مسند پر جلوس فرمایا اور تمام اعیانِ سلطنت اور ارکانِ دولت اپنے اپنے درجوں کے مطابق داہنے اور بائیں بیٹھے۔ ۲۳ رمضان المبارک ۷۱۱ھ کو صدرِ جہاں نے منجموں کی اختیار کی ہوئی ساعتِ سعید میں ایک پُر معنی خطبہ پڑھا اور ایک گرانقدر مہر پر دونوں کا عقد کر دیا۔ تمام حاضرین پر موتیوں اور جواہرات کی بکھیر ہوئی۔ لوگوں کو بڑی بڑی قیمتی چیزیں بطور انعام عطا کی گئیں۔ اور نکاح سے فراغت کے بعد یہ جلوس اُسی ترتیب کے ساتھ واپس آیا۔ ۵

رسیدہ صورتِ قبہ بانجم | درونِ حجرہ انجم گرفتہ مردم
فرس گوئی کہ در خواہد دویدن | پری گوئی کہ بر خواہد پریدن
بہر جانب کہ مردم بر زمین رفت | ہمہ بر فرشِ دیبا ہا چمن رفت
ز بس شارع کہ خفتہ اندر زرِ ناب | زمین را کس ندید الا کہ در خواب

غرض کہ نوبت اور شادیانے، تلوار اور خنجر کے کرتب دکھانے والوں کے اکھاڑے نٹوں اور شعبدہ بازوں کے تماشے گیند کا آسمان میں اُچھالنا، تلوار کو پانی کی طرح نگل جانا ناک کے راستے چاقو چڑھا لینا، بہروپیوں کے سانگ، ولایتی اور ہندوستانی راگ اور باجے ہندوستانی گانے والیوں کے ناچ اور راگ کی محفلیں، جابجا منجنیقوں کا نصب کیا جانا اور اُن سے روپئے اور اشرفیوں کی بارش کا ہونا، یہ تمام باتیں ہیں جن سے اس جشن کو زینت دی گئی تھی۔

شدہ در تیغ رانی تیغ رانان | دو کردہ مو دو مو چوں جوانان
دہل در بانگ و رخشاں پیش او تیغ | چو بانگِ رعد و رخشِ برق در میغ
بخنجر ہا چوں پرِ مگس صاف | مگس پرّاں دو نیمہ کردہ بے لاف
بر آوازِ دہل مردِ ملمع کار | معلق زن بنوبت، نوبتی دار
ہر آں بازی کہ بودہ آسماں را | بروں افگندہ دہر از پردہ آں را
سپہرِ بو العجب از ہفت پردہ | جہاں را دارِ بازی راست کردہ
بگردش دار بازاں بر سرِ دار | شدہ سر گشتہ زیشاں چرخِ دوّار

کہ ہندوستان کی بہت سی رسمیں مسلمانوں کے اعلیٰ طبقوں میں اسی وقت جاری ہو چکی تھیں۔ اس جشن شادی میں تمام شہر اور کوچہ و بازار کی آرایش کی گئی۔ جا بجا ڈیرے، خیمے استادہ کیے گئے اور زریں پردے اور شامیانے برپا کیے گئے۔ تمام در و دیوار عجیب و غریب نقوش و تصاویر آویزاں و نمایاں کی گئیں۔ گھوڑوں اور پریوں کی حیرت انگیز اور دلفریب مورتیں دیواروں پر نقش کی گئیں اور تمام سڑکوں اور گلی کوچوں میں رنگین فرش بچھائے گئے ؂

اشارت کرد تا در گرد شہر	بیارایند یکسر کشور و شہر
کمر بست از کارش زمانہ	بچرخ آمد خزانہ در خزانہ
جہان از نعمت شادی شد آفاق	کہ در رقص آمد ایں نُہ سقف بے طاق
بگردا گرد قصر پادشاہی	بر آمد قبہ از مہ تا بماہی
جہان از قبہائے کاردارن	شدہ چون گنبد پیروزہ باراں
مرصع پردہا چون چرخ انجم	شدہ انجم دراں در گوہر گم
ہر از دوری مہے پر زرانگیز	نظر با صد تعجب دوخت تیز
ہر آں کلہ کہ بر کردند آں را	شد استرہاے آسمان را
کشیدہ تا بگردوں ساتہا	فرو پوشیدہ عیب آسمانہا
مہ و خورشید ہمچوں پری و حور	بشادروان عصمت ماندہ مستور
ہر دیوار نقشے کردہ پرکار	فلک حیران در روحوں نقش دیوار

برہنہ پا و سر از جا بروں جست ۔ زمکتب با سر و با پا بروں جست
ہمی شد چوں الف زاں حرف معلوم بجاناں قایم و از خویش معدوم

غرض کہ یہ وحشتناک خبر سنکر شہزادہ مکتب سے بے تحاشا بھاگا اور دولرانی کے سکھیاں کو جا پکڑا دونوں ملکر خوب روئے اور طرفین میں محبت کی زنجیر انیوں کا تبادلہ ہوکر ایک دوسرے سے رخصت ہوئے۔

چو ہر دو یادگار مہربانی رسانیدند یک دیگر نشانی
وداع یکدیگر کردند گریاں بطوفان ہر دو غرق و ہر دو بریاں
شتابان گشت زانسو ماہ را مہد وزیں سو باز گشت آں مہدی عہد
پری چوں بر پرید و رفت چوں باد سلیماں زادہ را دیوانگی زاد
تو آں فرزند شد آں فرزند جمشید کہ باز آرد سلیمان ار خورشید
ولیکن چوں سلیماں بود برجا بہ تعظیم سلیماں گشت از اں را

جشن شادی) اوپر بیان ہو چکا ہی کہ اول خضر خاں کا رشتہ سلطان علاء الدین دولرانی کے ساتھ کر دیا تھا اور اس کے بعد دوسرا رشتہ الپ خاں کی لڑکی کے ساتھ ہوا جو ملکہ جہاں کی بھتیجی ہی۔ پہلے رشتہ کا فسخ ہو جانا اگرچہ حضرت امیر کے بیان سے ثابت نہیں ہوتا لیکن اس میں شبہہ نہیں کہ وہ مضمون جیسے زالتوا میں ضرور پڑ گیا اور الپ خاں کی لڑکی کے ساتھ شادی ہونی قرار پائی۔ اس داستان کو حضرت امیر خسرو نے نہایت تفصیل اور دہوم دھام کے ساتھ بہت دلچسپ پیرایہ میں لکھا ہی۔ اس سے ثابت ہوتا ہی

اشارت کرد کاماں کاہل کارند | رقرد را اندرح لعل دارند
بفرمانِ مہ پوشیدہ تمثال | روانش زہرہ ڈیرویں بدنبال
رواں سیّارہ پراں تر از طیر | بسوے شمسِ والا تند سک سیر
فگندآں گلستاں را حارحارے | کہ سرزد اندرو سرلالہ زارے

یعنی ملکۂ جہاں کے حکم سے دولرانی روانہ ہوئی اور سہیلیاں اُس کے پیچھے پیچھے تھیں فوراً ایک ہرکارہ جو پرندے سے زیادہ تیز رو تھا شمس الحق خضرخاں کی خدمت میں حاضر ہوا اور اس واقعہ کی اُس کو خبر دی۔ مہ پوشیدہ تمثال، ملکہ جہاں۔ زہرہ، دولرانی پرویں، سہیلیاں۔ سیارہ، قاصد۔ شمسِ والا شمس الحق خضرخاں۔ باقی اشعار ظاہر ہیں۔ خضرخاں اس وقت اُستاد کی خدمت میں حاضر تھا۔ اس خبر کو سنکر اُس کی جو حالت ہوئی اُس کو ان الفاظ میں بیان کرتے ہیں ؎

شہ آں دم بود حاضر پیش اُستاد | کتابِ عاشقی را شرح میداد
سخن در قصۂ یوسف کہ ناگاہ | خبر گوے زلیخاش آمد از راہ
مژہ چوں دیدۂ یعقوب تر کرد | رحالِ بیت آحزانش خبر کرد
چو بشنید آں خبر خان عزیزش | نماند ارجان خبر از ہیچ چیزش
حمالِ یوسفی را سود رچاک | ردار مہر زلیخا پیرہن چاک
چو گرگِ گلہ اُفتاد سر زِ وں | ہمش پیراہن وہم چہرہ پر خوں
کتاب و سبق و خط رجاے بگزاشت | قلم از دست و کفش از پاے بگزاشت

تباراجِ طبیعت حیرت و شرم | کجا بازارِ رعنائی شود گرم
قوی گشتہ ز غیرت عشق رحال | قوی دستانِ شہوت گشتہ پامال
کمانداران رغبت تیر در شست | نہ امکانِ زدن بر آہوئے مست
ہوا در دل ہمیکرد از درون جوش | تحیر بانگ برمی زد کہ خاموش
جوان شیرے زکارِ خویش خندان | کہ صیدش پیش واو بربستہ دندان
تنش را باچنان وردِ دلیری | گسستہ عشق بازو ہائے شیری
بلند ناز غزالان قصب پوش | دہد شیر افگنان را خوار خرگوش
چو مرغ بستہ دل در سبزی شاخ | پریدن پیش ممکن نیست گستاخ
چو چشم سرخ شد در لالہ رنگم | عجب دانہ بود گر آید بچنگم

خضر خاں اور دولرانی کے عشق و محبت کا چرچا شاہی محلات میں زیادہ ہونے لگا ملکہ جہاں کو اس کی خبریں پہنچیں اور یہ واقعہ اس کے نزدیک ثبوت کو پہنچ گیا تو اُس نے حکم دیا کہ دولرانی تو قصر لعل بھیجدی جائے چنانچہ ملکہ جہاں کے حکم کے مطابق دولرانی کو سنگھاسن میں بٹھا کر جو غالباً اس زمانہ کی کوئی سواری ہے مع سہیلیوں اور کنیزوں کے قصر لعل کی طرف روانہ کردیا۔ اس واقعہ کی خبر فوراً خضر خاں کو دی گئی [۱]

صوابِ آں شد کزاں فردوس پُرنور | بقصر لعل سازد جائے آں حور
نشاند اندر سکھاسن آں پری را | چو گردوں زہرا زو مشتری را

[۱] بطور تخت رواں ایک سواری تھی ۱۲ حسرت

ابر اٹھتا ہے جو دنیا کو تیرہ و تار کر دیتا ہے

ازاں جا کاہ عاشق نیم درہاست — نیاز درد مندان را اثرہاست
برآمد تیرہ ابر سے ناگہ از غیب — ہمہ گلہائے انجم کردہ در جیب
گرفت از ریش گردوں پردہ داری — نہاں شد ماہ در شبگوں عماری
چناں می جست برق از بام افلاک — کہ بودش بیم افتادن سوئے خاک
چناں گیتی ز ابر و باد شد گم — کہ چوں خس می پرید از باد مردم
قیامت بود گیتی جملہ تاریک — قران آفتاب و ماہ نزدیک

حضر خاں دولرانی کے مکاں میں پہنچتا ہے اور عاشق و معشوق دونوں حیرت زدہ کھڑے رہ جاتے ہیں

ستادہ ہر دو چوں دو سرو نوخیز — بیکدیگر نظر ہا داشتہ تیز
دو دیدہ چار گشتہ گاہ دیدار — بدیدن زیر منت مادہ ہر چار
دو مردم در دو چشم یکدگر نور — چو دو دیدہ بیکجا و زہم دور
دو سیارہ قراں کردہ بیک برج — زہم لیے بہرہ چوں دو ریک درج
دو طاؤس چو ایں باہم رسیدہ — دو طاؤس ہر دو پر بریدہ
دو گلبن در یکے گلشن شکر خند — بہو یکدگر از دور خرسند
دو شمع شکر افشاں نشستہ فرور — رسو ریکدگر افتادہ پرسو
دو بیدل رو بروآوردہ مشتاق — نظر ہا جفت و دلہا جفت بیں طاق

اپنی مسہری پر ایک تکیہ کو لٹا کر اور اس کو اپنی چادر اڑھا کر دولرانی کی ملاقات کے
لیے روانہ ہوتا ہے۔ چاندنی رات اور اس کی خوشگوار خنکی کی تعریف میں فرماتے ہیں

شبے دادہ جہاں از نورِ روز — مہ چوں آفتابِ عالم افروز
فلک نورے کہ گرد آوردہ از مہر — ازاں گلگونہ کردہ ماہ را چہر
نمودہ آفتابِ آسماں دست بدر — جمالِ خویش در آئینۂ بدر
مہ خورشید وام از نورِ جاوید — دو چنداں باز دادہ وامِ خورشید
ستارہ زیرِ نورِ آسماں کوش — بسانِ نوعروساں پنہاں کوش
رخِ ہفت اختر اندر ہفت پردہ — بحسن آرائشِ ہر ہفت کردہ
فلک دل را بتہ در بیدل نوازی — کواکب یک بیک گردش قبازی
بخوابِ خوش جہاں فرآرمیدہ — ازیں خوشتر جہاں خوابے ندیدہ

زمستاں در ہوائے آں کہ مشتاق — نہ باشد یک نفس از جفتِ خود طاق
قصب پوشے کہ بر یاری رسیدہ — ببر چوں شکر اندر نخزیدہ
بر آتش دست نہادہ رکوئے منزل — چو مشتاقے کہ دارد دست بر دل
بزرگاں قاقم و سنجاب بردوش — فرودستاں چو روبہ پوستیں پوش
چو گل زر دار در خز کردہ در خز — برہنہ مفلساں چوں در خزاں رز

خضر خاں کی دعا کارسازِ حقیقی کی جناب میں مستجاب ہوتی ہے اور غیب سے ایک

حضر جاں کردے از دوتش نگاہے — بر آوردے ز دل ز دیدہ آہے

دو لرالی ہم از دنبالہ چشم — بدیدے و فگندے شعلہ در تہ م

حضر جاں است کردے مورہ آرا — جبیں کرد سلام دلبر خویش

سمبر خدمت دیگر گرفتہ — گل افگندے بخاک و برگرفتہ

حسد ہا دور جاہا یک دگر یار — رہا ہا گنگ و ابرو ہا بگفتار

پرستش ہر نظر ریں سو بیالے — بیاسخ ہر مژہ زاں سو ریالے

جگر لے صبر و تنہا در قناعت — مژہ در جست دلہا در شفاعت

ہمراین در درون او جگر و تش — ساز او از درون این جگرتش

درون یک دگر در رفتہ پنہاں — نہ قالب در میاں گنجیدہ نے جاں

دو آئینہ گرا ز رسم جیالے — رود در یکد گر سو دمحالے

دو شمع از جہ لو بدار یکدگر دور — ز لرپیوند یابد نور با نور

اس کے بعد حضرت امیر خسرو نے ایک دوسری دلچسپ اور مفصل ملاقات کا نقشہ دکھایا ہے جس کی قرارداد طرفین سے بذریعہ رازداروں کے پہلے سے ہو چکی تھی۔ اس بیان میں متعدد مواقع شاعری کے پیدا کئے گئے ہیں۔ اول اس چاندنی رات کی روشنی اور نورانیت اور اس کی خوش گوار ٹھنڈک کا بیان ہے۔ مگر یہ چاندنی خضر خاں کے مقصد میں خارج تھی کیونکہ بغیر ظلمات کے آب حیات تک پہنچنا ناممکن تھا اس لیے حضرت امیر ایک ابر کا ٹکڑا پیدا کرتے ہیں جس سے تمام عالم تیرہ و تار ہو جاتا ہے اور خضر خاں

چو این اندیشہ محکم گشت شہ را | نوید خواستگاری داد مہ را
الغ خاں کاں بلندی یافت از بخت | پذیرفت آن مبارک مژدہ از تخت

قدر شاہی کی مستورات کو جب یہ راز ظاہر ہوا تو خیر اندیشی اور نیک خواہی کی راہ سے ان کی ایک جماعت ملکہ جہاں کی حضور میں حاضر ہوئی اور عرض کرنے لگی کہ الغ خاں کی لڑکی بھی کوئی غیر نہیں ہے وہ بھی آپ ہی کی لڑکی ہے ایسا نہو کہ خدانخواستہ اُس کو کوئی تکلیف یا رنج پہنچے۔ یہ معاملہ ایسا نہیں ہے جس سے غفلت یا لاپروائی کی جائے۔ خضر خاں کا رشتہ جس وقت سے اعلیٰ حضرت نے دولرانی کے ساتھ کردیا ہے اُسی کے نام پر دالہ اور دیوانہ ہو رہا ہے۔ دوسری لڑکیوں کیطرف اُس کو مطلق توجہ نہیں ہے۔ اس لیے یہ مشورہ بیوقت قرار پایا کہ دونوں کو الگ کردینا چاہیے اور دونوں کے لیے جُدا جُدا امکان مقرر کردئیے گئے۔

صواب آں شد کہ دو لولوی ہمبرج | شود ہر یک جدا در دیگر برج
خورشہ آمد این سخن بانوے شہ را | دو منزل شد معین ہر دو مہ را
بجائے شہ شد و جائے دگر دو | دو جاں یکجا و فارغ پوست از تو
ہمیں شد کہ ایام دوران ستم ساز | کہ نتواند دو کس را دید دمساز
غرض ہر یک بجلوت گاہ خود رفت | بپائے دیگران نیز از پائے خود رفت

ہفتہ عشرہ کے بعد کبھی کبھی ملاقات ہوتی تھی اُس کا نقشہ دکھلاتے ہیں۔

پس از یک ہفتہ آں ماہ دو ہفتہ | بخدمت آمدی از تاب رفتہ

تندے ہر سو کہ آں خورشید پایہ — ضمیر فتنہ شد سالش چو سایہ

بودے روحدا در گاہ و بیگاہ — چو نور آفتاب و پرتو ماہ

دو دیدی شمس والا ہم پس دیتی — رتاب مہر سو سایہ خویش

بیک جا خورد شاں بودے جدا خواب — نہ خوردے دمے بے یکدگر آب

خضر خاں کا رشتہ الپ خاں کی لڑکی کے ساتھ

اب دولرانی نے ویں برس میں قدم رکھا اور خضر خاں بھی سن بلوغ کو پہنچا۔ ایک دن سلطان نے ملکہ جہاں کو تنہائی میں طلب کیا اور کہا کہ اب ماشاء اللہ خضر خاں جوان ہو گیا ہے اس کی شادی کی فکر ہونی چاہیئے۔ آخر کار باہمی مشورہ سے یہ قرار پایا کہ خضر خاں کے ماموں الپ خاں کی لڑکی سے رشتہ کا پیغام بھیجا جاوے جو ملکہ جہاں کی بھتیجی ہے۔ الپ خاں نے نہایت خوشی اور فخر کے ساتھ اس رشتہ کو منظور کیا۔ اس رشتہ میں ملکہ جہاں کی رائے زیادہ غالب معلوم ہوتی ہے۔ کیونکہ خاندانی تعلقات کا خیال عورتوں میں زیادہ مستحکم ہوتا ہے اور وہ خاندانی رشتوں کو غیر کفو کے رشتوں پر ہمیشہ ترجیح دیتی ہیں۔ حضرت امیر خسرو کے الفاظ سے بھی کچھ ایسا ہی مضمون مترشح ہوتا ہے ؎

پس آنگہ عزم شد سلطان دیں را — ہم آں معصومۂ پردہ نشیں را

کہ چوں حال خضر خاں الپ خاں ست — کہ زیب چہرۂ دولت مداں ست

مدرج عصمتش دُر یست مستور — کہ چوں خورشید نتواں دیدش از دور

کندش با ہزاراں احمدی — بعقد آں زمرد عقد سدی

والیِ گجرات کے ساتھ قتل کیا گیا۔ یہ شخص عہد علائی میں کبھی نام آور نہیں ہوا اس لیے ایسی عظیم الشان مہم میں اُس کا سپہ سالار ہونا بعید از قیاس معلوم ہوتا ہے۔

خضر خاں کا رشتہ دولرانی کے ساتھ | دولرانی حرم سرا میں داخل ہو کر خاص شاہی محل میں رہنے لگی ایک روز سلطان نے خلوت میں خضر خاں کو طلب کیا اور ملکہ جہاں کو اشارہ کیا کہ جو تجویز ہوئی ہے اُس کو ظاہر کر دینا چاہیئے۔ ملکہ جہاں نے کہا کہ حضور کا منشا مبارک ہے کہ تمھاری شادی دولرانی سے کی جاوے۔ خضر خاں ماں کی شرم سے کچھ نہ کہہ سکا اور چپ چاپ باہر چلا آیا لیکن دولرانی کی محبت اُس کے تمام رگ و پے میں سرایت کر گئی۔ اس وقت خضر خاں کا سن دس سال اور دولرانی کی عمر ۸ سال تھی۔ دولرانی کو اس رشتہ کی خبر نہ تھی مگر وہ اپنے بھائی کی شباہت کی وجہ سے جو خضر خاں میں کچھ پائی جاتی تھی خضر خاں سے محبت کرتی تھی لیکن خضر خاں واقف تھا کہ وہ کسی روز اُس کی دُلھن بننے والی ہے۔ دونوں اکثر اوقات ساتھ ساتھ رہتے تھے اور نہایت شوق سے کھیلا کرتے تھے۔ ؏

ببازی بود شاں عشقے کہ یکدم	نبودندے جُدا در بازی از ہم
نبُد چوں عشق در بازی مجازی	شد آں بازی در آخر عشقبازی
چو طفلانے کہ باہم لعب سازند	بہم گہ طاق و گاہے جفت بازند
نہانی باختندے آں دو مشتاق	ز طاقِ ابرواں ہم جفت و ہم طاق
ہر بازیگہے چوں حُسن در سالاں	دویدے بخرد شیرے باغزالاں

حضرت امیر خسرو کے بیان میں ان دونوں حملوں میں اُلغ خاں کا نام بحیثیت سپہ سالاری کے متعدد مقامات پر آیا ہے اور یہ بظاہر ایک ہی شخص معلوم ہوتا ہے لیکن واقع میں ایسا نہیں ہے۔ پہلے حملہ میں جس اُلغ خاں کا ذکر ہے وہ الماس بیگ اُلغ خاں ہے جو سلطان علاؤالدین کا بھائی ہے جیسا کہ فرشتہ سے صراحتہً اور ضیاء برنی سے ضمناً متبادر ہوتا ہے۔ اِس اُلغ خاں نے باختلافِ اقوال مورخین قلعۂ رنتھنبور کے فتح ہونے کے کچھ ماہ بعد ۷۰۰ھ یا ۷۰۱ھ میں وفات پائی۔ یہ ظاہر ہے کہ دوسرے حملہ میں جو ۷۰۶ھ میں ہوا یہ اُلغ خاں سپہ سالار نہیں ہو سکتا۔ ضیاء برنی نے اس حملہ کا ذکر نہیں کیا۔ فرشتہ دونوں ناموں میں فرق کرتا ہے۔ پہلے حملہ میں الماس بیگ اُلغ خاں اور دوسرے حملہ میں اُلغ خاں والی گجرات لکھتا ہے۔ اور پھر آگے چلکر لکھتا ہے کہ سلطان علاؤالدین نے اُلغ خاں کو گجرات سے بلایا اور قتل کرا دیا۔ یہ خضر خاں کا ماموں اور خسر ہے۔ اس کا نام حضرت امیر خسرو نے جہاں لطف فرمایا ہے الپ خاں لکھا ہے علیٰ ہذا القیاس ضیاء برنی بھی اُس کو اسی نام سے یاد کرتا ہے۔ پس کافی غور وفکر کے بعد میری قطعی رائے یہ ہے کہ دوسرے حملہ میں جس اُلغ خاں کا نام آیا ہے وہ الپ خاں ہے اور کاتبوں اور مصححوں کے تصرفات نے اُس کی صورت کو تبدیل کر کے الغ خاں بنا دیا ہے جس میں پہلے ہی کچھ زیادہ فرق نہ تھا۔ اور یہی وجہ ہے کہ بعض نسخوں میں بجائے الغ خاں کے الف خاں پایا جاتا ہے (ملاحظہ ہو صفحہ ۸۶ سطر ۱۵ مع اختلافات)

فرشتہ نے سلطان علاؤالدین کے آخر عہد سلطنت کے واقعات میں ایک اور الغ خاں کا ذکر کیا ہے جس کا نام نظام الدین الغ خاں ہے جو مالوہ کا حاکم تھا اور جو اپنے بھائی الغ خاں

فوراً مجتمع ہو گئے اور دشمن کے مقابلہ کے لیے صفیں درست کرلیں۔ یہ فوج حقیقت میں بھیم دیو کی فوج تھی جو راے کرن سے رخصت ہو کر دیولدی کو اپنے بھائی کے واسطے لیے جارہا تھا غرض کہ دونوں فریق مردانہ پیکار ہوگئے۔ ہندو مغلوں اور خلجیوں کے آہن دوز تیروں کی تاب نہ لا سکے اور راہِ گریز اختیار کی۔ ایک تیر دیولدی کے گھوڑے کے ایسا کاری لگا کہ وہ جہاں تھا وہیں رہ گیا۔ فوج کے جوان غنیمت کی تلاش میں اس کے گرد جمع ہو گئے فوراً ایک لونڈی چلائی کہ او بے رحمو دیولدی یہی ہے۔ اِس کی عزت و حرمت کا خیال رکھو اور اپنے سردار کے پاس لے چلو۔ سپاہی یہ مژدۂ فرحت فزا سنکر خوش ہوگئے اور الغ خاں کی خدمت میں اُس کو لا حاضر کر دیا۔ الغ خاں اس غیر متوقع کامیابی کی خوشی میں پھولا نہ سمایا اور خدا کا شکر بجا لایا اور بلا توقف گجرات کی طرف چل کھڑا ہوا اور وہاں سے پالکی میں سوار کر کے دہلی کو روانہ کر دیا اور دیولدی اواخر ۷۰۶ھ میں سلطان کے حضور میں پہنچ گئی اور کنولادی کی آنکھوں کو اپنے دیدار سے روشن کیا"۔

بیا مطرب بساز ابریشم چنگ	بدیں شادی کہ آمد دوست در چنگ
چہ روئیست ایں کہ چشم کردہ روشن	چہ بوئیست ایں کہ مجلس کردہ گلشن
نہ ماہِ آسمان باشد ایں رو	نہ فردوس بریں دارد چنیں بو

گجرات کے ان دونوں حملوں میں بعض ناموں کی نسبت ایک بحث خلجان در پیش ہے۔ ممکن ہے کہ ناظرین کو غلط فہمی ہو جائے اس لیے اُس کا صاف کر دینا ضروری معلوم ہوتا ہے۔

اس رشتہ کو منظور کرلیا اور دیول دی کو بھیم دیو کے ساتھ دیوگڈھ بھیجدینے کا فیصلہ کرلیا۔"

الغ خاں یہ واقعہ سنکر بہت گھبرایا اور علاء الدین کی تلوار کے خوف سے کانپ اٹھا اور فوراً سرداران لشکر کو جمع کرکے مجلس مشورت منعقد کی اور کہا کہ بہتر یہ ہے کہ اس وقت جبکہ دیولدی یہاں موجود ہے ایک سخت حملہ کرکے اس کو حاصل کرلیں ورنہ اگر گوہر مقصود ہاتھ سے نکل گیا تو ہم روسیاہ سلطان کو دکھانے کے قابل نہ رہینگے۔ تمام سرداروں نے اس رائے کو پسند کیا۔ چنانچہ موت پر آمادہ ہوکر سب کے سب کوہستان میں گھس گئے اور نہایت جاں باری کے ساتھ جنگ کی۔ اس حملہ کے مقابلہ میں رائے کرن کو سخت شکست ہوئی اس کے تمام ہاتھی اور گھوڑے برباد ہوگئے اور وہ دیوگڈھ کی طرف بھاگ نکلا۔ الغ خاں اس کے تعاقب میں پہاڑوں اور بیابانوں میں بجلی کی طرح کودتا ہوا جارہا تھا یہاں تک کہ دیوگڈھ ایک دن کی راہ باقی رہ گیا مگر حصولِ مقصود کی کوئی صورت نظر نہ آئی آخر کار سلطان علاء الدین کے اقبال نے اپنا کام کیا اور ایک عجیب وغریب کیفیت کے ساتھ دیولدی جو مقصود بالذات تھی اس کے ہاتھ آگئی۔"

"تفصیل اس اجمال کی یہ ہے کہ جب الغ خاں رائے کرن اور دیولدی سے مایوس ہوا تو اس نے آرام لینے کی غرض سے ایک دریا کے کنارہ پر دو دن قیام کیا۔ فوجی سپاہیوں کی ایک جماعت جس کی تعداد تین چار سو ہوگی ایلورا کے غاروں کو دیکھنے کے لیے جو دیوگڈھ کے قریب ہیں الغ خاں سے اجازت لیکر روانہ ہوئی۔ اثنا سیر میں اچانک ہندوؤں کی ایک فوج اُن کو نظر آئی۔ ان کو خیال ہوا کہ یہ رام دیو کی فوج ہے جو ان پر حملہ آور ہوئی ہے

اس درخواست کو سن کر ملک نائب اور الغ خاں کے نام فرمان صادر کیا کہ رائے کرن جو سرحد دکن میں مقیم ہے اس کی لڑکی دیولدی کو طوعاً یا کرہاً جس طرح ہو سکے حاصل کر کے حضور شاہی میں روانہ کر دیں۔ ملک نائب مالوہ سے گزر کر دکن کی سرحد میں اترا اور شاہی فرامین ہوشیار اور تجربہ کار سفرا کے ساتھ رام دیو اور رائے کرن اور تمام رایانِ دکن کے نام روانہ کئے چونکہ ان راجاؤں نے اطاعت قبول نہیں کی اس لئے ملک نائب نے سلطان پور کے علاقہ سے کوچ کر کے دکن کے کنارے سے سر نکالا۔ اور الغ خاں بھی ایک لشکر کثیر لے کر گجرات کی طرف سے کوہستان بگلانہ کی طرف متوجہ ہوا راجہ کرن نے اپنے مقامات کو مستحکم کر کے ثبات قدم اور استقلال کے ساتھ جنگ شروع کی۔ الغ خاں کے ساتھ چند لڑائیاں ہوئیں جن میں فتح و شکست کا کوئی فیصلہ نہ ہو سکا۔ راجہ رام کے بیٹے سنگلدیو[1] نے جو دیولدی کو اپنے عقد نکاح میں لانے کا متمنی تھا مگر رائے کرن جو راجپوت تھا ایک مرہٹہ کو بیٹی دینا اپنی کسر شان سمجھتا تھا اس رشتہ کو ٹال رہا تھا اس موقع کو غنیمت سمجھا اور باپ کی اجازت کے بغیر اپنے چھوٹے بھائی بھیم دیو[2] کو مع تحف و ہدایا رائے کرن کے پاس بھیجا اور پیغام دیا کہ ترکوں اور ہندوؤں کے درمیان سخت مذہبی اختلاف ہے اگر آپ اس لڑکی کو جو مابہ النزاع ہے میرے عقد نکاح میں دے کر ادھر بھیجدیں تو مسلمانوں کی فوج آپ کا پیچھا چھوڑ کر اپنے ملک کو واپس لوٹ جائے گی۔ راجہ کرن نے جوان کی حمایت کا طالب تھا مجبوراً

[1] حضرت امیر نے یہ نام سنکھن دیو لکھا ہے [2] حضرت امیر نے یہ نام بھیلم دیو لکھا ہے

نائب عرض کو سلطان علاء الدین نے مہم دکن پر مامور فرما کر رخصت کیا۔ عین الملک ملتانی حاکم مالوہ اور الغ خاں والی گجرات کے نام شاہی فرمان صادر ہوا کہ وہ اپنے آپ کو ملک نائب کے لشکریوں میں سمجھیں اور کسی حالت میں اس کے احکام کی خلاف ورزی جائز نہ رکھیں اور اُس کی اطاعت اور فرماں برداری اس طرح کریں کہ کسی قسم کی شکایت پیدا نہ ہو سکے۔"

"اُس وقت کنولا دی نے حضور شاہی میں یہ درخواست پیش کی کہ جب میں راجہ کرن کے محل میں تھی تو دو پری جمال لڑکیاں میری گود میں تھیں جب میں نے اپنے نصیبہ کی یاوری سے حضور سلطانی میں حاضر ہونے کی عزت حاصل کی تو وہ دونوں لڑکیاں راجہ کے پاس رہ گئیں۔ اب میں نے سنا ہے کہ ان میں بڑی لڑکی قضائے الٰہی سے فوت ہو گئی مگر دوسری جس کا نام دیولدی ہے اور جس کو میں چار[1] سالہ چھوڑ کر آئی تھی اس وقت تک زندہ ہے۔ اگر ملک نائب یا الغ خاں کے نام حکم ہو جائے کہ اُس کو میرے پاس بھیج دیں تو یہ مجھ پر ایک خاص لطف اور بے انتہا مہربانی ہوگی۔ سلطان علاء الدین

[1] قاضی احمد غفاری کا یہ بیان صحیح نہیں معلوم ہوتا۔ حضرت امیر فرماتے ہیں کہ اس وقت دیولدی کی عمر صرف چھ مہینے کی تھی؎

دوم را عمر شش مہ بود رفتہ   کہ بود آں شش مہ ماہ دو ہفتہ

اس کو صحیح تسلیم کرنے سے قصے کے تمام اجزا اپنی اپنی جگہ ٹھیک ہو جاتے ہیں۔ اس لئے کہ پھر امیر خضر خاں اور دولرانی کے رشتے کے بیان میں لکھتے ہیں کہ اس وقت خضر خاں کی عمر دس سال اور دولرانی کی عمر آٹھ سال تھی؎

دراں دم بود خاں دہ سالہ برناست   کہ ایں ہنگامۂ شادی برخاست

دولرانی بقدر ہشت سالہ   دو ہفتہ ماہ را آراستہ کلالہ

اس سے قطعاً ثابت ہوتا ہے کہ اس وقت دولرانی کی عمر چھ ہی مہینے کی تھی اور یہ ثابت ہوتا ہے کہ یہ واقعہ سنہ ۶ھ کا ہے

دیولدی کو الغ خاں کی خدمت میں لا حاضر کیا اور شاہی حکم کے مطابق وہ ایک جرار
فوج کی حفاظت میں حضرت دہلی کو روانہ کی گئی اور محلسرا میں داخل ہوئی چنانچہ فرماتے ہیں

بعصمت ہم پدانساں بہرماں پوش — الغ خاں را رسانید از سر ہوش

الغ خاں در حرم میداشت مستور — چو فرزند خودش در پردۂ نور

چو فرماں شد کہ آں ریحان فردوس — بشہر آرند چوں برجیس در قوس

رسانیدند در ایوان جمشید — بجلباب حیا پوشیدہ خورشید

گجرات کے اس دوسرے حملہ کا ذکر ضیاء برنی نے اپنی مشہور تاریخ فیروز شاہی میں
نہیں کیا۔ ملا عبد القادر بدایونی نے منتخب التواریخ میں ان دونوں حملوں کو باہم مخلوط
کر کے ایک بنا دیا ہے۔ ضیاء برنی کے بعض الفاظ سے ملا صاحب مغالطے میں پڑ گئے
ہیں۔ اس حملہ کے متعلق میں نے جس قدر واقعات اوپر لکھے ہیں وہ صرف حضرت امیر
کے بیان سے ماخوذ ہیں۔ اکثر کتب تواریخ جو اس وقت میرے پیش نظر ہیں ان واقعات
سے ساکت ہیں۔ البتہ محمد قاسم فرشتہ نے قاضی احمد غفاری مولف جہاں آرا کے حوالہ سے
اس حملہ کے واقعات کو نہایت تفصیل کے ساتھ لکھا ہے جس کا خلاصہ ناظرین کی آگاہی کے
لئے اس مقام پر ثبت کرنا ضروری معلوم ہوتا ہے۔ اس میں اگرچہ بعض باتیں مکرر معلوم
ہوں گی لیکن مجھے یقین ہے کہ ان دونوں بیانوں کو پڑھکر (جن میں پہلا شاعرانہ اور دوسرا
مؤرخانہ ہے) اصلی واقعات زیادہ وضاحت کے ساتھ نمایاں ہو جائیں گے۔

اوائل ۷۰۶ھ میں ملک نائب یعنی ملک کافور ہزار دیناری اور خواجہ حاجی

۵ حضرت امیر خسرو نے وقت کی تعیین نہیں کی۔ قصہ کے تمام اجزا کے دیکھنے سے یہ وقت قطعاً صحیح معلوم ہوتا ہے

لیکن ادھر سلطان کی رائے تبدیل ہوگئی اور گجرات کو ممالک محروسہ میں شامل کرلینے کا فیصلہ قرار پایا۔ الف خاں اور پنچمیں اور دیگر سرداران لشکر اس مہم پر مامور ہوئے جب یہ لشکر گجرات میں بھیجا تو راجہ کو سوائے راہِ گریز کے کوئی بچاؤ کی صورت نظر نہ آئی فوراً دیوگیر کی طرف گھوڑے کی باگ پھیر دی جب سنکھن دیو کو معلوم ہوا کہ رائے کرن اس علاقہ میں آیا ہے اور مدد کا خواستگار ہے تو اس نے اپنے بھائی بھیلم دیو کو دیولدی کے لئے پیغام دے کر بھیجا جو مجبوراً منظور کرنا پڑا اور تمام شرائط طے پاکر دیولدی رخصت کردی گئی ؎

چو کرن آزردہ بخت پریشاں	حمایت جوئے شد دارسوئے ایشاں
فرستاد اندراں پیغام نہ کرد	ضرورت باز حل پیوند نہ کرد
لشاہا کہ باشد شرطِ ایں کار	بمقدارے کہ رایاں راست مقدار
ہمہ یک یک دیگر سپردند	بصد دریا یکے گوہر سپردند
دو جانب چوں فراہم گشت تدبیر	رواں شد جانبی مرجانبی گیر
فرستادند بر توسے ہُمائے	مہ روش بکامِ اژدہائے

دیولدی چند آدمیوں کی حفاظت میں دیوگیر کی طرف جارہی تھی چند میل کا فاصلہ باقی تھا کہ اچانک شاہی فوج کے ہراول سے جو پنچمیں کے ماتحت رائے کا تعاقب کر رہا تھا اس کی مڈبھیڑ ہوگئی۔ طرفین سے تیراندازی ہونے لگی۔ اتفاقاً ایک تیر دیولدی کے گھوڑے کے لگا جو فوراً گر پڑا۔ پنچمیں کو اس کامیابی پر بڑا فخر حاصل ہوا اس نے

یکے زاں دو پسر دا اندر جوانی | پرے تا راں شہ را زندگانی
دوم مانده بر بیچوں پیوند خونے | دل من بہر آں خوں بسکونے
دم گر مہر شہ بر بندہ تابد | بگرمی خوں بخوں پیوند یابد
ازیں پیوند فرزند بمادر | نیاید پائے شہ فردا بر آدر

چونکہ سلطان خضر خاں کے لئے پہلے ہی سے کسی عمدہ موقع کا متلاشی تھا اس لئے رانی کنولا دیوی کی یہ درخواست اُس کو پسند آئی۔ رائے کرن کو رشتہ کا پیغام بھیجا گیا اور اُس نے نہایت خوشی اور فخر کے ساتھ اس پیغام کو منظور کیا اور چاہتا تھا کہ شاہانہ جہیز فراہم کر کے دیولدی کو دہلی روانہ کر دے۔

سر برآرائے ملک ہندواں کرن | کہ بُد ماجہتراں رائے دراں قرن
ازیں شادی کہ آمد ناگہانش | نگنجید اندرونِ پوست جانش
کجا در ذرہ گنجد ایں کہ خورشید | دہد نزد خودش پیوند جاوید
چو باچشمہ کند بحر آشنائی | شود آں چشمہ ہم بحر از روائی
براں شد کاں طرب را کارسازد | علم بر پشت پیلاں برفرازد
متاع قیمتی صد پیل بالا | زدیبا و خز و لولوئے لالا
دگر کالائے گوناگوں نہ چنداں | کہ گنجد در خیال ہوشمنداں
پس آنگہ باہزاراں بردواری | نشاند تا زمیں را در عماری
فرستد سوئے دولتخانہ تخت | کہ آں دولت رسد در خانہ بخت

ساتھ راجہ کرن کی رانی کنولا دیوی اور دیگر عورتیں بھی اسیر ہو کر دہلی میں آئیں کنولا دیوی حرم میں داخل ہو گئی اور اپنی خوبصورتی، خوش سیرتی اور سلیقہ مندی کے سلطان علاء الدین کے دل میں بہت قدر و منزلت پیدا کر لی۔ ایک روز اس نے سلطان کو خوش پا کر یہ درخواست کی کہ میری دو لڑکیاں جو وہاں چھوٹ گئی تھیں ان میں سے ایک تو خدام شاہی پر تصدق ہو چکی ہے مگر دوسری زندہ ہے جس کے تعلق سے دل بے اختیار سینہ میں تڑپ رہا ہے اگر حضور کی توجہ ہو جائے تو میرا مطلب حاصل ہو سکتا ہے بیٹی کو ماں کے ساتھ ملانے سے حضور سے قیامت میں کچھ مواخذہ نہ ہوگا اس لئے کہ یہ کوئی گناہ کا کام نہیں ہے۔ حضرت امیر خسرو اس درخواست کو اس طرح پر ادا کرتے ہیں ؎

سے خوش دید دارائے زمن را	بعرض آورد راز خویشتن را
نخست اندر دعا لب را زبان داد	زبان را در دعا گوئی عنان داد
کہ شاہا تا ابد مسند نشین باش	شاہی خسرو روئے زمین باش
سیادت ہر کہ سود بر زمین شاد	اگر خود آسمان باشد زمین باد
پس آنگہ با دل پر بیم و امید	شرح حال شد لرزندہ چون بید
کہ از شاخ جوانی بر درختم	دو غنچہ ناشگفتہ داشت بختم
چو بیجا باد اقبال آن طرف تاخت	مرا ایں کار بود اینجا سبب انداخت
شدم محروم از رخت روش خویش	ولے ماندآن دو گل در گلشن خویش

ان اشعار میں اگرچہ سلطان قطب الدین کے لئے بے مہری اور تلخی اور ترش روئی کے الفاظ استعمال کئے ہیں لیکن تیسرے اور چوتھے شعر میں اس واقعۂ قتل میں اُس کے لئے ایک عذر لنگ بھی تجویز کر دیا ہے یعنی اُس کے نزدیک مصلحت ملکی اسی کی مقتضی تھی اور وہ سلطنت کے دعویداروں سے ملک کو خالی کرنا چاہتا تھا پس ان اشعار سے غالباً گمان ہوتا ہے کہ یہ داستان سلطان قطب الدین کے عہد سلطنت میں لکھی گئی ہے اور اس لئے مورخین نے وقت کی جو تعیین کی ہے اُس کو قطعی طور پر صحیح سمجھنا چاہئے۔ واقعات قصہ اس کے بنیادی واقعات میں کتب تواریخ باہم مختلف ہیں اگر ان تمام اختلافات کو دکھلایا جائے تو بیان بہت طویل ہو جائے گا۔ اس لئے میں نقل واقعات میں امیر خسرو کی پیروی کروں گا البتہ قصہ کے ضروری اجزا جو نظم میں متروک ہو گئے ہیں اُن کو بھی قصہ کے ساتھ شامل کر دینا اور صرف ضروری موقعوں پر تاریخی اختلافات کی طرف اشارہ کر دینا غالباً کافی ہوگا۔

سلطان علاء الدین کے جلوس کے تیسرے سال یعنی ۶۹۷ ہجری کے ابتدائی مہینوں میں الماس بیگ المخاطب بہ اُلغ خاں جو سلطان کا بھائی تھا اور نصرت خاں جالیسری جو منصب وزارت پر ممتاز ہوا تھا مہم گجرات کے لئے مامور ہوئے اور ایک جرار لشکر لے کر راجہ کرن والی گجرات پر حملہ آور ہوئے راجہ شاہی لشکر کی مقابلہ کی تاب نہ لاسکا اور اپنے صدر مقام نہروالے سے جو گجراتی تواریخ میں انہلواڑہ کے نام سے مشہور ہے بدحواسی کے ساتھ فرار ہو کر راجہ رام دیو والی دیوگیر کے یہاں پناہ گیر ہوا۔ اس جنگ میں مال غنیمت کے

نے ۷۱۶ھ لکھی ہے اسی طرح سلطان قطب الدین مبارک شاہ کے جلوس کی تاریخ حضرت امیر نے نہ سپہر میں ۷۱۶ھ اور ضیا برنی نے ۷۱۸ھ لکھی ہے۔ اگر یہاں تک بھی اُس کا اثر متعدی سمجھا جائے تو خضر خاں کے قتل کے واقعہ کی صحیح تاریخ ۷۱۸ھ ہو جانی چاہیئے۔ ابن بطوطہ نے بھی جو اس واقعہ کے چند سال بعد ہندوستان میں آیا تھا اپنے سفر نامہ میں اس واقعۂ قتل کو بلا تعین تاریخ لکھا ہے۔ بہر حال یہ درد انگیز واقعہ ۷۱۸ھ یا ۷۱۹ھ میں ظہور پذیر ہوا اور متعدد قرائن اس داستان کے اشعار میں ایسے پائے جاتے ہیں کہ امیر خسرو نے اُسی وقت اس داستان کو نظم کر کے مثنوی کی تکمیل کر دی تھی۔ اس عبرت خیز داستان کے ہر ہر شعر میں جو درد اور سوز بھرا ہوا ہے وہ صاف بتا رہا ہے کہ واقعہ تازہ ہے۔ اس کے علاوہ دوسری بات یہ ہے کہ سلطان قطب الدین مبارک شاہ کی شکایت اور اپنی ناخوشی کا اظہار حضرت امیر خسرو نے نہایت دبی زبان سے کیا ہے جس سے صاف نمایاں ہے کہ قطب الدین کے عہد سلطنت میں یہ داستان لکھ رہے ہیں۔ اگر عہد قطبی کے بعد لکھا ہوتا تو مجھے یقین ہے کہ اُس کا رنگ دوسرا ہوتا۔ مثلاً فرماتے ہیں ؎

مع القصہ نہانی دانِ این راز	زگنجِ راز ریسان در کشد باز
کہ چون سلطان مبارک شاہِ بے مہر	زتلخی گشت زہر آلود تر چہر
صلاحِ ملک در خونریز شان دید	سر اواری بہ تیغِ تیز شان دید
بران شد تا کند از کین سگالی	زانساران ملک اقلیم خالی
نہان سوئے خضر خاں کس فرستاد	بہ داری بعد ازاں دل بروں داد

الحاقی ہو اگرچہ اُس کی ساخت اور بندشوں میں حضرت امیر خسرو کا خالص رنگ صاف صاف نمایاں ہو رہا ہے۔ پس اگر یہ شعر الحاقی سمجھا جائے تو داستان کے اشعار کی تعداد ۱۶۳۱ رہتی ہے اور اگر اس میں مندرجۂ بالا اشعار کے آخری تین شعر جو بلا بعد میں لکھے گئے ہیں شامل کئے جاویں تو اضافہ شدہ اشعار کی تعداد پوری ۱۹۳۱ ہو جاتی ہے اور اگر مندرجۂ بالا تین شعروں کو تعداد سے خارج سمجھا جائے تو اس صورت میں ماننا پڑتا ہے کہ داستان کے دو شعر ضائع ہو گئے۔ اور اس قدر زمانہ دراز کے بعد ایسا ہو جانا کوئی تعجب انگیز بات نہیں ہے۔

حضرت امیر نے نہ تو اس واقعۂ قتل کی کوئی تاریخ لکھی ہے اور نہ یہ لکھا ہے کہ مثنوی میں اس داستان کا اضافہ کس وقت کیا گیا۔ اکثر تواریخ کی کتابیں بھی اس ساکت نظر آتی ہیں۔ البتہ ملا عبد القادر بدایونی نے اپنی مشہور کتاب منتخب التواریخ میں وقت کی تعیین کی ہے وہ لکھتے ہیں کہ ۷۱۸ھ میں سلطان قطب الدین مبارک شاہ جھائن میں پہنچا تو شادی کتہ سر سلاحداران کو حکم دیا کہ گوالیار پہنچکر خضر خاں و شادی خاں اور شہاب الدین عمر کو شہید کر دے اور ان کے اہل و عیال کو دہلی میں لے آئے فرشتہ کے الفاظ بھی قریباً یہی ہیں اور غالباً یہ دونوں بیان ضیاء برنی سے ماخوذ ہیں جس نے بظاہر ۷۱۸ کے واقعات کے سلسلے میں اس واقعہ کو بھی لکھا ہے۔ مگر پہلے واقعات کے تعیّن میں حضرت امیر خسرو اور ضیاء برنی کے بیان میں ایک سال کا فرق چلا آرہا ہے۔ سلطان علاء الدین کی وفات کی تاریخ حضرت امیر نے عشیقہ میں ۷۱۵ھ اور ضیاء برنی

تصریح کی ہے۔

اس مثنوی کی صرف ایک داستان ایسی ہے جو ۱۰۵۱ھ کے بہت بعد میں لکھی گئی ہے اور وہ خضر خاں وغیرہ کے قتل کا واقعہ ہے۔ اس کی نسبت امیر صاحب خاتمہ میں لکھتے ہیں کہ خضر خاں وغیرہ کے واقعہ شہادت کے بعد میں نے ۳۱۹ اشعار کا اس مثنوی میں اور اضافہ کیا۔ اور مثنوی کے کل اشعار اس وقت ۴۵۱۹ ہو گئے۔ چنانچہ فرماتے ہیں ؎

وگر داسدہ پر سدیت چند ست ق دریں نامہ کہ از عشق ارجمند ست

بصد خوبی نشاند بر دل و جاں عم خوب دولرانی خضر خاں

چو بر بالا کشید ایں پردہ رکس چہار الف است و دویست ایں قدرس

پس از خون شہیداں برادوہ نو ستم سہ صد و راں پس دہ و نہ

وگر بر راستی خواہی گواست شہید ایک گواہی میدہد راست

وگر زیر و زبر گرد بہم ہر چہار الف ست و یا نصد یا نہ و دہ

ان اشعار سے ثابت ہوتا ہے کہ اضافہ سے پیشتر مثنوی کے اشعار کی تعداد ۴۲۰۰ تھی لیکن خضر خاں اور شادی خاں اور شہاب الدین عمر کے واقعہ قتل کے بعد ۳۱۹ اشعار کا اس میں اور اضافہ ہوا اور کل تعداد اشعار کی ۴۵۱۹ ہو گئی۔ میں نے اس داستان کے اشعار کو شمار کیا ہے۔ اس وقت ۳۱۷ شعر ہیں جن میں سے صفحہ ۲۷۰ کا تیسرا شعر ایسا ہے جو صرف بعض نسخوں میں پایا جاتا ہے اور اکثر نسخوں میں موجود نہیں ہے۔ ممکن ہے کہ

مؤرخ چوں شمار سالِ وے کرد | عطارد بر سرِ ذوالقعدہ ہے کرد
دگر تاریخ بکشاید ز ابجد | زہجرت پانزدہ گیر و ہفصد

اس سے صاف ثابت ہوتا ہے کہ غالباً اواخر جمادی الآخر یا اوائل رجب ۷۱۵ھ ہجری میں خضر خاں کی طرف سے یہ فرمایش ہوئی اور حضرت امیر خسرو نے اس مثنوی کو نظم کرنا شروع کیا اور خضر خاں اور دولرانی کے جدا کرنے کا واقعہ جس کو راجہ صاحب ممدوح نے بنا تھمیدے مثنوی قرار دیا ہے ۷۱۱ھ سے پہلے کا ہے۔ خضر خاں کی پہلی شادی کا حال جو اس کے ماموں الپ خاں کی لڑکی کے ساتھ ہوئی ہے حضرت امیر خسرو نے نہایت تفصیل کے ساتھ لکھا ہے ۲۳ رمضان المبارک روز چہارشنبہ ۷۱۱ھ ہجری کو ساعت سعید میں جو منجموں کے مشورہ سے قرار پائی تھی عقد نکاح کی رسم عمل میں آئی اور غرۂ ذیحجہ روز یکشنبہ کو معمولی رسموں کے ساتھ دُلہن رخصت ہوئی۔ دوسری شادی جو دولرانی کے ساتھ ہوئی اُس میں کوئی دھوم دھام نہیں کی گئی۔ بلکہ گھر کے چند آدمی جمع ہوئے اور ان کے سامنے نکاح پڑھ دیا گیا اس نکاح کی تاریخ حضرت امیر نے نہیں لکھی اور نہ کسی تاریخ میں اس کی تصریح کی گئی ہے۔ غالباً ۷۱۳ھ ہجری میں یہ نکاح ہوا ہے۔ پس ظاہر ہے کہ اس عقد سے پہلے یہ واقعہ اس قابل نہ تھا کہ خضر خاں اُس کا مسودہ تیار کرکے امیر خسرو سے اُس کے نظم کرنے کی فرمایش کرتا اور امیر خسرو اُس کو نظم فرمانا شروع کرتے۔ اس لئے میرے نزدیک صحیح یہ ہے کہ اواخر جمادی الآخر یا اوائل رجب ۷۱۵ھ ہجری میں اس مثنوی کی نظم شروع ہوکر ۶ ذوالقعدہ ۷۱۵ھ ہجری کو تمام ہوئی جیسا کہ خود حضرت امیر خسرو نے خاتمۂ کتاب میں

دفتر دوم صفحہ ۱۳۴ میں تحریر فرماتے ہیں کہ جب سلطان علاء الدین کو یہ خبر پہنچی کہ خضر خاں دولرانی کے عشق میں اس قدر دیوانہ ہو رہا ہے کہ لکھنے پڑھنے کی طرف اُس کو مطلق توجہ نہیں رہی تو اُس نے حکم دیا کہ دونوں جدا کر دئیے جائیں یہ جُدائی دونوں پر بہت شاق گذری اور اُسی جوش وخروش میں خضر خاں نے امیر خسرو کو بُلا کر اس مثنوی کے لکھنے کی فرمایش کی۔ اس فصل میں چند اشعار ایسے موجود ہیں جن سے اس قسم کا شبہ ہو سکتا ہے مثلاً خضر خاں کی زبان سے فرماتے ہیں ؎

مرا در سر ز سودائے جوانی	خیالے ہست ز انگونہ کہ دانی
ہمہ روزم جو مجنوں مادہ در شور	شبم در قصۂ لیلی شود روز
شدم گم در بیابانے بناگاہ	کہ آنجا خضر اول گم کند راہ
من آں خضرم کہ آبِ خضر دارم	ولیکن آب جوش خوردن نیارم

عالی جناب صاحب نے انھیں اشعار سے یہ واقعہ استنباط فرمایا ہے مگر میرے نزدیک یہ صحیح نہیں معلوم ہوتا اس لئے کہ حضرت امیر خسرو نے اس کتاب کے خاتمہ میں صاف طور پر لکھا ہے کہ چھ ذو القعدہ ۷۱۵ ہجری کو یہ مثنوی تمام ہوئی اور اس کی تصنیف میں چار مہینے اور چند روز صرف ہوئے۔ چنانچہ فرماتے ہیں ؎

بحمد اللہ کہ از عونِ الٰہی	بپایاں آمد ایں منشور شاہی
بقدرِ چار ماہ و چند روزے	فروزاں شد چنیں گیتی فروزے
جمال آراست ایں ماہِ دل افروز	ز ذو القعدہ دوم حرف و سوم روز

شدم بس سربلند از خدمت پیر — نمودم رقعہ این دیباچہ بر دیر

من و زین پس طراز این معانی — سواد حرف و سودائے نہانی

حضرت امیر خسرو ان تمام واقعات کو بیان کرکے فرماتے ہیں کہ اگر اجل نے مہلت دی اور کوئی آسمانی آفت اس میں حائل نہ ہوگئی تو جہاں تک میرے امکان میں ہے اپنا پورا زورِ طبّاعی اس مثنوی میں صرف کروں گا۔

کنون گر در بقا باشد درنگم — ق — بریں شیشہ نبارد چرخ سنگم

زگنجینہا کہ من در سینہ دارم — بریزم ہر چہ در گنجینہ دارم

بہنجارے نگارم نقشِ این درج — کہ چون آید بدان گوہر شود خرج

نہ لافم بیش ازین نا کردہ ترتیب — کہ گل نارستہ نتوان گفتن از طیب

چو آید نقشِ این دیباچہ پایان — بیابد خود برکش ہمہ شایان

خدا عمرم ببخشد تا بدانگاہ — کہ از گلگونہ بیرون آید این ماہ

چو بزمے گرم کردم جلوہ سازش — کم از شہرے نباشد نرخِ نازش

ز شاہی کوست این بت را وفا جوے — توانم خواست لائق ہدیۂ روے

خدایا دہ فراغ و زندگانی — کہ بینم این صدف را در جوانی

چو شد پروردہ زآبِ خضر جانش — سپارم در کنار خضر خانش

کز آبِ لطف آن خضر زمانہ — بسر سبزی بماند جاودانہ

زمانۂ تصنیف | راجہ درگا پرشاد صاحب تعلقہ دار سندیلہ اپنی تاریخ گلستانِ ہند

مرا در سر ز سودائے جوانی ‏ ‏ خیالے ہر زماں گونہ کہ دانی

دلے دارم اسیر عشق جانے ‏ ‏ مسلسل گشتہ در بند بلائے

ہمہ روزم چو مجنوں ماندہ در شور ‏ ‏ شبم در قصۂ لیلیٰ شود دور

شدم گم در بیابانے بناگاہ ‏ ‏ کہ آنجا خضر اول گم کند راہ

منم آں خضر کہ آب خضر دارم ‏ ‏ ولیکن آب خوش خوردن نیارم

اگرچہ عالمست ایں دل دریں گل ‏ ‏ دو عالم غم کجا گنجد دریں دل

چو غم را جا نماند اندر دل تنگ ‏ ‏ بچہرہ نقش بستم را اشک گلرنگ

رقم خواہم کہ ایں افسانۂ زار ‏ ‏ کہ گرد از زخمہائے سینہ دربار

جہاں سعی رہ ایں دلِ تنگ ‏ ‏ کہ در میدانِ دلہا کم شود تنگ

دلِ مردہ حیات از سر بگیرد ‏ ‏ وگر کس زندہ دل باشد بمیرد

بود گاہِ غم و اندیشہ یارے ‏ ‏ مرادِ عاشقے را غمگسارے

اس کے بعد فرماتے ہیں کہ خضر خاں کے اشارہ سے ایک کنیز نے قصہ کا مسودہ لاکر میرے حوالہ کیا۔ جب اُس مسودہ پر میری نظر پڑی تو فوراً میری آنکھوں سے آنسو جاری ہو گئے اور میں نے اس حقیر خدمت کے انجام دینے کا شاہزادہ سے وعدہ کر لیا اور اُس مسودہ کو لے کر اپنے مکان کو واپس آیا اور فوراً اس مثنوی کو نظم کرنا شروع کر دیا۔

نظر فرمود گاہے کاں نامۂ درد ‏ ‏ نہانی محرمے سوئے من آورد

چو در چشم آمد آں دودِ جگرتاب ‏ ‏ کشاد از دیدۂ من در رواں آب

همان چشمه که دریا بود در موج — بهمراهی شده با من دران اوج

رسیدم تا بدان گلشن که جنت — چو گل برچیده امید رحمت

معلا حضرتی دیدم فلک سایه — ملک صف بسته و انجم صف آرایه

فلک بر کرسی بختش نشانده — سعادت آیة الکرسی پیش خوانده

فروغ جبهه نور افگنده تا دور — چنانکه از لوح محفوظ آیت نور

چو چشم من دران خورشید شد گرم — چو موم روزگار سخت شد نرم

بجای سر سوده شد رو بر زمینم — که انجم رشک می برند از جبینم

دران خدمت چو بسم الله شنیدم — دعا را سودمند در دمیدم

بروی سروران چیده ملک — با برو در حدیث آن دیده ملک

دران ابرو دو چشم بنده خسرو — چو چشم عید جویان در مه نو

بهر کان ماه نو خم گشت ناگاه — مبارک باد گفتش خواجه و شاه

مرا با آن شکوه پادشاهی — بپرسش داد مزد نیک خواهی

عزیزم داشت همچون جم نگین را — تواضع کرد چون گردون زمین را

بهم گفتاریم داد احترام — که دولت گفت بختم را سلام

خسرو خاں اپنا درد و سوز بیان کر کے قصہ کو نظم کرنے کی فرمایش کرتا ہے۔

چو گفت این بس نوازش کرد فرمود — که ای صد گنج معنی در تو موجود

ز نطقت یک سخن صد لولو تر — ز کلکت یک شبه صد کان گوهر

مبارک باد دے کا حتر روز
شد از نور مبارک گیتی افروز

رسید اقبالِ پیشانی نہادہ
کلہ بالائے پیشانی نہادہ

دلم را گفت کا حسنت اے جواں بخت
کہ بر گردوں زدی اندیشہ را تخت

چہ گنج ست ایں کہ دادت جارّبِ غیب
کہ در پیشت نگوں کرد آسماں جیب

بفردوس از زلالِ جاوداں ست
زبانِ کلکت آں را باوداں ست

بمادارس کہ داد دست لیسہ
کواکب را متاع در حریہ

بشارت میدہم کز پردۂ راز
دُرے کردہ ست دولت بہرِ تو باز

خضر دی مژدہ دادہ ست جانی
خضر جاں را آبِ زندگانی

نہ آں آبے کز اں اسکندرِ روم
نہ بُد چوں آبِ خضر روزی بماند محروم

ازاں مژدہ ست کہ آمد زاہلِ گفتار
بعہدِ دوم اسکندر پدیدار

چنیں دانم کہ آں گویندۂ چست
توئی واں آبِ حیواں گفتۂ تست

رواں کن چشمۂ خود را بدانسو
کہ ہست ایں چشمہ را زاں تشنہ رہ جو

رہی بخت از جہاں فرخ بہار
زجوئے خاطرت نو شد زلالے

حضرت امیر شاہزادہ کے دربار میں حاضر ہوتے ہیں اور دربار کا جاہ وجلال اور شان و شکوہ کا نقشہ حسب ذیل الفاظ میں کھینچتے ہیں ؎

مرا کاقبال جو اندیں مژدہ در گوش
رسادی پائے خود کردم فراموش

رہیت ساختم رخشِ فلک گام
بیک گامے رسیدم بر ہمہ بام

دولرانی خضرخاں ہے۔ جیسا کہ فرماتے ہیں۔ ؎

چو نام خاں بنام دور تضمن شد | فلک در ظل این ہر دو علم شد
خطاب این کتاب عاشقی بہر | دولرانی خضرخاں ماند در دہر
مبارک نقش این حرف ورق مال | بدو معنی مبارک میکند فال
یکم ہر آنکہ اندر کامرانی | خضرخانا تو دولت برانی
دگر چوں لیلی و مجنوں بترتیب | دولرانی خضرخاں کرد ترکیب
چو بود این نام محتاج بیانے | بیاں کردن نمیدارد زیانے

ان اشعار میں حضرت امیر نے کتاب کا نام مع وجہ تسمیہ صاف طور پر بتا دیا ہے اس لئے اسی کو اصلی نام سمجھنا چاہیئے۔

سبب نظم کتاب | اس مثنوی میں شاہزادہ خضرخاں اور راجہ کرن والی گجرات کی بیٹی دیولدی کی عشق و محبت کی تاریخی داستان ہے جو خود خضرخاں کی فرمایش سے نظم کی گئی ہے۔ اور چونکہ ان ہندی الفاظ کا فارسی ترکیبوں کے ساتھ چسپاں ہونا دشوار تھا اس لئے حضرت امیر خسروؒ نے تعریب وتفریس کا عمل کرکے اس کو دولرانی بنا لیا ہے

اس کے سبب تالیف میں حضرت امیر خسروؒ فرماتے ہیں کہ ایک نہایت ہی مبترک روز تھا جبکہ شاہزادہ خضرخاں نے مجھکو بلایا اور باوجود باشاہی شان وشکوہ کے میری خیراندیشی کے صلہ میں میری مزاج پرسی کی اور تواضع اور فروتنی کا اظہار فرمایا اور مجھکو اپنی ہمکلامی کا شرف بخشا اور اس مثنوی کے نظم کرنے کی فرمایش کی۔ ؎

مجھکو کافی اعتماد ہے کہ اس سے ہمارا یہ نسخہ بالکل پاک و صاف ہو گیا لیکن جو غلطیاں کہ ان کو اپنے مورث اعلیٰ سے پہنچی ہیں اور جو نسلاً بعد نسلٍ اولاد و احفاد میں منتقل ہوتی رہی ہیں ان کا دفعیہ کافی طور پر نہیں ہو سکا اگر کبھی دوسرے خاندان کا کوئی نسخہ مل گیا تو اُمید ہے کہ انشاء اللہ تعالےٰ یہ اصلی غلطیاں بھی رفع ہو جائیں گی۔

مثنوی کا نام | اس مثنوی کا نام ان متاخر صدیوں میں زیادہ تر مشہور عشقیہ ہے یورپین مستشرقوں نے بھی اپنی فہرستوں میں زیادہ تر یہی نام لکھا ہے اکثر مؤرخین بھی جب اس کتاب کا حوالہ دیتے ہیں تو یہی نام لکھتے ہیں عشقیہ، عاشقیہ اور عاشیقہ نام جو بعض نسخوں میں پائے جاتے ہیں وہ صرف عشیقہ کی تصحیف ہے محمد قاسم فرشتہ اپنی مشہور تاریخ میں جہاں کہیں اس کتاب کا حوالہ دیتا ہے تو اُس کا نام خضر خانی و دولدی رانی لکھتا ہے۔ نسخہ دمیں کتاب کا نام سرورق پر صحیفۂ عشق لکھا ہے جو غالباً عنوانِ کتاب سے ماخوذ ہے۔ راجہ دُرگا پرشاد صاحب تعلقہ دار نے اپنی کتاب گلستانِ ہند میں کہیں صرف خضر خانی اور کہیں خضر خانی دَولرانی اور خضر خانی و دولرانی لکھا ہے بعض تحریروں میں اس کتاب کا نام آثارِ عشق اور منشورِ شاہی بھی دیکھا گیا ہے آخر الذکر نام غالباً خاتمہ کے اس شعر سے ماخوذ ہے ؎

محمد اللہ کز رُخِ الٰہی
بپایاں آمد ایں منشورِ شاہی

ان تمام ناموں کو بمنزلۂ عرفِ نام کے سمجھنا چاہیئے جو لوگوں کی زبانوں پر لوجہ اپنی سُبکی اور چستی کے جاری ہوگئے ہیں کتاب کا اصلی نام جو مصنفِ علّام نے تجویز فرمایا ہے

اور دوسرا ہارڈنگ لائبریری دہلی سے آیا جس کا اصطلاحی نام ہ ان میں۔ سب بھی حتی الوسع مدد لی گئی۔ یہ دونوں نسخے صحت کے لحاظ سے بھی اچھے تھے۔ اگرچہ اوّل الذکر میں متعدد جگہ اوراق کم تھے اور اشعار بھی جا بجا چھوٹے ہوئے تھے۔ ان نسخوں کے علاوہ فرہنگ جہانگیری، فرہنگ رشیدی، منتخب التواریخ بدایونی، گلستان ہند اور تاریخ فرشتہ سے بھی کہیں کہیں مدد لی گئی ہے جن میں اس مثنوی کے اشعار بطور استشہاد کے نقل کیے گئے ہیں۔

کسی کتاب کو بارہ قلمی نسخوں کے ساتھ مقابلہ کرنے کے بعد جائز طور پر یہ توقع ہو سکتی ہے کہ کتاب تمام اسقام اور اغلاط سے بالکل پاک و صاف ہو گئی ہو گی مگر مجھے افسوس کے ساتھ یہ عرض دینا ضروری معلوم ہوتا ہے کہ موجودہ حالت میں اس کا دعویٰ نہیں کیا جا سکتا اور باوجود محنت اور کوشش کے جو حتی المقدور میں نے تصحیح و مقابلہ میں کی ہر ایک خاصی تعداد مشتبہ اشعار کی باقی رہ گئی جو مجھ سے حل نہیں ہو سکے۔ اس کی خاص وجہ یہ ہے کہ یہ قلمی نسخے اگرچہ صورت میں، سیرت میں، خط میں زمانۂ کتابت میں مختلف ہیں لیکن جہاں جہاں اہم اور سخت قسم کی غلطیاں ہیں وہاں یہ سب نسخے بلا کسی استثنا کے متفق ہو جاتے ہیں اور اگر کہیں کچھ اختلاف پایا جاتا ہے تو وہ اختلاف نہ تو خود صحیح ہوتا ہے اور نہ صحت کی طرف رہبری کرنے والا ہوتا ہے۔ میرے نزدیک یہ تمام نسخے ایک ہی خاندان کے ہیں جن میں شرافت اور اصالت کا جوہر بہت ہی کم باقی رہ گیا ہے۔ ان نسخوں میں جو غلطیاں کاتبوں کے سہو اور مصحّحوں کے تصرفات سے زمانۂ مابعد میں واقع ہوئی تھیں

الیٰ یوم آلا مال درحدمت سیادت ولفات وشرافت امتاہ فصیلت دستگاہ فصاحت
وبلاعت شعار میر محمد شریف وقوعی ہاتمام رسید سالئع عشر شہر سہ مدکورہ۔ واماالآس مولاہٗ
الآئیس عماسواہ حسین بن علی الحسینی"

لیکن افسوس ہے کہ صحت کے اعتبار سے یہ نسخہ بھی کچھ بہتر ثابت نہیں ہوا اور حدا بخش
لائبریری کی مطبوعہ فہرست کو دیکھکر جو جو آیندہ توقعات میں نے باندھی تھیں ان میں
سخت مایوسی ہوئی۔ شروع شروع میں کچھ کتابات تصحیح کے معلومات ہوتے ہیں لیکن آخر
میں تو تغلیط کی نوبت پہنچ گئی ہے۔

کلکتہ میں تین نسخے میری نظر سے گزرے جن میں سے ایک نسخہ جس کا نام لہ ہے
امپیریل لائبریری میں ہے یہ نہایت ناقص اور غلط ہے۔ دو نسخے ایشیاٹک سوسائٹی بنگال
میں ہیں ایک کا نام ع ہے یہ نسخہ نہایت پرتکلف اور خوشخط ہے مگر صحت کے لحاظ سے معمولی
ہے دوسرا نسخہ جس کا نام ک ہے کافی بدخط اور شکستہ حالت میں ہے البتہ اس کی صحت جیسا کہ
حاشیہ کے کتابات سے معلوم ہوتا ہے کسی قابل شخص نے کی ہے۔ حواشی بھی کہیں کہیں لکھے
ہیں جو معقول ہیں ان نسخوں کے ساتھ سرسری مقابلہ کیا گیا لیکن مشتبہ اشعار کو نہایت
تدقیق کے ساتھ مقابلہ کیا اور شکر ہے کہ یہ محنت بالکل ضائع نہیں گئی۔ آخر میں جبکہ کتابت
اور ترتیب اختلافات کا بہت سا کام ختم ہو چکا تھا دو نسخے اور دستیاب ہوئے ایک نسخہ
مولوی حبیب الرحمٰن خاں صاحب شروانی رئیس حبیب گنج نے عطا فرمایا جس کا نام ح ہے

لہ یہ لفظ اصل میں مشکوک ہے بظاہر سابع معلوم ہوتا ہے ممکن ہے کہ تاسع ہو

مسودے کے درست کرنے اور ان کے اختلافات کو تریب دے کر مطبع کو سپرد کرنے تاکہ کتابت کا سلسلہ شروع کیا جائے۔ یہ مسودہ ۹۱ مطبوعہ صفحات میں ختم ہوا ہے۔ اس حصے میں صرف وہی اختلافات دکھلائے جا سکے ہیں جو مندرجۂ بالا نسخوں کے مقابلہ میں پائے گئے۔ بانکی پور و کلکتہ وغیرہ کے نسخوں کا حوالہ ان ۹۱ صفحات میں ناظرین نہ پائیں گے مگر شاذ و نادر جو شاید کاپیوں یا پروفوں کی صحت کے اثنا میں اضافہ ہوا ہو گا۔

بانکی پور پہنچکر میں نے باقی مسودہ کو وہاں کے نسخے سے مقابلہ کیا۔ سید سعادت علی خاں صاحب نے جو ہمارے اسکول کے ایک نہایت لایق فایق اور ہر دلعزیز معلّم ہیں اور جو اتفاقاً اُس وقت وہاں تشریف فرما تھے اس مقابلہ میں مجھکو بہت قیمتی مدد دی۔ بانکی پور کا یہ نسخہ ظاہری تکلفات اور تاریخی اعتبار سے بڑی اہمیت رکھتا ہے۔ نواب شہاب الدین احمد خاں گورنر صوبۂ گجرات کی فرمایش سے ۹۹۵ھ میں بمقام احمد آباد تیار ہوا اور میر محمد شریف وقوعی نیشاپوری نے نواب ممدوح کے حکم سے اس کی تصحیح کی جیسا کہ خاتمہ کی عبارت سے معلوم ہوتا ہے:-

حسب الفرمودۂ عالی حضرت فلک منقبت کیوان رفعت خان بالطف و احسان شہاب الدین احمد خان الحسنی ارقاہ اللہ علیٰ مدارج العز والعُلیٰ و اوصل عوائد فوائدہ الی اہل الصداقۃ والولا در بلدۂ طیبہ احمد آباد بتاریخ ۴ شہر ذیحجہ سنہ ۹۹۵ باتمام رسیدہ مقابلہ این نسخہ شریفہ حسب الامر نواب مستطاب نامدار عالم مدار عدالت شعار شہاب ثاقب آسمان جاہ و جلال خجستہ فرخندہ بخت اوج دولت و اقبال ادام اللہ تعالیٰ ظلال اشفاقہ و احسانہ علیٰ مفارق المسلمین

ممدوح کی معیت کی عزت مجھکو حاصل ہوئی تھی۔ رامپور کے دو نسخے یعنی ر و ۲ر صحت کے اعتبار سے محض معمولی تھے لیکن تیسرا نسخہ یعنی ر۳ اچھا تھا یہ نسخہ نہایت بیحد ارحط تعلیقا میں لکھا ہوا ہے۔ نقطے سوائے چند موقع کے تمام کتاب میں مطلق نہیں دئے گئے۔ اور پھر اُس پر طرّہ یہ کہ کتاب کرم خوردہ اور پیوندکار تھی جس کا پڑھنا دشوار تھا خاتمہ پر کاتب نے اپنا نام دُرگا پرشاد المتخلص بہ عاشق اور سنہ کتابت ۱۲۱۱ ہجری لکھا ہے اس نسخہ کی صحت میں کافی اہتمام ہوا ہے مگر بعض مقامات میں بطور ایجاد بندہ تصرفات بھی معلوم ہوتے ہیں جیسا کہ اختلافات سے ناظرین کو معلوم ہوگا مشکل اشعار پر کہیں کہیں حواشی بھی لکھے ہیں جو اکثر معقول ہیں اور خاتمہ کے آخر میں لکھا ہے "در مقابلہ ایں بسیار محنتہا کشیدم تا بروفق دلخواہ صحیح کردم" انھیں رامپوری نسخوں کے ساتھ ساتھ حبیب گنج کے نسخے سے بھی جس کا اصطلاحی نام ح ہے اور نیز مدرسۃ العلوم علی گڑھ کے دوسرے نسخے سے بھی جو حال میں خرید اگیا تھا اور جس کا نام ع ہے مقابلہ میں وقتاً فوقتاً مدد لی گئی یہ دونوں نسخے محض معمولی ہیں اور ان میں کوئی قابل ذکر بات نہیں معلوم ہوتی۔

مقابلہ و تصحیح کا کام یہاں تک پہنچا تھا کہ تصانیف خسروی کی تلاش و جستجو کے سلسلہ میں مجھکو بہار و بنگال کا سفر پیش آگیا۔ حضور نواب صاحب کے حکم کے مطابق میں نے صفحہ

ل مثلاً اس شعر میں

بیماری کہ بکیں مُردو بحال — بداں موری کہ در رہ گشت امال

مصحح نے بجائے لفظ مور کے لفظ گور بنا کر اسی حالت میں تصحیح کا پورا پورا حق ادا کر دیا ہے کیونکہ اس نے سمجھا کہ بیمار کے مقابلہ میں گور کا لفظ زیادہ مناسب اور موزوں ہے مگر یہ بات اس غریب کو معلوم نہیں تھی کہ حضرت امیر خسرو بعض اوقات لفظوں کے اجزاء بھی ساقط کر دیتے ہیں اور اس شعر میں ایسا ہی ہوا ہے لفظ بیمار کا ایک جزو مار ہے جس کے مقابلہ میں لفظ مور لایا گیا ہے اور مار و مور کا تقابل مکمل ہے

و ماہتاب تھے یکے بعد دیگرے تھوڑے تھوڑے فاصلے سے رہگرای عالم جاودانی ہوگئے اور اس قحط الرّجال کی وجہ سے جو ایک عرصے سے ہماری قوم میں پایا جاتا ہے تنزل کی یہاں تک نوبت پہنچی کہ اس خاکسار ہیچمیرز کو اس کام میں شرکت کی عزت دی گئی جیسا کہ حضرت امیر خسروؒ نے فرمایا ہے۔

چو روا اندر غروب آورد خورشید | زند سیارہ لاف ملک جاوید
چو شد بنارہ شد در ابر تا یاب | چراغ دشت گرد د کرم شب تاب
چو شمع ماہ را کم شد زبانہ | بخورشیدی نشیند شمع خانہ

مدرستہ العلوم علی گڑھ، حبیب گنج، حیدرآباد دکن، رامپور، بانکی پور، کلکتہ اور دہلی کے نسخوں سے مقابلہ ہو کر یہ نسخہ مرتب ہوا ہے۔ علی گڑھ کا پہلا نسخہ (جو غالباً سرسید مرحوم و مغفور کا نقل کرایا ہوا ہے اور اچھا مکمل نسخہ ہے) موجودہ ایڈیشن کی بنیاد قرار دیا گیا اس نسخہ کی نقل لے کر سب سے پہلا مقابلہ کتب خانہ آصفیہ حیدرآباد دکن کے نسخہ سے (جو غالباً دسویں صدی کا لکھا ہوا تھا) دفتر نقل میں کرایا گیا۔ اس کے بعد میں نے رامپور پہنچکر وہاں کے تین نسخوں سے مقابلہ کیا منشی سید محمدؐ صاحب ملازم کتب خانہ رامپور جو ادب فارسی میں نہایت قابل شخص ہیں اور مشاہیر شعرائے عجم کے کلام پر ان کو کافی عبور حاصل ہے اس مقابلہ میں میرے ساتھ شریک تھے منشی صاحب ممدوح کا حصہ اس مقابلہ میں سوائے شاذ و نادر صورتوں کے ہمیشہ قرأت رہا ہے جناب حافظ احمدؐ علی خاں صاحب شوق سپرنٹنڈنٹ کارخانجات و اعلیٰ افسر کتب خانہ کی عنایت خاص و اجازت سے منشی صاحب

ومسلم الثبوت علماء، اُدبا کی ایک بڑی جماعت اس کے لئے کمربستہ ہوتی اور مُلک کے
علم دوست اور صاحب ذوق اشخاص اپنی پوری قوت کے ساتھ ان کی تائید کرتے
اس لئے کہ حضرت امیر کے کلام پر قریباً سات صدیاں گزر چکی ہیں جن میں طرح طرح
کے شور و فتن اور بڑے بڑے سیاسی انقلابات ہندوستان کے علمی و ادبی مرکزوں
میں مسلسل پیش آتے رہے ہیں۔ اس قسم کی عام شورشوں میں علوم و فنون کی تباہی کتابوں
اور کتب خانوں کی بربادی ایک لازمی بات ہوتی ہے۔ علاوہ ازیں اس طویل
زمانہ میں حضرت امیر کا کلام بوجہ عام مقبولیت کے کثرت سے نقل در نقل ہو کر بالکل
مسخ ہو گیا ہے۔ جاہل کاتبوں اور نا اہل مصححوں کے تصرفات نے اس کو ناقابل فہم بنا دیا ہے

ہرگز از چنگیز جاں بر عالمِ صورت نرفت
آں ستم کز کاتباں بر اہلِ معنی می رود

ایک کتاب کے مختلف نسخوں کا جب باہم مقابلہ کیا جاتا ہے تو وہ اکثر اہم غلطیوں میں
متفق نظر آتے ہیں اور طرفہ یہ ہے کہ باوجود کافی تلاش اور جستجو کے جو عالیجناب نواب
صاحب بہادر چار سال سے فرما رہے ہیں اب تک کوئی نسخہ کسی کتاب کا دَورِ مغلیہ سے
اوپر کا دستیاب نہیں ہو سکا۔ ان حالات کی بنا پر سخت ضرورت تھی کہ ناقدانِ بصیر کی ایک
جماعت اس کام کو اپنے ہاتھوں میں لیتی۔ لیکن نہایت افسوس ہے کہ اس کام کے شروع
ہوتے ہی شمس العلما خواجہ الطاف حسین حالی، شمس العلما مولانا شبلی نعمانی، خواجہ عزیز الدین
عزیز لکھنوی، مولانا عبد الغنی خاں صاحب غنی فرخ آبادی جو آسمان علم و فضل کے آفتاب

بسم اللہ الرحمن الرحیم

رب یسر ولا تعسر وتمم بالخیر

مقدمہ

مثنوی دولرانی خضر خاں جو حضرت امیر خسرو کی مثنویوں میں نہایت اہم اور دلچسپ کتاب ہے اور جو چند صدیوں سے ادبی دنیا میں عشقیہ کے نام سے زیادہ تر مشہور ہو گئی ہے اُس کی تصحیح و تنقیح کی خدمت عالیجناب نواب حاجی محمد اسحٰق خاں صاحب بہادر کے حکم سے خاکسار نے اپنی حیثیت اور لیاقت کے مطابق انجام دی یہ کام اگرچہ نہایت دشوار تھا اور میری بے سروسامانی اور بے بضاعتی کے علاوہ سخت حوصلہ شکن اور صبر آزما مشکلات اس دشوار گزار راہ میں متواتر حائل ہوتی رہیں لیکن خداوند تعالیٰ کا ہزار ہزار شکر ہے کہ محض اُس کے فضل و کرم اور اُسی کی تائید و توفیق سے یہ کام اختتام کو پہنچا اور وہ وقت آیا کہ میں اُس کی نسبت چند لفظ بطور مقدمہ و تمہید کے ناظرین کی خدمت عالی میں عرض کروں۔

ترتیب و تصحیح کلیات خسروی کا کام اس قدر مہتم بالشان تھا کہ ہمارے سرمستند

آم اور انجیر
ہندوستان کے پھول
حسینانِ ہند کی ترجیح حسینانِ عالم پر
تمن

حمد
مناجات
نعت
صفت معراج
مدح شیخ
ستائش خلیفہ شائستہ
خطاب زمین بوس بادشاہ
عرض صحیفہ نصیحت
حکایت ہوش
سرگذشت
سبب نظم کتاب
شرح تیغ زنی جمہور سلاطین ماضیہ دہلی
طلوع اکلیل علائی

مثنوی کی خصوصیات

ایک بہاریہ تمہید

شاندار تمہیدیں

حصر حال کا قتل

فلسفۂ شعر

واقعہ نگاری

واقعہ نگاری حقایق تاریخی میں

واقعہ نگاری فرضی واقعات میں

تشبیہات اور استعارات

ہندوستان

اسلام کا غلبہ اور اس کی یکسانی وحدت تمام ہندوستان میں

ہندوستان کی زبان اور اس کی ترجیح دیگر زبانوں پر

ہندی صرف و نحو

معانی

ہندوستانی کپڑے کی فوقیت

پان

فہرستِ مضامین

صفحہ

مقدمہ

انتساب

یہ سلسلہ نہایت فخر و مباہات کے ساتھ حسب اجازت

اعلیحضرت بندگان عالی متعالی ہز ہائنس آصف جاہ

مظفر الممالک نظام الملک نظام الدولہ

نواب میر سر عثمان علی خاں بہادر

فتح جنگ جی سی ایس آئی جی سی بی خلد اللہ

ملکہ و سلطانہ و ادام اقبالہ کے نام نامی و اسم

گرامی کے ساتھ منسوب و معنون کیا جاتا ہے

سلسلۂ دولت بہ نسبت و بہ ہمت پیر اعلیٰ حضرت نور عالی مقام سلطان المشائخ نظام الدین اولیاء

من عشق و عف فمات فهو شهيد

خطاب این کتاب عاشقیہ

دولرانی خضرخاں نامزد ہے

مثنوی

دولرانی خضر خاں

حضرت امیر خسرو دہلوی رح

بہ تصحیح و تنقید جناب مولانا رشید احمد صاحب سالم انصاری

باہتمام محمد مقتدی خاں شروانی

مطبع انسٹی ٹیوٹ علی گڑھ میں طبع ہوئی

۱۳۳۶ھ
۱۹۱۷ء